

tub zamiriga nazar tashlashi lozim. O'sha chuqurlikda yotgan asl sabab-mohiyatni ko'rishi, uni mukammal obrazlar hamda vositalar orqali badiiy hodisaga aylantira bilishi kerak. Zero, adabiyotshunoslikda «abadiy muammolar» degan tushuncha mavjud. Bu shunday muammolarki, zamonlar o'tishi, bir-ikki davr kishilarining sa'y-harakatlari bilan ular yechilib, yo'q bo'lib ketmaydi. To odamzod bor ekan, bu muammolar unga doimiy va ajralmas hamroh bo'lib qolaveradi. Odamzodni qiziqtiraveradi, o'ylantiraveradi, qiyayveradi.

Muhabbat va nafrat, adolat va adolatsizlik, imonlilik va nafsga qullik, haqiqat va yolg'on, mardlik va qo'rqqoqlik, sadoqat va sotqinlik tuyg'ularini o'z ichiga qamragan abadiy muammolarni yoritgan asarlargina umrboqiylik kasb etadi. Xuddi shu tufayli ham Tohir tilga olinganda Qorabotir («Tohir va Zuhra» dostoni), Farhod eslanganda Xusrav («Farhod va Shirin» dostoni), Otabek yodlanganda Homid («O'tkan kunlar» romani) esga keladi, kishini o'ylantiradi. Bu asarlar va ularning qahramonlari yuqorida sanalgan o'lmas insoniy tuyg'ularni o'zida kuchli aks ettirgani bilan ham abadiyatga daxldordir.

Badiiy mukammal asarlarning yana bir xislati shundan iboratki, ularda muayyan millatning tili butun jozibasi bilan namoyon bo'ladi. Bu asarlar adabiy til me'yorlarini mustahkamlabgina qolmay, balki uning boyishi, yanada sayqallanishi, ta'sir doirasining kengayishiga ham sezilarli turtki beradi.

Navoiy o'z asarlari bilan turkiy til qaddini qanchalar yuksakka ko'targanidan xabardorsiz. Xuddi shu singari bizning ona tilimiz «Kuntug'mish» dostonida o'nlab, Lutfiy tuyuqlarida yuzlab, Nodira g'azallarida yana minglab yangi qirralarini ko'z-ko'z qiladi. G'afur G'ulom she'rlari va nasriy asarlari o'zbek tilining naqadar boyligini yana bir bor isbotlasa, Muhammad Yusuf she'rlaridagi xalqona ohang ularning millionlab muxlislar qalbida qo'shiq bo'lib yangrab qolishiga sabab bo'ladi.

XALQ OG'ZAKI IJODI

«KUNTUG'MISH» DOSTONI HAQIDA

Xalq dostonlari har bir millatning ma'naviy qiyofasi, uning tarixi, qadriyatlarini mukammal aks ettiruvchi bami-soli oynadir. Ularda har bir xalqning urf-odatlarini, milliy o'ziga xosligi yaqqol ko'rinib turadi. Dostonchilik xalq og'zaki ijodida qadimiy epik an'ana hisoblanadi. Dostonlar, asosan, do'mbira jo'rligida aytiladi va ijrochidan ham badihada, ham ijroda juda katta ijodiy mahorat talab qiladi. Dostonning yana bir xususiyati, og'izdan og'izga o'tib avloddan avlodgacha yetib kelganidir. Bu o'z navbatida ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kelishiga, natijada yirik dostonchilik maktablarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Folklorshunos olim T. Mirzayevning ma'lumotlariga ko'ra, XV—XVI asrlarda yirik dostonchilik maktablari paydo bo'lgan, XIX—XX asrlar esa dostonchilik taraqqiyotida juda rivojlangan davr bo'lgan. XX asr boshlariga kelib baxshilarimiz ijodiy bisotida 150 dan ortiq xalq dostonlari bo'lgan. Bu dostonlarni Tilla kampir, Sulton kampir, Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Josoq, Yo'ldosh bulbul, Yo'ldosh shoir, Suyar shoir kabi mashhur baxshilar kuylaganlar. Keyinchalik ularning an'analari Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'likan, Islom shoir, Saidmurod Panoh o'g'li, Berdi baxshi, Umir baxshi shoir, Bola baxshi ijodida davom ettirildi. Baxshidan u yoki bu dostonni ijro etishda shunchaki voqea bayonini so'zlab berish emas, balki uni do'mbira jo'rligida tinglovchini rom etadigan darajada kuylab berish talab etilgan. Dostonchi baxshilar

o'z san'atlarini tinglovchiga ma'qul qilish uchun turli usullarni qo'llaganlar (musiqiy qochirimlar, so'z o'yinlari, dostonning eng qiziq joyida tanaffusli chekinishlar kabi). Doston aytish ko'p hollarda raqobat asosida kechgan. Dostongo'ylik kechalarida bir necha baxshi ishtirok etib, o'z mahoratlarini namoyish etganlar, ijodiy bahs qilganlar.

XX asrning 50- yillarida xalq dostonlariga, shu jumladan, «Alpomish» dostoniga ham bu asarlar mehnatkash xalq manfaatini emas, balki yuqori tabaqalar manfaatini aks ettiradi, shuning uchun ularni ommalashtirish zararlidir, degan mafkuraviy ayblar qo'yildi. Lekin bir qator olimlar bu ayblovlarning xato ekanligini, mazkur dostonlar xalq badiiy tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi, boy tilini aks ettiruvchi bebaho xazina ekanligini isbotlab berishdi va shu tariqa adabiy-milliy merosimizning muhim qismini g'oyaviy tazyiqlardan asrab qolishdi.

Dostonchilik an'anasi hozirgi kunda ham mavjud. Biroq endi kuylash, ijro, tinglovchilar bilan muloqot tarzining zamonaviylik kasb etayotganligini ko'ramiz. Dostonchilik fan va texnika asrida birmuncha o'zgarishlarga uchradi. Bugungi kun baxshilari o'z asarlarini konsert zallarida, katta-katta anjumanlarda, televideniya ijro etmoqdalar. Yurtimizda dostonchilikni rivojlantirishga va uning ijrochilari – baxshilar faoliyatini rag'batlantirishga katta e'tibor berilmoqda. 1999 - yilda «Alpomish» dostonining ming yilligini jahon miqyosida nishonlanishi va hatto «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq baxshisi» unvonining ta'sis etilishi (2000- yil 14-mart) buning isbotidir.

Qadrli o'quvchilar, Siz 7-sinf adabiyot darslaridan o'zbek xalq dostonining go'zal namunasi bo'lmish «Ravshan» dostoni haqida tasavvurga ega bo'lgansiz. 8-sinfda esa yana bir ajoyib asar – «Kuntug'mish» dostoni bilan tanishasiz. Ushbu doston o'zining qiziqarli voqealarga boyligi, ravon tili, nafisligi bilan o'quvchi va tinglovchilarni lol qoldiradi.

Dostonning yozib olingan va ijro etilgan nusxalari juda ko'p. Darhaqiqat, «Kuntug'mish» dostoni o'zbek xalq dostonlari orasida g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlardan biridir. Uning xilma-xil ko'rinishdagi variantlari ko'pligining boisi shundaki, ilgari baxshilarning iste'dodiga, ushbu dostonni qanday aytishiga qarab baho berilgan, natijada barcha baxshilarimiz «Kuntug'mish» dostonini to'la o'zlashtirishga intilganlar. Dostonning Ergash Jumanbulbul o'g'li, Bekmurod Jo'raboy o'g'li, Nurmon Abduvoy o'g'li, Egamberdi Ollamuroddan yozib olingan nusxalari mavjud. Qo'lingizdagi darslikda esa mashhur baxshi bobomiz Ergash Jumanbulbul o'g'lidan yozib olingan nusxasi keltirilgan. Dostonning qisqacha mazmuni quyidagicha: No'g'ay yurtida Avliyoyi Qoraxon ismli, Qilichxon laqabli podsho bo'lib, Kuntug'mish uning yolg'iz o'g'li bo'ladi. Kuntug'mish o'n to'rt yoshga to'lguncha ilm-hunar o'rganadi, kasb-kamolot hosil qiladi. O'n to'rt yoshdan keyin esa qilichbozlik, miltiq otish, nayzabozlik, ko'pkari chopish kabi sipohilik hunarlarini o'rganadi, xullas, har tomonlama komil shahzoda bo'lib yetishadi. Shahri Zangar degan shaharning Buvraxon degan podshosi bo'lib, uning Shoir va Tohir ismli vazirlari bor edi. Vazirlar bir-birlari bilan juda inoq edilar, ular: «Bizlarga farzand bersa, o'g'il bo'lsa qo'lqanot bo'lsin, qiz bo'lsa do'st bo'lsin», – deya niyat qilar edilar. Kunlardan bir kuni Shoir vazirning xotini qiz ko'radi. Tohir vazir oilasida o'g'il tug'iladi. Qizning otini Xolbeka, o'g'ilning otini Xolmo'min qo'yishadi. Lekin Xolmo'minning onasi to'satdan vafot etadi, o'g'il go'dakni Xolbekaning onasi emizishga majbur bo'ladi, natijada ular «shirxo'ra» (bir onani emgan) bo'lib, «nikoh yurmaydigan» bo'lib qoladilar. Xolbeka o'n to'rt yoshga yetgach, uning husni kamoli ovozasini olamga yoyiladi. U go'zal, ayni paytda aqlli, nard o'yiniga mohir qiz bo'lib yetishadi. Unga barcha mamlakatlardan sovchilar kela boshlaydi. Xolbeka sovchilarga: «Har kim meni olaman deb kelsa, oldiga nard o'yinini

qo'yaman, o'ynayman, utsa¹ tegaman, utdirsa² so'yaman», – deb shart qo'yadi. Hatto shahar podshosi Buvraxonga ham shu javobni aytadi. Podsho g'azablanib, shaharga Xolbeka deb kelgan odamni tutib qatl qildirishga farmon beradi, shunday qilsam to'rt-besh yildan keyin menga tegishga majbur bo'ladi, deb o'ylaydi.

Xolbeka va Kuntug'mish tush ko'radilar, ular tushlarida bir-birlarining qo'liga uzuk taqishib, uylangan emishlar. Shundan so'ng, Xolbeka bir mohir suratkashga o'z rasmini chizdiradi va uni sandiqqa solib, No'g'ay yurtiga oqizib yuboradi. Sandiq oqib borib, daryo sohilida ov qilib yurgan Kuntug'mish qo'liga tushadi. Kuntug'mish Xolbeka visoliga yetish uchun Zangar yurtiga otlanadi, bu yurtga kelib Xolbeka bilan topishadi, so'ng ko'p sarguzashtlarni boshidan kechiradi: Buvraxon qo'liga tushib, o'linga hukm qilinadi, dahshatli ajdarni o'ldiradi, xiyonatkor Azbarxo'ja tufayli xotini, egizak o'g'illaridan vaqtincha judo bo'ladi. Doston so'ngida xotini, farzandlari Gurkiboy va Mohiboy, otasi Qoraxon bilan topishadi.

Dostonning bosh qahramoni – Kuntug'mish yolg'iz, erka o'g'il bo'lishiga qaramasdan, aqlli, bilimli, jasoratli, elga g'amxo'r, xotini, bolalariga mehribon, vafodor yigit. Kuntug'mish va Xolbeka bir mo'jiza bilan Buvraxon jazosidan omon qolib, sahroda och, tashna qolishganda hayotdan umidini uzgan yori Xolbekaning «Meni tashlab ketaver, yo'qsa o'zing ham halok bo'lasan», – degan iltijosiga «Bir g'ayrat qil, yo'limiz yaqin qoldi», – deb dalda beradi, unga vafodorligini quyidagicha bayon qiladi:

*Po'lat nayza qor ostida yotarmi,
Temir nayzang egovlasang o'tarmi,
Sening to'rang nomardlardan emasdir,
Mard o'g'lon sevdigin³ tashlab ketarmi?..*

¹ Yutsa (*sheva*).

² Yutqizsa (*sheva*).

³ Sevganin ma'nosida kelgan.

Kuntug‘mish o‘z maqsadiga sodiq, har qanday sharoitda tushkunlikka tushmaydigan inson. U nomsiz, poyonsiz tog‘ darasidan Vataniga boradigan yo‘lni rosa izlaydi, bu orada egizak farzandli bo‘ladi, ular uch yoshga to‘lganda ham biror bir el daragini topolmaydi. Xullas, Kuntug‘mish fe‘l-atvorida siz havas qiladigan, ergashadigan insoniy sifatlar juda ko‘p. Dostonni sinchiklab mutolaa qilsangiz, bunga o‘zingiz amin bo‘lasiz.

Xolbeka siymosi ham dostonda baxshi bobomiz tomonidan alohida mehr, iliqlik bilan tasvirlangan. U o‘z so‘zida turadigan, barcha hunarlarga mohir qiz. O‘zi qanchalik bir ishga mohir bo‘lsa, bo‘lajak turmush o‘rtog‘idan ham shuni talab qiladi. Shu ma’noda Xolbeka o‘z xulqi va fazilatleri bilan har jihatdan Kuntug‘mishga teng va munosib bo‘lgan inson. U haqiqiy muhabbatni tan oladi va unga ishonadi, e‘tibor bering: u o‘z suratini chizdirib, Kuntug‘mish yurtiga yuborar ekan, agar «...shu ko‘rgan tushim rahmoniy bo‘lsa, oshiq-ma’shuqlik avvaldan pok bo‘lsa, Xudoyo xudovando, shu sandig‘im senga omonat, to‘radan boshqasiga tegmasin», – deydi.

Xolbeka hamiyatli, g‘ururi baland qiz. Garchi u Kuntug‘mishni tushida sevib qolgan, uchrashganda esa yigitni ko‘rib biroz muddat ixtiyorini yo‘qotgan bo‘lsa-da, uning husniga talabgor barcha shoh-u shahzodalarga bergan va‘dasi, ya’ni faqat nard o‘yinida g‘olib chiqqanga tegaman degan fikridan qaytmaydi. Kuntug‘mish men uchun mashaqqat chekib kelibdi, deb unga tegib ketavermaydi, o‘zi ko‘ngil qo‘ygan yigitning el-yurt oldida ham yuzi yorug‘ bo‘lishini istaydi.

Dostonda Kuntug‘mishning o‘g‘illari Gurkiboy va Mohiboy xarakterlari ham chiroyli va ta’sirchan tasvirlangan. Gurkiboy bosiq, vazmin, aql bilan ish ko‘radigan bola bo‘lsa, Mohiboy biroz shaddod, biroz quv yigit. Biroq ikki aka-uka bir-birlariga mehribon, ota-onalariga fidoyi yigit-

Ular mehnatsevarlik va aql bilan ish ko'rganlari uchun ulariga tushgan qiyinchiliklarni yengadilar.

Asarda Azbarxo'ja, Buvraxon, Zamonqul, Xolmo'min va boshqa qahramonlar qiyofasi o'ziga xos tarzda yoritilgan. Azbarxo'ja dastlab Kuntug'mish bilan do'stlashadi, so'ngi vaqtda uning manfaatini deb unga xiyonat qiladi.

Buvraxon o'ziga bino qo'ygan, qahri qattiq podsho, bi-
rining ko'ngilchan ekanligini ham ko'ramiz. Buvraxon
bilan Kuntug'mish va Xolbekani o'linga mahkum etadi,
shuningdek Azbarxo'ja xiyonati tufayli mashaqqatlarga duch
kelganini eshitib, ularni afv etadi. Azbarxo'jani jazolay-
digan Dostondagi Qosim, Xolmo'min, Zamonqul va boshqa
qahramonlar ham asarda o'z o'rniga ega, ularsiz Kuntug'mish
va Xolbeka taqdirini to'laqonli tasavvur qilish qiyin.

«Kuntug'mish» dostoni badiiy jihatdan nihoyatda yetuk
doston. U yaxlit kompozitsiyaga ega, asarda kishini asosiy
qahramonlardan chalg'itadigan o'rinlar uchramaydi, aksincha,
har bir voqea, har bir epizod dostonni to'ldiradi.

Doston xalq og'zaki ijodidagi barcha she'riy qoidalar
va uslublarni o'zida jamlagan asardir. Unda xalq doston-
ida bo'lganidek, voqealar, sarguzashtlar, asosan, nas-
abiyat bayon etiladi, qahramonlar tavsifi, ruhiy kechinmalari
she'riy yo'l bilan ifodalanadi. Doston tili esa nihoyatda
gizli va ravon. Unda rang-barang badiiy til vositalaridan
foydalanilgan, ayniqsa, hikmatli so'zlar darajasiga
erilgan ayrim baytlar hech kimni e'tiborsiz qoldirmay-
«G'aribning ko'nglini ovlamoq savob», «Qilichdan
kanmas botirning tani», «Gavharni ne bilsin ushalgan
qal», «Zarning qadrini zargar bilar har yerda», «Kam-
ning kamoli bordir, Manmanning zavoli bordir...»,
«Xushilarning yuzin ko'rsang jannatdir, Yomon odam
qilgan ishi minnatdir», «O'zingdan kattani uchratsang pir
O'zingni er bilsang, bironi sher bil» va hokazo.

Shuningdek, asarda o'rni bilan ishlatilgan o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi badiiy unsurlar dostonning badiiy qimmatini oshiradi, qahramonlar qiyofasini yaxshiroq tasavvur qilishga yordam beradi.

KUNTUG'MISH

No'g'ay podsholaridan Avliyoyi Qoraxon degan bor ekan, laqabi Qilichxon ekan, shu vaqtning odamlari Avliyo ota derdi. Shul azizning bir yolg'iz o'g'li bor edi, undan boshqa bolasi yo'q edi. Otini Kuntug'mish to'ra der edi. O'n to'rtga kirguncha ilm-hunar, kasb-kamolot hosil qilib, o'n to'rtidan o'tgandan keyin, sipohilik ishlariga yuz keltirib, qilich chopmoq, miltiq otmoq, ko'pkaritozlik, nayzadastlik, garovbastlik ishlariga ko'shish (*harakatchan, urunish*) qilib, qirqta yigitni yoniga olib, goh toqqa, goh ovga shikor qilib yurar edi.

Shahri Zangar degan shahar podshosining otini Buvraxon der edi. Buvraxonning ikki vaziri bor edi. Birovini otini Shoir vazir der edi, birovini Tohir vazir der edi, ikkovi aka-uka edi. Bular irim qilib niyat qilib edi: «Bizlarga farzand bersa, o'g'il bo'lsa qo'lqanot bo'lsin, qiz bo'lsa do'st bo'lsin».

Kunlardan bir kun Shoir vazirning xotini qiz tug'di, Tohir vazirning xotini o'g'il tug'di. Qizning otini Xolbeka qo'ydi, o'g'ilning otini Xolmo'min qo'ydi. Lekin Xolmo'minning enasi qora bosib o'ldi, o'g'li etak ostida qoldi. Xolbekaning enasi emizib katta qildi. Bular shirxo'ra bo'lib, nikoh yurmaydigan bo'lib qoldi. Ikki vazirning avvalgi va'dalarini shaharning odamlari eshitgan edi. Mardumi shahar: «Xolbeka Xolmo'minning baxshandasi», – der edi, sut emishganini bilmas edi. Ammo Xolbeka o'n to'rtga kirgandan keyin... ovozasini olamga ketdi, dong'i Dog'istondan o'tdi. Xolbekaning tavsif-sifatini,

---

KIRISH

Aziz o'quvchi!

Insoniyat bosib o'tgan tarixiy yo'l shu qadar chigal, murakkab hodisalarga boyki, uni yaxlit tarzda baholashning hech iloji yo'q. Shu tufayli ham o'tmish hayot to'g'risida har bir ilm va san'at sohasi o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib xulosalar yasaydi.

Deylik, ushbu mavzuni o'rganayotganingizda sinf dera-zalaridan Sizni o'ziga chorlayotgan kuz faslining tarovatini musavvir mo'yqalami orqali turfa bo'yoqlarda tasvirlasa, bastakor ushbu fasl nafasini ohang yordamida ko'nglingizga olib kiradi. Xuddi shu kabi, agar tarix ilmi voqea-hodisalarning qachon, qayerda, nima sababdan yuz bergani, bu qanday natijalarga olib kelganini chuqur o'rgansa, adabiyot uchun ushbu hodisalarda ishtirok etgan kishilarning qalbidan o'tgan kechinmalar muhimroq hisoblanadi. Tarixchi bo'lib o'tgan hodisalarning o'rni, unda ishtirok etgan odamlar, ular hayotiga oid faktlarni iloji boricha aniq ifoda etmog'i lozim. Ijodkor adib esa o'z g'oyaviy-badiiy maqsadidan kelib chiqib bu hodisalarga biroz erkinroq yondashadi.

Masalan, sarkarda Amir Temurning taqdirida muhim o'rin tutgan «Loy jangi» (1365- yil)ga raqiblar qanday tay-yorgarlik ko'rgani, bu jangda har ikki tomondan nechtdan askar ishtirok etgani, har bir tomondan qancha odam qurbon bo'lgani va boshqa tafsilotlarga yozuvchi to'liq to'xtalishi shart emas. U mazkur jangning butun mohiyatini birgina qahramon (u oddiy askar bo'lishi ham mumkin!) qismati orqali o'quvchiga anglatadi. Natijada badiiy tasvir ta'siriga berilgan o'quvchi o'zini shiddatli jala ostida kechayotgan, jaladan-da shiddatli olishuv ichida his qilishi hech gap

emas. Yozuvchi tarixiy hodisaga ijodiy yondashib, uning bir qirrasini xuddi kuchli lupa ostida ko'ringandek bo'rttirib tasvirlar ekan, bunda muayyan maqsadni nazarda tutadi.

O'rni kelganda badiiy ijodning yana bir muhim jihatini aytib ketishimiz kerak. U ham bo'lsa, adabiyotda muayyan millat hayotiga daxldor jihatlarining aks ettirilishi masalasidir.

Rus adibi Maksim Gorkiy XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiyani qamrab olgan adolatsizlik, xunrezliklar o'ziga qanday ta'sir etganini xotirlab, shunday yozgan edi: «Hayotda ko'rayotganlarim go'yo yuragimning ustini shilib tashlagandek bo'ldi. Shundan buyon mening qalbim har bir nohaqlikdan, adolatsizlikdan ta'sirlanib, achishadigan bo'lib qoldi».

Endi hozirga qadar hayoti va ijodini o'rganganingiz yozuvchi-shoirlar asarlarini eslang. Ularning aksariyatida mana shu holatni kuzatish mumkinmi, yo'qmi? Ulug' Navoiyning:

Yuz jafo qilsa manga, bir qatla faryod aylamon,
Elga qilsa bir jafo, yuz qatla faryod aylaram, —

degan shohbaytining mag'zida ham millat hayotidan ogohlik, xalq qismatidan qayg'urish hislari yotibdi.

Albatta, adabiyot hayotdan quruq nusxa ko'chirish, «hayotdagiga o'xshatib yozish» degani emas. Agar shunday bo'lganida so'z san'atining qadri bo'lmas edi. Hayot haqiqati (hayotda yuz bergan voqea-hodisalar) badiiy haqiqat (chinakam badiiy asar)ga aylanishi uchun ijodkor tug'ma iste'dodga ega bo'lishi lozimligini Siz yaxshi bilasiz. Bunga qo'shimcha, o'sha ijodkor yuzaki qaraganda bir-biriga aloqasi yo'qdek ko'rinadigan voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'ra olishi kerak. Eng muhimi, inson ko'nglini faqat o'zigagina xos nigoh bilan kashf eta olishi lozim. Buning uchun esa, u tinimsiz o'qib-o'rganishi, odamlar xarakteriga xos eng muhim jihatlarni erinmay kuzatishi, ko'rib-bilganlarini umumlashtira olishi darkor.

Har bir zamonning o'z qahramonlari, har bir avlodning o'xshashga intiladigan badiiy obrazlari bo'ladi. Agar o'tgan asrlar kishilari Tohir va Zuhra, Romeo va Julyetta, Farhod va Shirin munosabatlaridan qattiq ta'sirlangan bo'lsalar, XX asr boshlaridagi o'zbek kitobxoni «O'tkan kunlar» romanini o'qib ruhlangan. Yigitlarga Otabekning mardligi, to'g'riso'zligi, millatsevarligi, qizlarga esa Kumushbibining latofati, jasurligi, go'zal odobi namuna hisoblangan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bugungi kun yigit-qizlari ham o'z qahramonlarini kashf etishlari, ulardan o'rnak olishlari qanchalar muhimligini his qilamiz.

Hayotni turli muammolarsiz tasavvur etib bo'lmaydi, albatta. Muammolarning esa katta-kichigi, muhim va nomuhimi bor. Har qanday muammoni badiiy asar mavzusiga aylantirish mumkindek tuyulsa-da, bu ishning e'tibor berilishi lozim bo'lgan jihatlari bor.

Gap nima haqda ketmoqda? Hayotda yuz bergan yoki yuz berayotgan voqealar ko'pchilik qatori yozuvchi-shoirlarni ham o'ziga jalb qilmasligi, tezroq ular to'g'risida yozishga undamasligi mumkin emas. Qolaversa, ijodkor hayotiy hodisalarga faol munosabatda bo'lishi, ularni xalq manfaatlaridan kelib chiqib baholashi tabiiy. Bularning barchasini inkor qilmagan holda esda tutishimiz kerak bo'lgan jiddiy bir masala bor. U ham bo'lsa, o'sha – «hammani qiziqtirib qo'ygan» voqea-hodisa, zamon masalasi qanchalar badiiy voqea-hodisaga, abadiyat masalasiga aylantirildi, degan muammodir. Bu borada adabiyot tarixi juda ko'p ijobiy va undan-da ko'proq afsuslanarli tajribaga ega.

Uzoqqa bormay, yetmish yillik tarixni o'z ichiga olgan sho'ro davri o'zbek adabiyotiga nazar tashlash kifoya. Bu davrda milliy adabiyotimizning oltin xazinasidan munosib o'rin olgan o'nlab badiiy durdonalar yaratilishi bilan birga, o'z davri siyosati singari vaqt sinoviga dosh berolmagan minglab zaif asarlar ham yozilgan edi.

Demak, yana o'sha qoida: ijodkor zamonaning o'tkinchi gaplariga berilmay, hayotda yuz berayotgan voqealarning

husn zeboligini eshitgan podsho va to'ralar, polvon-bo-tirlar har mamlakatdan, har yurtidan, har diyordan sovchi qo'ya berdi. Sovchilarga Xolbeka: «Har kim meni olaman deb kelsa, oldiga nard o'yinini qo'yaman, o'ynayman, utsa tegaman, utdirsa so'yaman», – deb elga shuhrat berdi.

Har to'ra-kattalar, xonzodalar Xolbeka bilan nard o'ynab utdirib, ko'p kishilarni Xolbeka nobud qilib o'ldirib yubordi. Shu mamlakatda Xolbekaga oshiq bo'lmagan odam qolmadi. Kundan kun Xolbekaning husni ziyoda bo'lib, shuhrat ovozasini ortar edi.

Kunlardan bir kun Xolbeka qirq zinali ko'shkining ustiga chiqib, olamni tomosha qilib o'tirib edi, shu shaharning podshosi Buvraxon Xolbekaning jamolini ko'rib, yuz shaydoyi dil bilan oshiqi beqaror bo'lib, ixtiyorini qo'ldan oldirib, dilida sabr-u qarori qolmay, arkiga borib tushib, bostirib sovchini qo'ya berdi. «Tegsa ham olaman, tegmasa ham olaman, boshqaning kelganini ko'raman», – deb odam yubordi. Xolbeka javob aytdi: «Podsho nomardlik qilmasin, o'ziday podsholarga ta'na-malomat bo'lmasin. Mening shu shartim eshitmagan, bilmagan odam yo'q. Ayol bo'lsam ham qavlimdan qaytmayman, shohingdan qo'rqmayman. Bizga oshiq bo'lgan bo'lsa, kelsin, nard o'ynasin; utsa tegaman, utdirsa podsho deb siylamayman, so'yaman, jonidan kechsa bizga kelsin», – deb sovchisini qaytardi. Sovchi bu voqealarni podshosiga bayon qildi. Podsho eshitib, hayron-lol bo'lib, arkoni davlatiga qarab, ulardan maslahat so'rab:

– E umarolarim, e vaziri donolarim, bu ishning oxiri qanday bo'ladi? Borib nardini o'ynasak, utdirdsak, bizni shoh deb siylamasa, qo'yaylik desak, ishqibozlik yomon bo'lsa, borsa qo'ysak, bir kun... birov kelib utib olib ketsa, bu qanday bo'ladi? – dedi.

Arkoni davlat shu maslahatini aytdi:

– Taqsir podshoyim, buning iloji shulki, baxtini bog'lang, hech kim Xolbeka deb otini aytolmasin, balki bu sha-

harga kelolmasin, o'zi ham to'rt-besh yil o'tgandan kay¹, er talab bo'lib, sizga tegmay kimga tegadi, – deb ma'qul qildi.

Podsho ko'cha, guzarlarga jarchi qo'yib: «Har kim Xolbeka deb aytsa, olti oy zindonda boqdiraman, suyagini toshga chaqdiraman, terisini tiriklay so'yaman, ichiga somon tiqdiraman, ikki ko'zini o'yaman, tepasiga moyni quyaman», – deb qichqirta berdi. Hech kimning zahراسи (*jasorat ma'nosida*) yo'qki, Xolbeka deb aytsa.

Shu o'rtada to'rt-besh yil o'tib ketdi. Xolbeka ham podshoga bo'ysunmadi, qirqin qizi bilan, necha turli nozi bilan davrini surib o'tira berdi.

Kunlardan bir kun Xolbeka noz uyquda yotib edi, bir tush ko'rdi: chiltanlar va mardon g'oyiblar bir tongda suhbat qilib o'tirib edi, bir chiltan kelib Xolbekaning ruhini olib bordi, bittasi kelib, Kuntug'mishning ruhini olib bordi. Chiltanlar to'y qilib, Xolbekani to'raga topshirdilar. Ikkovi bir-biroviga so'z qotib, Xolbeka so'radi: «Sen kimsan, joy-manziling qayda, oting kimdir?» To'ra aytdi: «Otim Kuntug'mish, otamning oti Avliyoyi Qoraxon, otam No'g'ayga podsho, No'g'ay to'rasi bo'laman. Sen kimsan, oting kimdir, yurtning qayerda?» Xolbeka aytdi: «Otim Xolbeka, otamning oti Shoir vazir, yurtim shahri Zangarda».

Ikkovi bir-birovini o'ylab; to'rasining uzugini² Xolbeka olib qo'liga soldi, Xolbekaning uzugini to'ra olib qo'liga soldi. (Shu kecha Kuntug'mish ham shunday bir tush ko'rdi.) Shu ishda ikkovi ham uyg'ondi.³

To'ra bir oh tortib, bu dardini hech kimga aytolmay, nizinga qarasa, boshqa nigin; qog'ozga muhr qilib bossa, Xolbekaning oti chiqadi.

¹ Keyin.

² Shevada juzuk.

³ Qo'lyozmada uyondi.

Xolbeka ham uyqudan uygʻonib, toʻraning ishqida ilonday toʻlgʻanib, aslo orom-qarori qolmadi. Bu ham uzugini koʻrsa, oʻziniki emas; qogʻozga bosib koʻrsa, Kuntugʻmish toʻraning oti chiqadi.

Xolbekaning Bahragul degan kanizi bor edi, aksari sirlarini Bahragulga aytar edi. Bahragul Xolbekaning bezovtaligini anglab:

– Oybibim, seni ilgarilarday koʻrmayman, xotiringning mushavvashligini menga bildirsang, tanda jonim bor, tadorikini – ilojini qilsam kerak.

Xolbeka:

– E Bahragul, menga bir dard-e tekkan, iloji ne boʻlishi aslo sira (*hech kim bilmaydi maʼnosida*) yoʻq, – deb nigin (*uzuk*)ni koʻrsatib, koʻrgan tushlarini Bahragulga bir-bir bayon qilib, yana aytdi: – Bir suratkashni keltirsang.

Bahragul suratkashni olib keldi. Xolbeka oyim oʻzining suratini qogʻozga soldirib, bir sandiqcha tayyor qilib, ichini mumlab, sirtini tillo bilan berkitib, oʻzining sochidan bir tola soch olib, toʻraning uzugini oʻzining suratiga oʻrab, necha arzi hollarini ham arz qilib, sandiqni qulflab, kalitini sandiqqa bogʻlab, Xolbeka shahardan chiqib, shu sandigʻini suvga (bir katta daryo shaharning ichidan oʻtar edi) solib: «Shu koʻrgan tushim rahmoniy boʻlsa, oshiqmaʼshuqlik avvaldan pok boʻlsa, Xudoyo xudovando, shu sandigʻim senga omonat, toʻradan boshqaga tegmasin», – deb daryoga ravona qildi. Falakning sinoati bilan necha kun, necha vaqtlar oqib, hech kimning qoʻliga tushmay, Noʻgʻayga doxil boʻldi. Endi toʻradan soʻz eshiting.

Toʻra qirq yigiti bilan daryoning yoqasida shikor qilib yurib edi. Toʻraning koʻziga bir sandiq koʻrindi. Yigitlariga aytdi:

– Ot solib olib chiqinglar.

Yigitlar Kuntugʻmishga arz qildiki:

– Daladan har narsa qoʻlimizga tushsa, siz podsholik deb olib qoʻyasiz, biz xizmatkorlaringiz quruq qolamiz.

Bu molni bir shart bilan olib chiqamiz, taqdir, shu sandiqni bo'lamiz, ichini olasizmi, yo tishini?

To'ra aytdi:

– Sizlar saylab olinglar.

Yigitlar bir-biriga qarab, ittifoq qilib:

– Tishi tilla ekan, bizlar tishini olamiz, – dedi.

To'ra aytdi:

– Biz ichini olamiz.

Bir yigit ot solib olib chiqdi. Kaliti ham og'zida ekan, ochib ko'rdilar. Ichidan bir qog'oz chiqdi, qog'ozni yozib ko'rsa, Xolbeka oyimning to'lgan kamoli, oyday jamoli munavvar bo'lib turibdi. Shahzoda ko'rgan hamono tushida ko'rgan mahbubini tanib, ichki dardini hech kimga aytolmay yurgan edi, suratini ko'rgandan kay, osang, ustiga posang, hazor ustiga pansad bo'lib, bir ishqiy yuz bo'lib, toqat keltirolmay, behush bo'lib yiqildi. Qirq yigit shoshib, dami ichiga tushib, aqlidan adashib, barisi chuvlashib, to'rani o'rtaga olib, hay-hayni solib:

– Ko'zingni och! – dedi. To'rani aslo o'ziga keltirolmadi. Oxir ikki otga saraja qilib, manzilga olib keldilar.

Qoraxon bechora yolg'iz farzandini bu holda ko'rib, yoqasini pora-pora qilib, qushnochni olib kelib qoqtirib, baxshini olib kelib boqtirib, mullani olib kelib o'qitib, eshonni olib kelib halqa qilib qarataberdi. O'g'liga aslo naf qilmadi. Qoraxon podsho o'g'lining oldida betoqat bo'lib:

– Nega ko'zingni ochib gapirmaysan? – deb shuncha iltijo qildi, o'g'li bilmadi, shu qushnochlardan bir ayyori bor edi. To'raning vujudidan kasal topmay, ishqdan gumon qilib, podshoga aytdi:

– Siz dalaga chiqib turing.

Qushnoch qirq yigitini hozir qilib, bir-ikki-uch piyola sharobni to'raga berdi. Sharobning kayfi bilan to'ra ko'zini ochib qarasa, qirq yigiti yig'lab, o'rtaga olib o'tiribdi. To'ra ishq dardini pinhon tutolmay, yigitlariga qarab bir so'z aytib turibdi.

So'zi budir:

Bog' ichinda olma-anor istaydir,
Bo'yi mahbub, mushki dildor istaydir.
Qadrdonlar, birga yurgan beklarim,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Beklarim, qilmanglar bag'rimni kabob,
G'aribning ko'nglini ovlamoq savob.
Ertaroq podshodan olinglar javob,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Quloq songlar bu to'raning tiliga,
Bulbul oshno bo'lar bog'ning guliga.
O'zlaring chog'langlar Zangar yo'liga,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Alqissa, Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan
bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib,
ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab bir so'z aytib tu-
ribdi:

Falak peshtoqidan uchgan yulduzim,
Ulug' daryolardan chiqqan qunduzim,
Har so'zingdan tandagi jon aylansin,
Ne tilovman¹ tilab olgan yolg'izim.

Ot chopmoqqa qoyim² Xizrning dashi,
Xizr, Ilyos doim mardning yo'ldoshi,
Och ko'zing, boshingni ko'tar, yolg'izim,
Bir yor uchun yotarmikan mard kishi?

Eshitib ol bu otangning so'zini,
Do'st-dushmanga tuban qilma yuzini,
Yig'diray No'g'ayning uli-qizini,
Obberay qizlarning jodu ko'zini.

¹ Tilak bilan.

² Doim so'zi ayrim hollarda xalq og'zaki ijodiga xos doyim shaklda yozilgan.

Ko'kragingma solma qayg'u-alamni,
Ko'zlari qambarday qoshi qalamni,
Bir yor uchun aslo, bolam, g'am yema,
Obberay paridan ortiq sanamni.

Alqissa, Qoraxonning bu so'zini o'g'li eshitib, yigitlariga buyurdi: «Kechagi qog'ozdagi suratni otamga ko'rsatinglar». Yigitlari suratni ko'rsatdi. Qoraxon qarasa, qog'ozda bir qiz turibdi qayqayib: qoshini kerib, labini burib, chikka bel bo'lib, shirin qilib kulib, taraqqos boylab, suqsurday bo'ylab, tovsurday taranib, bellari buralib turibdi. Qoraxon insof qilib qarasa, No'g'ay yurtining qizi tugul¹, yer yuzining barnolari bir tola mo'yiga arzimaydi. Qoraxon bildiki, to'raning ilojini qilolmas, to Zangar bormasa, Xolbekadan boshqani xohlamas. Podsho noiloj, nochor javob bermoqchi bo'lib, lashkarlarini yig'ib, har dastasidan bittadan, qirq yigit ayirib berdi. Qirq xachirga zar ortib, aytdi:

– Ey farzand, burungilardan bir so'z bor: «Musofirchilikda yo zar yarar, yo zo'r yarar kuningga», – degan ekan. Zarga kelsa, xachirdagi pulni ayama, zo'rga kelsa, qirq yigitga buyursang, Xudodan kelgan ajal bo'lmasa, bandedan kelgan ajaldan bir-ikki-uchga dovur ayirib olar. Bor, bolam, Alloh yoring bo'lsin, pirlar madadkoring bo'lsin, sog' borgaysan, salomat kelgaysan, omin Allohu akbar, – deb oq fotiha berdi.

* * *

Kuntug'mish qirq yigitini olib, xachirlarga mol-dunyo ortib Zangar yurtiga keladi. Bir bazzoz² qiyofasiga kirib, ko'shk yonida mato sotib o'tirganida Xolbeka o'z kanizaklariga bu yigitni saroyga olib kirishlarini buyurdi. Kuntug'mish saroyga kirgach, shartga binoan nard o'ynatadi

¹ Qo'lyozmada tuva.

² B a z z o z – gazlama sotuvchi savdogar, gazlamafurush.

va Xolbeka yengiladi. Ikkalasi hazm-u suhbat bilan ovora bo'lib, Xolbeka ko'shkiga chiqmay qo'yganini ko'rgan Zangar podshosi Buvraxon undan xabar olgani o'z jallodlari-yu mirg'azablarini' jo'natadi. Kuntug'mish va Xolbeka qochib yashirinishadi. Biroq ayg'oqchilar ular yashiringan joyni aytib berishgach, har ikkalasini ham ushlab, Buvraxon huzuriga bandi qilib olib borishadi. Buvraxon o'z saroy a'yonlariga bu ikkisi qanday jazoga loyiqligi borasida maslahat soladi.

Hamma umarolar maslahat qilib kengashdilarki: «Bu gapni shoh yaxshi aytdi. Bir ish qiling, shu begunohlar o'lmasin. «Xon g'azabi – Xudo g'azabi», – degan ekan. Bularni shahardan tirik chiqarib yuboraylik, bandi bo'lsa ham tirik ketsa, ajali yetmasa, bir yerdan chiqar, agar o'lib ketsa, gunohi shohning bo'yniga-da, – deb arkoni davlat gurullab birdan arz qildiki: – «E taqsir podshohim: osib o'ldirdingiz – ko'rdik, bosib o'ldirdingiz – ko'rdik, minor-dan tashladingiz – ko'rdik, to'pga solib otdingiz – ko'rdik. Bu beadablarga shunday jazo buyuramiz: bir tuv biyani olib kelib so'ysangiz, terisini tulup qilib olsangiz, xom teriga ikkovini zich qilib tiqsangiz, bir asov baytalning dumiga taqib, cho'l-jaziraga haydab yuborsangiz, bularning o'ligini g'ajir-quzg'unlar yeb ketsa». Podshoga ma'qul qildilar. Podsho buyurib, bir tuv biyani tulup qilib so'yib, ikkovini zich qilib, xom teriga tiqib, darvozadan chiqarib, bir asovning dumiga taqib, bir cho'l-jaziraga qaratib, ko'p odam chuvlab hurkitib, haydab yubordi.

Asov baytal hurkib, ikkovini sudrab, cho'lga uloqib ketdi. Baytalning dumi bir tol, yarim tol uzila-uzila, olti kun deganda [tulup] bir yerda tushib qoldi. Xom teri oftobning harorati bilan qurib, chunon qisdiki, temirday berkitdi.

---

¹ M i r g ' a z a b – mahbus va bandilarni jazolaydigan, kaltaklab tergov qiladigan zindon nazoratchisi; bu yerda: mirshab ma'nosida.

Yoronlar, Xudoning qudrati kuchli,
Hu tog'dan bir quzg'an davr olib uchdi,
U jonivor parvoz aylab osmonga,
Nogahondan ko'zi qudoqqa' tushdi.
Qanotin chimirib qo'nib ustiga,
Amri Xudo bo'ldi, cho'qidi, teshdi.
Qo'lin solib ikkalasi yirtishdi,
Sog'-salomat shu qudoqdan chiqishdi.

Shahzoda omon-eson, sihat-salomat yori bilan qudoqdan chiqib qarasar, bir cho'l-jazira, qo'rqinchli changal-zorda tushib qolibdilar. El qayoqda, yo'l qayoqda – hech narsani bilmadilar. Atrofga qaraydi, na tog' va na boshqa hech narsa ko'rinmaydi. To'raning ko'ziga uzoqdan soyaday qorayib bir narsa ko'rinadi. Shahzoda ko'nglida: «Shu qora yo tog' bo'lg'ay, yo bir qora daraxt el bo'lg'ay», – deb ikkovi qo'l ushlab shu tarafga qarab ravona bo'ldi.

Alqissa, shahzoda issiq qumda oyoqlarini oldirib, yo'l yurolmay, jaziraning haybatidan badanlarida nam qolmay, tashnalik-suvsizliklari g'olib bo'lib, ko'zlari tinib, boshlari aylanib, giyohlarning tomirlarini qazib so'rib: «Shu suv bo'larmi?» – deb, ba'zi tomirlarni qazib: «Ovqat bo'larmi?» – deb necha kunlar och, suvsiz cho'llarda kezib, quvvatdan madori ketib, avvalgi kunlari yodlanib, falakdan shikoyat qilib, bir so'z dedi; shikoyati bu turur:

Bir vaqtinda edim No'g'ayning shoyi,
Xizmatimda edi uch lak sipoyi.
Qancha xor aylasang, falak, rizoman,
Bo'ldim endi qultum suvning gadoyi.

Oh urganda esga kelar boyag'im,
Burungiday ermas mening siyog'im,
Suvsiz cho'lda giyoh bo'lib ovqatim,
Yuray desam bostirmaydi oyog'im.

¹ Q u d o q – tulup ma'nosida.

Shahzoda olti kun och, tashna ketib borayotib edi. Xolbeka oyim tashnalib, lablari gezarib, tanda majoli qolmay qumga yiqildi. Shunda to'rasiga qarab: «Men senga iyarolmayman (ergasholmayman), bir manzilga yetolmayman, qumda o'lib qolaman, menga qarab sen ham nobud bo'lma, sen elga yetib, odamlarga qo'shilsang, yurtingga borsang, men sendan roziman, zinhor menga qayrilma, orqangga boqmay keta ber, mening kasofatimga shuncha ranjlar ko'rding, qattiq mashaqqatlar ko'rding, mening uchun ko'rding. E mard to'ram, mendan rozi bo'l, men ham sendan roziman, ket», – deb bir so'z dedi:

Gapirsam keladi gapning ma'quli,
Mard o'g'lonning pirga bo'lar doxili,
Qaramayin keta bergin orqangga,
Baxtim qora, yaramayman shekili.

Toza gulday so'lar bo'ldim men emdi,
Daryoday bo'p to'lar bo'ldim men emdi,
Sendan judo bo'lar bo'ldim men emdi,
Suvsiz cho'lda qolar bo'ldim men emdi.

Armon bilan o'lar bo'ldim men emdi,
G'arib mozor bo'lar bo'ldim men emdi,
Qaramayin keta bergin orqangga,
Taqdirimga ko'nar bo'ldim men emdi.

Alqissa, Xolbeka oyim yig'lab yiqilib qoldi. Shunda to'rasi Xolbekaning boshiga soya solib, yorini suyab, ko'nglini ovlab: «Bir g'ayrat qil, yo'limiz yaqin qoldi», – deb ko'nglini ko'tarib bir so'z dedi:

Uzog'dan chopilar otning sarasi,
Ko'rinadi bir narsaning qorasi,
Bir faslga g'ayrat qilgin, bo'yingdan,
Yaqin qoldi manzilimning orasi.

Bandadirman, A'loni yod etarman,
Yolborib Haqqa m'inojot etarman,
Bir faslga g'ayrat qilgin, bo'yingdan,
Ko'zim bilan qaytib tashlab ketarman.

Po'lat nayza qor ostida yotarmi,
Temir nayzang egovlasang o'tarmi,
Sening to'rang nomardlardan emasdir,
Mard o'g'lon sevdigin tashlab ketarmi?..

Ilohi kelmasin senga mahosil,
Qaytayin, bo'lmadi maqsudim hosil,
Yurarga quvvating, holing qolmasa,
Kel, orqamga ko'tarayin bir fasl.

Kuntug'mish to'ra yoriga g'ayrat berib, shu qora tarafga tasmollab, oqshom yurib, kunduzlar issiq bo'lsa changallarning soyasida orom olib, boyana uch kun deganda Mug'olning tog'iga yetdilar. Ikkovlari ham xursand bo'lib: «Shukur, ajalimiz yetgani yo'q ekan, o'lmay shu tog'ga keldik, albatta, chashmazor suvlar, har alvon mevalar bo'lsa kerak», – deb chunon g'ayrat qilib yurdilar. Tog' darasining ichiga kelib ko'rsalar, yovvoyi yong'oqlar, pistalar, jiydalar va yovvoyi toklar – har alvon mevalar pishib turibdi. Ikkovlari qorinlarini to'yg'azib, bir joydan oqmaydigan bir chashma ham topdilar. Shu chashmaning bo'yini manzil qilib o'tira berdilar. Kuntug'mish: «El daragini topamanmi, yo'l daragini topamanmi?» – deb har kun chiqib shu tog'larni izlar edi. Mug'ol shunday tog' edi... Yovvoyi meva chunon ko'p edi. Yoz kunlarida yovvoyi mevalarni qurutib, bir yerni qazib, qishlik ovqatini berkitib olar edi.

Kuntug'mish to'ra ertangisin turib ketar edi, bir baland cho'qqiga chiqib qarar edi, el topolmas edi. Shu qish-u yoz shu yerda qoldilar. Xolbeka oyimning bo'yida homila paydo bo'lib, oyi-kuni yetib, vaqti-kuni yaqin bo'ldi. Shahzoda doyimgi odatini qilib, toqqa chiqib ketib edi.

Xolbeka ikkita o'g'il tug'ib, bolalarini qo'liga olib, avvalgi kunlari esiga kelib: «Ochdan o'ldirib qo'ysam qanday qilar ekanman?» – deb yig'lab o'tirib edi. Qarasa, Kuntug'mish to'ra ham el-yo'l daragini topolmay g'amgin bo'lib kelayotib edi.

* * *

Kuntug'mish, nihoyat, eng baland cho'qqiga chiqib, pastga qarasa, bir katta karvonga ko'zi tushadi. Sevinib quyiga tushadi va bir kosa suv, bir non so'rab karvonchilar yoniga boradi. Karvonboshi Azbarxo'ja degan xasis, xudbin, razil kimsa edi. U Kuntug'mishga bir kosa suv va bir non evaziga huloqni egallab yotgan ajdahoni o'ldirish shartini qo'yadi. Kuntug'mish bu shartni ado etadi. Azbarxo'ja Qur'oni karimni o'rtaga qo'yib, Kuntug'mish bilan do'st tutinadi. Xolbeka va bolalarini ham topib kelishadi. Xolbekaning husni jamolini ko'rib, Azbarxo'janing fe'li ayniydi. Kuntug'mishni ziyofatda mast qilib, kigizga o'rab, ikki o'g'lini (go'dagini) ham shu sahroda qoldirib, Xolbekani bandi qilganicha Zangar yurtiga olib ketadi. Karvonda Qosim ismli yosh bir insofli, diyonatli yigit bor edi. U agar Kuntug'mish zora o'ziga kelsa, bizing izimizdan yo'lga tushsa deb, bir kunlik-yarim kunlik yo'lga bir ko'za suv, ozroq ovqat qoldirib ketaveradi. Darhaqiqat, Kuntug'mish o'ziga kelib, ikki go'dagini olib, karvon izidan tushadi. Yo'lda bir daryoga duch keladi. Azbarxo'ja daryodan kechadigan qayiqlarni ham suvga cho'ktirib ketgan edi.

* * *

Shahzoda u yoq-bu yoqqa yugurib ko'rди, kema-qayiq topolmadi. Oxir ilojini topmay, ikki bolasini yo'rgaklab, o'zin suvga chog'lab, daryodan yuzib (suzib) o'tmoqchi bo'ldi. Bittasini og'ziga tishlab, u bittasini shu daryoning labiga qo'yib, daryoga kirib biror o'ttiz quloch urib edi.

Endi baxti qaytgan to'rani ko'ring, «Davlat ham egiz, mehnat ham egiz», shu bachchani¹ qo'ygan yerning oldida bir tup g'isha bor edi, shuning ostida bir qizil iyak qari bo'ri pisib yotib edi. Shahzodaning daryoga tushganini ko'rib, to'ra uzagandan keyin, bachchani belidan tishlab olib keta berdi. Bola qo'rqib: «Ota!» – dedi. Shahzoda qarasa, bo'ri tishlab olib borayotibdi. «Voh!» – deyman deb edi, og'zidagisi ham suvga tushib ketdi, bir baliq yutib o'ta chiqdi. Shahzoda aytdi: «Bu-ku o'ldi, ana unisiga yetar ekanmanmi?» – deb, suvdan chiqib quvdi. Ikki oyoqligiga to'rt oyoqli nega yetqizsin, u ham qutulib ketdi...

Shahzoda farzand dog'iga toqat keltirolmay, nolishiga osmon-yer tebranib, yig'lab turib edi. Shu vaqtda to'raning nolasini eshitib, bir cho'pon kelib qoldi. Qarasa, bir odam, sher haybatli, yo'lbars sifatli bir kishi, falakdan shikoyat qilib yig'laganiga tog'-u toshlar suv bo'lib turibdi. Cho'pon bechora qo'yni qo'yib, to'raning oldiga kelib: «Nega muncha yig'laysan?» – deb bir so'z dedi:

E, yori alam ko'rgan, qaydin kelasan, ayg'il,
Ko'p ranj-u sitam ko'rgan, qaydin kelasan, ayg'il.

Kim erding guli so'lgan, shum paymonasi to'lgan,
Yoki bolasi o'lgan, qaydin kelasan, ayg'il.

Diyoridan ayrilgan, qanotidan qayrilgan,
Yo yoridan ayrilgan, qaydin kelasan, ayg'il.

Sen muncha bo'lib shaydo, muncha qilib vovaylo,
Yusufmisan, Zulayho, qaydin kelasan, ayg'il.

Sen muncha bo'lib purxun, ko'z yoshing oqar Jayhun,
Yo Laylimisan, Majnun, qaydin kelasan, ayg'il.

Yig'laysan bozi-bozi, ko'kka chiqar ovozi,
Yo Zebomisan, Yozi, qaydin kelasan, ayg'il.

---

¹ Sheva xususiyatlariga ko'ra dostonida «bola», «bolalar» so'zlari «bachcha», «bachchalar» tarzida ham ishlatilgan.

Yoinki, qalandarsan, yo mardi dilovarsan,
Qilgin buni bovar san, qaydin kelasan, ayg'il.

Ayg'il menga' otingni, bergil bayon zotingni,
Qo'y endi uyotingni, qaydin kelasan, ayg'il.

Anda shahzoda dilovar cho'pondan xabari yo'q, o'z hollariga yig'lab turgan edi, ko'zlarini ochib qarasa, bir qo'y quvuvchi kelib, «Qaydan kelasan?» – deb so'z so'rab turibdi. Anda shahzodaning tutun-olovlari jo'sh qilib, ko'ngillari qaynab, bir dardmand topolmay, ichi g'amga to'lib turgan emasmi, cho'ponni mungdosh bilib: «E bechora, beri kel», – deb cho'ponga qarab, boshidan o'tgan mashaqqatlarini aytib, bir-bir bayon qilib, bir so'z dedi:

No'g'ay yurti – o'sgan joyim,
Ko'kka chiqar qilgan ohim,
Qoraxon der qiblagohim,
Otam elga sulton bo'ldi.

No'g'aydadir mamlakatim,
Qayrilib sindi qanotim,
Kuntug'mish der mening otim,
To'ra nomi nishon bo'ldi.

Quloq solgin nolishima,
Yo'q savdo tushdi boshima,
Men kirdim o'n to'rt yoshima,
Bir kuygur tushdi tushima,
Xotirim parishon bo'ldi.

Shul bo'ldi Haqning taqdiri,
Ayrilmay manglayning sho'ri,
Bittasin op ketdi bo'ri,
Uni ko'rmak gumon bo'ldi.

---

¹ Qo'lyozmada meg'an.

Qarorim yo‘q, turay desam,
Madorim yo‘q, yuray desam,
Uyim yo‘qdir, boray desam,
Vatanim yo‘q, kiray desam,

Yorim yo‘qdir, ko‘ray desam,
Qo‘zim yo‘q, o‘rgilay desam,
Ajal yetmas, o‘lay desam,
Cho‘pon, boshim sarson bo‘ldi.

Cho‘pon: «E bechora», – deb o‘tib ketdi. Anda shahzoda Xolbekani ham unutib, borayotgan yo‘lini ham qo‘yib, boshqa bir yomon yo‘lga tushib, ko‘ngli jo‘sh urib: «Bor dunyongdan kechdim», – dedi.

Shahzodani keta bermoqda qo‘ying, endi so‘zni kimdan eshiting? To‘raning qo‘lidagi bolasini yutgan baliq mug‘dor o‘n gaz yer ham borgan yo‘q edi. Olim sayyod degan qatag‘anlik katta sayyod bir katta to‘rni yozib o‘tirib edi. Shu baliq boruvi bilan to‘riga tushdi. Ko‘tarib olsalar, bir katta baliq tushibdi. Ichini yordi, «Ota», – deb ichidan bir bola chiqa keldi. Olim sayyod hayron qolib: «Ajab qudratlaring bor», – deb bolani uyiga olib borib, farzandi yo‘q edi, tarbiya qilib boqa berdi.

Endi bo‘ri olib qochgan boladan so‘zni eshiting.

Bo‘ri to‘raning bolasini olib qochdi, bir, ikki qirdan oshdi. O‘nta cho‘pon itiga osh pishirib yotib edi, bo‘ri-ning guzari ustidan tushdi. Cho‘ponlarning ko‘zi tushdi, itni qo‘shdi, bo‘ri shoshdi, bachchani tashlab qochdi. Cho‘ponlar bolani tushirib olib, hayron qolib, birovi aytadi: «Qirga chiqqan xotinning bolasi.

Birovi aytadi: – Mo‘ltonining bolasi.

Birovi aytadi: – Qozoqning bolasi.

Birovi aytadi: – Bir uyquchi befarq xotinning bolasi».

Shu yerda o‘n bir cho‘ponning qo‘shi doyim bir edi. Kunda kechkisin bari yig‘ilib kelar edi. Erta turib, qo‘ylarni har tarafga haydab ketar edi. Kechkisin boyagi to‘raga

uchrashgan cho'pon qo'yini haydab kelsa, jo'ralari: «E birodar, bizlar bukun bo'ridan bir bola tushirib olib qoldik», – deb o'rtaga olib o'tiribdi. Cho'pon ko'nglida aytdi: «Haligi sho'rlining bolasi».

Oradan bir-ikki kun o'tmay ovoza bo'lib qoldi: «Olim sayyod qatag'an baliqning ichidan bitta tirik bolani topgan emish». Buni ham haligi cho'pon eshitdi. «Haligi sho'rlining bolasi», – deb yurdi. Cho'ponlar bo'rini gurk der ekan, o'z oti o'zi bilan, bolaning otini Gurkiboy qo'ydilar. Baliqni sayyodlar mohi der ekan, unisining otini Mohiboy qo'ydilar.

* * *

Shunday qilib, Gurkiboy va Mohiboy Zangar shahriga kirib boradilar. Ko'chada Xolmo'min yasovulboshiga duch keladilar. Xolmo'min ularni o'z uyiga xizmatkor qilib olib ketadi. Kuntug'mish ham shu shaharda, o'z niyatiga yetolmay, bir tadbir-chora topolmay, eski kuloh-jandalarni kiyib yurgan edi.

* * *

Bachchalarning borganiga besh oy-olti oy bo'lib edi, shu shaharning podshosi Buvraxon podsho o'ldi. U vaqtida podsholarga rasm shu edi: davlatqush degan qushini uchirar edi, kimning boshiga qo'nsa, podsho qilar edi. Shu davlatqushni uchirganiga uch kun bo'lib edi. Zangar shah-rining jamiy katta-kichik odami dalada edi. Qush goh daraxtga, goh devorga qo'nib yurib edi. Banogoh shu vaqtda Kuntug'mish to'raning ham guzari shu yerga tushib qolgan ekan. Kuntug'mish to'ra katta bir chilimni beliga boylab olibdi, o'zini hech odamga o'xshatmay, yomon jandalarni kiyib, o'zini shaylab olibdi. Hech kim bilan ishi yo'q, odam bilan xushi yo'q, o'zidan boshqa kishi yo'q; chekadi bang, aytadi vadavang. Bir qurib qolgan daraxtning os-

tiga borib, ko'mir qilmoqchi bo'lib, olov yoqib, nashaning taraddudida edi, davlatqushi borib to'raning boshiga qo'ndi. Shahri Zangarning odamlari qushni quvalab borsa, qush bir devonaning boshiga qo'nib turibdi. Arkoni davlat otdan tushib, izzat-ikromlar bilan salom berib:

– «Taqsir podshoyim, yurtingiz qutli bo'lsin», – desalar, to'ra teskariga qarab, dim indamaydi. Oxirda odamlar qushni olib ketdilar. Podshoning arkidan boz uchirdilar. Bo yana kelib (Kuntug'mishga) qo'ndi. Bu mavrud ham «Yurtingiz qutli bo'lsin», – desalar, dim indamaydi. Tag'i qushni olib ketdilar. Olib borib qushni yana arkdan uchirdilar. Boz kelib, uchinchi marotaba ham bangining boshiga qo'ndi. Bu mavrud shahri Zangarning ulamolari, fuzalolari, katta ulug'lari kelib, muborakbod qilib: – «Taqsir podshoyim, yurtingiz qutli bo'lsin», – desa, teskariga qarab, javob bermadi.

Shunda kattalar turib aytdi:

– Ey yoronlar, uch debdi, uchdan keyin puch debdi. Endi shu odamni olib borib, podsho qilmoq darkor. Har vaqt bir odam podsho bo'ladi-da¹. Shu ishga qaraganda, shu odam nazokatli odam, yo bo'lmasa, qushni arvoq urgan. Agar bangi bo'lsa, jinni bo'lsa, bir kun podsholik taxtini tashlab ketib qolar. Biroving podsho bo'lasan-da va agar bajarsa, shunday bir odam podsho bo'ladi-da, – deb qo'lidan chilimini tortib olib, otib yubordilar. Biroq kigizning ustiga chiqarib, chir tevaragidan ko'tarib, jarchilar:

– Zamon kimning zamoni, Qalandarxonning zamoni, – deb ko'cha-ko'chalarga jar solib qichqira berdilar. To'rani ko'tarib, taxti shohiga keltirib, tilla taxt ustiga o'tqizdilar. Ustiga podshohona xil'atlar kiygizib, boshiga tilladan bo'lgan tojni qarqara qilib, o'tqizib, hukumat niginini qo'lga solib, jamiy mardumi shahar dasti bay'at berdilar. Ana Kuntug'mish to'ra bir qarichdan beri yurt so'rab yurgan emasmi, jamiy olamni uzukday changaliga

¹ Qo'lyozmada bo'lata.

olib, chirsillatib so‘rab keta berdi. Anda jamiy shulonxo‘r umarolariga farmon bo‘ldiki: «Mening chulon oshimga kelgan amaldorlarkim, bir hafta-bir haftadan jilovxonamda istiqomat qilib ketsin». Avval navbat Xolmo‘min yasovulboshiga tegdi.

Yasovulboshi hovlisiga kelib, avval bachchalariga tayin qildiki:

– O‘ bachchalar, men yangi bo‘lgan podshoning jilovxonasida bir hafta turib kelaman, lekin sizlar oqshom uxlamanglar, kunduz uxlanglar. Sipoyi xalqining dushmani ko‘p bo‘ladi, namozdigardan keyin aslo darvozani ochmanglar, mabodo bachchalik qilib, g‘ofil qolib, bir hodisa ro‘y bermasin, – deb ko‘p tayinladi. Andin keyin ichkariga kirib ayoliga tayin qildiki:

– O‘ xotin, men ikkita yetim bola saqlab qo‘yibman, ilgari yetimlarday beparvo qolib ketib qolmasin, holi ahvolidan ko‘p xabardor bo‘l, e, yetim-da, dema. Men bularning oxirini ko‘raman, deb yuribman. Umidim shulki, bular soyasi yerga tushmagan xonzoda chiqar, agar hech nima bo‘lmasa, bir asl sayyidzoda chiqar. Bularni aslo yetim demagaysan, – deb xotiniga ko‘p tayinladi. Andin so‘ng hovlisidan chiqib, podshoning davlatxonasiga ketdi.

Xolbeka oyim chechasiga aytdi:

– O‘ yanga, akam sira yetimni yetim demas edi, ikki yetim bor, deb og‘zidan tushirmaydi. Shu yetimlarni bir ko‘rsak, qaytadi?¹

Xolmo‘minning xotini aytdi:

– Akang bo‘lsa chiqib ketdi, ko‘rsang yur esa ko‘rsatib kelayin, – deb bitta non, bir kosa suv olib mehmonxonaning eshigidan uzatib edi, Mohiboy kelib qo‘lidan olib ketdi. Anda o‘tirib nonni o‘rtaga qo‘yib yemakchi bo‘lib turib edi. Xolbeka oyim mehmonxonaning tokcha teshigining ichidan qarab, ikki go‘dakni ko‘rdi. Ikkovini ko‘rgan

¹ Qanday bo‘ladi?

hamono, uvuz eti uv bo'lib, to'la badani suv bo'lib, jamiy a'zosida larza paydo bo'lib, ko'kragiga sut kelganday bo'ldi.

Xolmo'min yasovulboshinikida xizmat qilib yurgan Gurkiboy va Mohiboy xo'jayin uyda yo'qligida bo'za ichib, og'zi qizib turganida Gurkiboy ukasiga sirni ochib qo'yadi.

Gurki bechora avval aytar edi: «Podsho xalqining dushmani ko'p, agar aytsam, bu o'zi yengil ekan, birovga aytib qo'yar», – deb aytmas edi. Bul vaqtda o'zini to'xtatolmay, yuragi toshib, Mohiboyga: «E jigarim, kishining zoti-zuryodi, ota-enasi, eli yurti bo'lmasmi? San go'daksan. Yurting No'g'ayda san bedarak emassan», – deb bir so'z dedi:

Bilmaganing bildirayin, bilmasang,
Bayakbor maqsadga yetsang, o'lmasang,
Men senga zotingni bayon aylayin,
Ertangman birovga aytib solmasang.

Uzoqda, Mohiboy, o'sgan diyorum,
Bexabar qolgandi ko'p ichkuyarim,
Ikkovimiz sut emishgan shirxo'ra,
Men akangman, sen bo'lasan jigarim.

Bu yetimlik seni qildi sargardon,
Cho'pchak terib, tilab yeysan parcha non,
Zotingni aylasam men senga bayon,
Tub bobongdir Avliyoyi Qoraxon.

Maydon-maydon otam otin yelgandir,
Mard o'lg'ondir, shirin jonin bo'lgandir,
No'g'aydan otamiz Zangar kelgandir,
Nard o'ynab enamni utib olgandir.

Musofirlik, shohga bandi bo'lgandir,
Tanimay bularga zulm qilgandir,

Bir teriga tikib ikki oshiqni,
Asovga sudratib cho'lgan solgandir.

Bizni deb zor-zor bo'lgan otamiz,
Baloga giriftor bo'lgan otamiz,
Ikkovimiz uch yoshlarga kirganda,
Ko'p karvonga duchor bo'lgan otamiz.

Quloq solgin alvon-alvon tillarga,
Bulbul oshno bo'lar bog'da gullarga,
Enamizni karvon olib ketgandir,
Ikkovimiz qola bergan cho'llarga.

Shunday bo'p ayrilgan ikkovginamiz,
G'am bilan sarg'aygan gulday tanamiz,
Ikkovimiz sut emishgan shirxo'ra,
Shu bebaxt Xolbeka bizning enamiz.

Bu so'zni Gurkiboy Mohiga aytdi,
Xolbeka xatosiz barin eshitdi,
Bollaridan bu so'zini eshitib,
Quvongandan bebaxt o'zidan ketdi.

So'z eshiting suxanvarning so'zidan,
Yosh quyilib ikki qora ko'zidan,
Vo bolam, deb tomdan o'zin tashladi,
Bolam dedi, sho'rli ketdi o'zidan...

Alqissa, Xolbeka oyim bolalari bilan topishdi. Aytdi:

– Ey go'daklarim, men sizlarni o'ldi deb edim, sira tirik demas edim. Nima uchunki, sizlar juda yosh edinglar, hech murabbiylaring yo'q edi, o'ldi demakka tilim bor-mas edi. Xayolim bilan tirik qilar edim. Endi menga bola qayoqda, deb umidimni uzgan edim. Ming-ming shukur, sizlar tirik bor ekansizlar. «Otangning o'lganiga endi xafa bo'lmayman», – deb bolalari bilan topishib, og'zi-burnini o'pishib, xumori tarqashib, gaplashib o'tirdi.

* * *

Xolbeka Kuntug'mishning podsho bo'lganidan bexabar, Zangar otalaringga vafo qilmadi, sizlarga ham vafo qilmaydi, deya o'g'illariga ot-ulov, qurol-yarog' berib, hobolarining yurti No'g'ayga jo'natadi. Ular Zangar shahridan chiqishda darvozabon qo'rboshi bilan janjallashib, uni o'ldirib ketishadi. Sakkiz kecha-kunduz yo'l bosib Olatog' degan joyga yetishadi. Olatog'da o'n ming uyli qul yilqi boqib yurar edi. Yilqilarni ko'rib Mohiboyning fe'li ayniydi va bir to'p yilqini haydab keta hoshlaydi. O'rtada cho'ponlar bilan qattiq jang bo'ladi. Jangda aka-uka g'olib chiqib, barcha yilqilarni No'g'ay yurtiga haydab ketishadi. Besh kunlik yo'l yurgach, ikkalasi ham horib-charchab, bir yerga qo'nib uxlab qolishadi. Bu orada cho'ponlarni ikki yigit o'ldirib, yilqilarni haydab ketganini podsho eshitib, ular ortidan lashkar jo'natgan edi. Lashkar yetib kelib, uxlab yotgan Gurkiboy va Mohiboyni bandi qilib Zangar shahriga olib ketishadi.

* * *

Bu ikki go'dakni bandi qilib, o'n kun yo'l yurib, o'n kun deganda Zangar shahriga olib bordi. Gurkiboy tavakkal qilib ketib borayotibdi, Mohiboy so'zlab, yig'lab borayotibdi. Shunda bularning kelayotgani Zangar shahriga ovoza bo'ldi. Hech bir eshitmagan odam qolmadi. «Yangi bo'lgan podsho yangi bo'lgan bandisini to'xtovsiz dorga tortadi», – deb ovoza bo'lib, yaxshi-yomon, yugruk-chobon, xurd-u kalon, qiz-u juvon ko'cha-ko'ylarda, tomlarning ustiga chiqib, ko'rmagan odam qolmadi. Bu ikkovini ko'rib, yig'lamagan odam bo'lmadi. «Hay at tang, dunyosi qursin, shunday yosh bachchalar o'lib ketsa. «Xon g'azabi – Xudo g'azabi», degan, chiqmasak bo'lar ekan, chiqib alamimiz ziyoda bo'ldi», – deb mardumi shahar yig'lashib, orqasidan ergasha berdilar. Endi yangi bo'lgan podshodan eshiting.

Arkoni davlat, umaro, vazir-vuzaro, qozi-fuzalo, muf-ti-ulamo, mahram, yasovul, og'achi, shig'ovul – jamiy sipohilari bilan o'tirib edi. Ikkita go'dakni olib borib, manzur qildi. Ikki bandiga ikki yangi dor tuzab, qurdirib turib edi. Podsho ko'rgandan mehri toblab, otalik mehri qaynab, bachchalarni ko'rgandan uvuz eti uv bo'lib, to'la badani suv bo'lib, ko'ngli buzilib, bag'ri ezilib, ko'zining yoshi tizilib, avvalgi aytib o'tirgan gaplariga pushaymon yeb: «Kel-e, bu bachchalarning og'ziga bir luqma solay, agar bizlar qilganimiz yo'q desa, ozod qilay, bu bolalar o'ldiradigan bola emas ekan-ku», – deb ikki bolasiga qarab bir so'z dedi:

Yurgan yering balandmidi, pastmidi,
Ko'p odam bandi qip senga qasdmidi,
Oqsuvdan ne deb haydading yilqimni,
Haydaganing yolg'onmidi, rostmidi?

Yosh bachchalar, ko'nglingni shod aylayin,
Bu foniy dunyodan faryod aylayin,
Munkir kelsang, bollar ozod aylayin,
Haydaganing yolg'onmidi, rostmidi?

Bachchalar podshoning bu so'zini eshitdi. «Munkir kelsa ozod bo'lar ekan, lekin mardlik qo'ldan ketadi», – deb Mo-hiboy:

– E podshoyim, mardlar o'laman deb so'zidan qayt-mabdi, – deb otasiga qarab bir so'z dedi:

O'laman, deb mard qavlidan toyama,
Yo'qchilik jo'mardning ko'zin o'yama,
Oqsuvdan yilqingni o'zim haydadim,
Qo'lingdan kelganing qilgin, ayama.

Mardlarning parvoyi bo'lmas o'limdan,
Musulmonman, kalma kelar tilimdan,
O'laman, deb mard ham ikki so'zlarmi,
Munkir kelsam, mardlik ketar qo'limdan.

Shu bolalarni haydab borgan o'n ikki ming lashkar birdan chuvlab arz qildi:

Taqsir podshoyim, bunday bo'yni yo'g'on bola yerning yuzida yo'q; taqsir, o'n kundan beri haydab kelyapmiz-a, crtadan-kechga davur bizlar bilan o'rlashib, o'r yog'ini bizlarga bermay kelayotibdi. Bunday bo'yni yo'g'on bolani bizlar sira ko'rmay kelayotibmiz. Buning bo'ynini podsho ingichkartsin, – deb olib keldik.

Shunda podsho hayron bo'lib, nima deyarini bilmay qoldi. Avvaldan hukm bo'lgan emasmi, jallod-mirg'azablar urib-so'kib yangi tikilgan dorga qaratib olib keta berdi. Shunda Xolbeka bechora ham ayollar bilan dorning oldidagi tomning ustiga chiqqan ekan, shunday tiklab qarasa, ikki bolasini ham jallod-mirg'azablar olib kelayotibdi. Bolalarini tanib, ichi o'tday yonib, chirqirab, tomdan o'zini tashladi...

Alqissa, Xolbekaning aqli shoshib qolgan edi. Jallodlardan ko'p tayoq yeb, nima derini bilmay, dorni ko'rgandan, ayol emasmi, joni chiqib qo'rqib, ha, – derga holi, yurarga majoli bo'lmay, dorga qarab bir so'z dedi:

Qaladin qalampir yuklar qalachi,
Durdonadan anbar tog'ning og'ochi,
Analhaq deb Mansur senga osildi,
Assalom alaykum, dorning og'ochi.

Shonaman taralar qizlarning sochi,
Madad qiling Bobo Zangi podachi,
Analhaq deb Mansur senga osildi,
Assalom alaykum, dorning og'ochi...

Enasining bu so'zlariga Gurkiboyning achchig'i kelib, enasiga qarab: «E sho'rli, qismati qattiq enam. Bu dunyoga kelib biror shod bo'lmay yig'lab o'tgan enam, taqdiringga ko'n-da, bu og'ochning qo'lidan nima keladi», – deb bir so'z dedi:

Bizlar chiqdik, ena, Zangar elidan,
Bog‘bon uzar bog‘ning toza gulidan,
Yig‘lasang Xudoga yig‘la, enajon,
Nima kelar qur og‘ochning qo‘lidan...
Podsholar tolibdir taxt bilan tojga,
Ko‘ngli ketar doyim zakotman bojga,
Nima kelar qur og‘ochning qo‘lidan,
Kofirmiding, elanasan og‘ochga?..

Gurkiboy qarasa, jallodlar Mohining boshida, Mohini o‘ldirmoqchi bo‘layotibdi. Shunda enasiga aytayotgan so‘zini qo‘yib: «O‘, jallodlar, avval meni o‘ldiringlar, mening oldimda Mohi o‘lmasin, mening ko‘zim ko‘rmasin. Mening yoshim katta, yo‘l meniki», – deb jallodlarga qarab, bir so‘z aytayotibdi:

Beklar minar bedov oting tolmasin,
Hech kimsa dunyoda bizday bo‘lmasin,
Mendan burun Mohi bebaxt o‘lmasin,
Mohining o‘ligin ko‘zim ko‘rmasin.
Zolim jallod, bilmaganim bildirgin,
Yig‘latma Mohini, o‘ynab-kuldirgin,
Meni o‘ldir, Mohini qo‘y, jallodlar,
Yoshim ulug‘, avval meni o‘ldirgin.

Shunda Mohi zor yig‘lab: «E jallodlar, gunohni men qilganman, Gurkiboy meni shuncha qaytardi, aytganini qilmadim. Gurkining gunohi yo‘q, meni o‘ldiringlar, Gurkini ozod qilinglar, men Gurkining qoniga zomin bo‘lmayin», – deb jallodlarga qarab bir so‘z dedi:

Qonlar oqsin mening ikki ko‘zimdan,
Yangilmadim, aslo aytgan so‘zimdan,
Bu ishda Gurkining yo‘qdir gunohi,
Qancha gunoh bo‘lsa yolg‘iz o‘zimdan...
Hech odam dunyoda bizday bo‘lmasin,

Bizday bo'lsa bu dunyoga kelmasin,
Meni o'ldir, Gurkini ozod aylanglar,
Qoraxonning yurti sabil qolmasin;
No'g'ayning yurti besohib bo'lmasin,
Mening kasodimga Gurki o'lmasin.

Anda Kuntug'mish to'ra taxtidan tushib, aqlidan adashib, nima qilarini bilmay shoshib, chopib dorning ostiga kelsa, tomoshabin zich-to'p bo'lib turibdi, yo'l bermaydi. Shunda to'ra zor yig'lab, tomoshabinlarga qarab qoch, deb bir so'z dedi:

Bolam kepti necha tog'lardan osha,
Ikki zulfi gardaniga yarasha,
Po'sht-a, po'sht, tomoshabin jonlarim,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha.
Qo'ldan ketib davr ilan davronlarim,
Vayron bo'lib ko'shk ilan ayvonlarim,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha,
Yo'l beringlar, tomoshabin jonlarim.
Bolamning oldida men dod aylayin,
O'z holima necha faryod aylayin,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha,
Qochinglar, bolamni ozod aylayin...
Quloq soling gapimning payvastiga,
Mayiblarday ingranadi Kuntug'mish,
Bo'zlab bordi zolim dorning ostiga.

Odamlar podsho keldi deganiga jallodlar shoshib: «Shu vaqtga davur o'ldirmabsan, deb bizlarni o'ldiradi. Shuning uchun kelgan-da podsho», – deb Mohiboyga pichoq solmoqqa shoshib, bo'ynida arqon bilan kurmak boylab, mirg'azablarga «tort» – deb yubordi. Tortib yubordi. Kuntug'mish to'ra chopib kelib, Mohiboyni suyab, jallodlarga: «Qo'yib yubor ipni», – dedi. Jallodlar ipni qo'yib yubordi. Mohining dami tutilib, dami ichiga tushib

qoldi. Kuntug‘mish to‘ra Mohini ko‘kragiga olib: «Shamolni ochinglar», – deb har ko‘zidan yetmish qatra yoshini to‘kib, qaddi bukilib, Mohining betiga tiklab turibdi. Gurki-boy ham yig‘lab, ukasining oldiga borib: «Voh, ukamdan ayrildim», – deb yig‘lab turgan mahalda, Xolbeka sho‘rli ham: «Voh, bolam», – deb qarasa, Kuntug‘mish to‘ra Mohini ko‘kragiga olib, ko‘tarib yig‘lab turibdi. Shunda Xolbeka oyim to‘rasini yulmalab, erini qarg‘ab: «Podsho bo‘lmay bo‘luvsiz qolgur», – deb erini mushtlab qoldi. Xolbeka bechora bilsa, Zangarga yangi bo‘lgan podsho Kuntug‘mish to‘ra ekan. Shunda erini tanib, bir so‘z dedi:

Men seni shahzoda dedim, mard dedim,
Sen qanday siynamga qo‘ygan dard eding,
Chiqsin ko‘zing, tanimading bolangni,
Ne tilingman buni dorga tort, deding...
Armon bilan bilmaganim bildirding,
Zor yig‘latib, ko‘zim yoshga to‘ldirding,
Ne tilingman buni dorga tort deding,
Podsho bo‘lib, o‘z bolangni o‘ldirding.
Yura bilmay yurar yo‘ldan toyrildim,
Ucha bilmay qanotimdan qayrildim,
Chiqsin ko‘zing, tanimading bolangni,
Armon bilan men bolamdan ayrildim.
Men seni shahzoda dedim, mard dedim,
Sen qanday siynamga qo‘ygan dard eding.

Xolbeka bechoraning: «Voh, Mohi», – deb yig‘laganiga hech kimda tob-toqat qolmadi. Kuntug‘mish to‘raning: «Bolam», – deb na‘ra tortgan dovushi osmonga yetdi. Gurki-boyning: «Voh, ukam», – deb yig‘laganiga hech kim toqat qilolmadi...

Alqissa, shu turgan xaloyiqlar qarasar, shu qalandarxon Kuntug‘mish to‘ra ekan, o‘g‘ri bo‘lib qo‘lga tushgan bachchalar qumda qolgan go‘daklar ekan. Arkoni

davlat, Xolmo'min bosh bo'lib kelib, Mohiboyni suyab ko'tarib, arkka olib chiqib ketdilar. Bir soatdan keyin Mohiboy ko'zini ochib, o'ziga keldi. Xolbeka bechora Mohini bag'riga olib, quvonib, yuragi yorilib qolay dedi. Mohiboyning boshidan tovoq-tovoq tilla-kumushlarni sadaqa, deb chocha berdi.

Endi turgan katta-kichiklar, umarolar, amaldorlar, podshoning oldida turgan in'omli kishilar Kuntug'mish to'ra bilan qayta boshdan ko'rishib, ixlos-e'tiqodi ziyoda bo'lib, Gurkiboy bilan Mohiboyni izzat-hurmat qilib, shohona kiyimlar kiygizib, toji xisravni boshiga qo'yib, qayta boshdan muborakbod qildilar. Kuntug'mish to'ra ham ko'hna xazinalarini ochirib, tilla-kumushni elatijasiga in'om-ehson qila berdi. Endi Zangar eliga podshoh qirq kun to'y berdi.

Zangarning katta-kichigini yig'ib, hammasini o'zidan rozi qilib turgan vaqtida, arkoni davlat turib arz qildi: «Buvraxon podsho Azbarxo'jani zindon qilgan edi, hali o'lgani yo'q, zindonda yotibdi. Farmoyishlari nima?» Kuntug'mish to'ra buyurdi: «Olib chiqinglar!»

Azbarxo'jani zindondan olib chiqdilar. Kuntug'mish ikki o'g'liga buyurdi: «Mening «do'stimdan» o'chlargini olinglar. Men do'stlik otini tutganman, qoshiga bormayman, yuzini ko'rmayman...»

Shunda Mohiboy bilan Gurkiboy qo'llariga xanjarni olib, Azbarxo'janing qoshiga bordi. Aytdi: «Huv otamning «do'sti», bizlarni taniyanmi? Bizlar Zarchamanning cho'lida emaklab yig'lab qolgan bolalar bo'lamiz. Sening shu qilgan «yaxshiligingni» qaytarmoqchi bo'lib keldik», – deb ... ikki bola Azbarxo'jani bosib oldi. Azbarxo'ja gapirolmay, ho'kizday bo'kirib-bo'kirib, itday bo'lib o'lib qoldi. Azbarxo'janing ishi tamom bo'ldi.

Kuntug'mish to'ra qirq kun, qirq tun to'y berib, to'yi tamom bo'ladigan kuni jamiy arkoni davlatini yig'ib, Xolmo'minni Zangarga podsho qildi. Zangar shahrining jamiy bek, umarolari Xolmo'minga dasti bay'at berdi.

Endi Kuntug'mish to'ra No'g'ay elga bormoqchi bo'lib, yo'l jabdug'ini tayyorlay berdi. Qatorda nori bilan, xazinada zari bilan, ikkita bolasi qoshida, Xolbeka yori bilan, qancha xizmatkor, qul, cho'ri, kanizaklari bilan jo'nadi. Shunda Xolmo'min Zangarning ulug', akobirlari bilan o'n kunlik yerga billa kelib, Kuntug'mish to'ra bilan xo'shlashib, jiyanlari bilan ko'rishib, yig'lashib Zangarga qarab qaytdi.

Kuntug'mish to'ra omon-eson, sihat-salomat yurtiga borib, qavm-u qarindoshlari bilan, o'zining yor-u jo'ralari bilan, elining ulug', kattalari bilan ko'rishib, o'ynab-kulishib, otasi Qoraxonning toj-taxtiga ega bo'lib, davrini sura berdi.

Lekin Qoraxon podsho necha yillardan beri o'zining o'rniga qushbegisini qo'yib, Kuntug'mishning o'tiga kuyib, tagizaminga kirib, toat-ibodatga mashg'ul bo'lib yotib edi. Bechora ibodatxonasidan chiqib, yolg'iz farzandini ko'rib, ko'rishib, nabiralarini ko'rib, Xolbeka bilan ko'rishib, jamiy elini yig'ib, ko'hna xazinalarini ochib, qirq kecha-qirq kunduz podshohona to'y qilib berib, o'zining taxtiga Kuntug'mish to'rani chiqarib, o'zi boshidan muborakbod qilib, podsho qildi. Kuntug'mish to'ra shunday qilib murod-maqsadiga yetdi.

NAZARIY MA'LUMOT

ISHQIY-QAHRAMONLIK DOSTONLARI

Doston xalq og'zaki ijodi va o'zbek mumtoz adabiyotida keng foydalanib kelinayotgan epik shakllardan biridir. «Doston» so'zi xilma-xil ma'noni bildirib kelgan. Masalan, «doston» forschada epik asar nomini anglatadigan so'z bo'lib, u hatto qissa, romandek katta nasriy asarlarga ham nisbat beriladi. Siz bilan biz o'rganayotgan doston esa xalq og'zaki ijodida yaratilgan va yaratilayotgan muayyan

kompozitsion yaxlitlikka ega bo'lgan xalq dostonlaridir. Ular yozma adabiyotdagi «Suhayl va Guldursun», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi dostonlardan fantaziya ko'lami, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan voqealar, aql bovar qilmaydigan qahramonliklar tasviri bilan farq qiladi. To'g'ri, yuqorida nomlari tilga olingan dostonlarda ham fantastik unsurlar, mubolag'ali o'rinlar mavjud. Biroq ularning birortasi sujet erkinligi, favqulodda qiziq voqealar borasida xalq dostonlari bilan tenglasha olmaydi.

Dostonlarimizda xalqimizning baxtli kunlar, ro'shnoqliklar haqidagi orzu-umidlari, faqat yaxshilikka, yorug' kunlarga erishish istagi yotadi. E'tibor bersangiz, dostonlar muvaffaqiyatli yakun bilan tugaydi. Asar qahramonlari juda katta fojialarni, qiyinchiliklarni boshlaridan kechiradilar, og'ir sinovlarga bardosh beradilar, oxir-oqibat murod-maqsadlariga erishadilar.

Xalq dostonlarining ko'pchiligiga xos xususiyat – ular-da ishq-muhabbat mavzusining ustunligidir. Dostonlardagi voqealar qahramonlarning ishqiy sarguzashtlari fonida kechadi. Masalan, dunyoga mashhur «Alpomish»ni olasizmi, «Ravshan» yoki «Kuntug'mish» dostonlarini olasizmi – bari-barisida muhabbat mavzusi ustuvorlik qiladi. Darhaqiqat, muhabbat – muqaddas tuyg'u. Sevimli shoiramiz Nodirabegim ta'biri bilan aytganda esa:

«Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et».

Muhabbat insonni ezgulikka yetaklaydi, sevgan kishi har qanday qahramonlikka qodir hisoblanadi. Biz o'rgangan «Kuntug'mish» dostoni sevishganlar haqida chiroyli asar, uning janrini ishqiy qahramonlik dostoni, deb belgilash mumkin. Chunki Kuntug'mish dostonida katta qahramonliklar ko'rsatadi: yurtga qiron keltirgan ajdarni yengadi, tosh bostirib qo'yilgan kigiz ostidan chiqib ketadi. Bu qahramonliklar shunchaki o'zini ko'rsatish emas,

avvalo xalqni ajdar ofatidan qutqazgan bo'lsa, sevikli yori, bolalarini deb g'oyat tang bir holatda aql bilan ish tutadi, vatanparvarlik do'stlikni qadrlaydi.

Umuman, Kuntug'mishning dostonidagi hayoti qahramonlik bilan kechadi. Uning Xolbeka visoliga yetishish uchun uzoq safarga otlanishi, yo'lidagi barcha to'siq-g'ovlarni yengishi haqiqiy insoniy jasorat, fidoyilikdir. Dostonidagi Xolbeka, Gurkiboy va Mohiboy harakatlarida ham qahramonlik belgilari mavjud. Axir Xolbekaning sevgan yori, bolalari uchun jonini berishga tayyorligi, Gurkiboyning ukasi uchun o'zini fido qilishga shayligi (uning dor ostidagi so'zlarini eslang) qahramonlik emasmi?!

Birgina «Kuntug'mish» dostoni emas, boshqa dostonlarda ham asar personajlari turli qahramonlik namunalari ko'rsatadilar, bu qahramonliklar odamlarning og'irini yengil qiladi, el-yurtga ro'shnolik keltiradi. Baxshi bobolarimiz sevib kuylagan «Kuntug'mish» kabi ishqiy-qahramonlik dostonlari bizni muhabbatdek ezgu tuyg'uni qadrlashga undaydi, fidoyilik, qahramonlikka chorlaydi, chunki ishq-muhabbat, qahramonlik, jo'mardlik doimo egizak tushunchalardir.

Savol va topshiriqlar

---

1. Xalq dostonlari haqida nimalar bilasiz?
2. Dostonchilik maktabini yaratgan qaysi mashhur baxshilarni bilasiz?
3. Dostonchilik maktablari qachon paydo bo'lgan va qaysi asr uning juda rivojlangan davri bo'lgan?
4. Yurtimizda dostonchilikni rivojlantirish, baxshilar ijodini qo'llab-quvvatlash uchun nima ishlar qilinyapti?
5. «Kuntug'mish» dostonini ko'proq qaysi baxshilar ijro etganlar?
6. Siz tanishgan «Kuntug'mish» dostoni qaysi baxshidan yozib olingan? Baxshi haqida nimalar bilasiz?

7. Kuntug'mish o'n to'rt yoshgacha nimalar bilan shug'ullandi, o'n to'rt yoshdan so'ng qaysi amallarni egalladi?

8. Xolbeka kimning farzandi? Uning kamolga yetguncha bo'lgan hayotini batafsil gapirib bering.

9. Kuntug'mish va Xolbeka g'ayritabiiy sharoitda (tushda) tanishadilar. Shunga o'xshash holatlarni (tush, ko'zgu, uzuk orqali tanishish) yana qaysi dostonlarda uchratgansiz?

10. Zangar shahri podshosi Xolbekaga oshiq bo'lib, o'z niyatiga erishish uchun qanday «choralar» ko'rdi?

11. Kuntug'mishning Xolbeka suratini ko'rib, hushidan ketib yiqilishi holatini tasvirlashda Ergash Jumanbulbul qaysi badiiy vositani qo'llagan, deb o'ylaysiz?

12. Qosim Kuntug'mishni halokatdan saqlab qolish uchun qanday chora ko'rdi?

13. «Shirxo'ra» so'zi qanday ma'noni anglatadi? Izohlang.

14. Kuntug'mish asarda yana qaysi nom bilan eslanadi?

15. Azbarxo'ja Kuntug'mishni halok qilish uchun qanday hiyla ishlatdi?

16. Kuntug'mish o'g'illari ismlarining ma'nosi: Gurkiboy va Mohiboy so'zlari nimani anglatadi? Sababini tushuntiring.

17. Adabiyot daftaringizga shevaga oid so'zlarni yozib oling va ularni adabiy tildagi shakli bilan taqqoslang.

18. Doston matnidan hikmatli so'zlar, maqollar darajasidagi yoki ularga yaqin iboralarni toping. Ularning ma'nosini tushuntirishga harakat qiling.

19. Dostondagi qahramonlarning qaysi sifatlaridan ibrat olish mumkin, deb o'ylaysiz?

20. Ishqiy-qahramonlik dostonlari deganda, qanday asarlarni tushunasiz?

21. O'zbek dostonlarining yakunlovchi qismiga xos xususiyat nima?

22. Ishqiy-sarguzasht va ishqiy-qahramonlik dostonlarining farqi nimada ekanligini tushuntiring.

Izoh: Ushbu savol va topshiriqlardan har bir dars davomida o'qilgan matni asosida o'rinli foydalanish tavsiya etiladi.

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXIDAN

LUTFIY

(1366 – 1465)

Lutfiy – o‘zbek adabiyotining XV asr ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davrlardagi eng mashhur lirik shoir. Shuning uchun ham zamonasining ahli adabi va ahli fuzalosi uni «malik ul-kalom», ya‘ni «so‘z podshosi» deb e‘zozlagan. Manbalarda taxallusi oldidan «ulug‘ ustod» ma‘nosidagi «Mavlono» sifatining qo‘shib tilga olinishi ham – shundan. Obro‘yi va shuhrati juda yuksak darajaga yetgan edi. Alisher Navoiy uni, o‘zining ustozlaridan biri, deb biladi. Buni shoirlar haqidagi «Majolis un-nafois» tazkirasida shu ulug‘ shoir haqida aytilgan ushbu iliq so‘zlar ham isbotlaydi: «Mavlono Lutfiy o‘z zamonasining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi... va turkcha devoni ham mashhurdur».

Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat» degan tasavvuf vakillari – shayx-avliyolar to‘g‘risidagi tazkirasida esa Lutfiyning uzoq umr ko‘rgani va qabri haqida ham qimmatli ma‘lumot beriladi: «...To‘qson to‘qqiz yoshida olamdin o‘tdi. Qabri Dehikanordadur, o‘z maskani erdi».

Bundan shoirning Hirotida hayot kechirgani, o‘zi yashagan Dehikanor degan qishloqda dafn etilganini bilib

olamiz. Lutfiy milodiy 1366- yili tugʻilib, 1465- yili vafot etgan. Bu ustoz shoir dunyodan oʻtganda Alisher Navoiy 24 yoshda edi.

XV asrning birinchi yarmida oʻzbek tilida yaratilgan «Gul va Navroʻz» dostoni shoʻrolar davrida uzoq yillar Lutfiyning asari sifatida xato taxmin etib kelingan edi. Ammo keyingi tadqiqotlar bu doston oʻsha davrda yashab, ijod etgan shoir Haydar Xorazmiy qalamiga mansub ekani ni koʻrsatdi.

Lutfiyning Alisher Navoiy oʻzigacha boʻlgan oʻzbek sheʼriyatining eng kuchli, eng taniqli shoiri sifatida baholaydi. U Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Yaqiniy, Gadoiy kabi oʻzbek shoirlarini sanay turib, oʻzbek sheʼriyatida «mashhur forsiy shoirlar muqobalasida (qarshisida) kishi paydo boʻlmagan»ini aytadi. Ammo ular orasida Lutfiyning alohida ajratib koʻrsatadi: «...Bir Mavlono Lutfiyning oʻzgakim, bir necha matlallari borkim, tabʼ ahli (nozik didli adabiyotchilar) qoshida oʻqusa, boʻlur». Bundan anglashiladiki, Lutfiy Navoiygacha boʻlgan davrning eng oldi oʻzbek shoiri edi. U fors-tojik tilida ham goʻzal sheʼrlar bitgan zullisonayn (ikki tilli) ijodkor edi.

Bizgacha Lutfiy turkiy (oʻzbekcha) devonining XVI – XX asrlar mobaynida koʻchirilgan jami 33 nusxasi yetib kelgan. Bu qoʻlyozmalar dunyoning turli shaharlaridagi eʼtiborli kutubxona va qoʻlyozmalar xazinalarida saqlanadi.

Olimlarning hisob-kitobiga koʻra, shoir merosining umumiy miqdori – 3 ming baytga yaqin. Buning 75 foizini gʻazal janri namunalari tashkil etadi. Shoir, gʻazaldan tashqari, qitʼa, ruboiy, tuyuq va fard janrlarida ham ijod qilgan.

Lutfiy lirikasi faqat oʻzbek sheʼriyati vakillarigaгина emas, boshqa turkiy xalqlar, jumladan, turkman, ozarboyjon, usmonli turk shoirlari ijodiga ham sezilarli taʼsir koʻrsatgan.

Bobur nomli xalqaro jamoat fondi tashabbusi bilan 2006- yili Hirot yaqinida joylashgan Dehikanor (hozirgi Nangobod) qishlog'idagi Lutfiy qabri aniqlashtirilib, u yerda o'zbek milliy uslubida ayvonli yangi maqbara bunyod etildi.

Shoirning, xususan, g'azal va tuyuqlari XV asr o'zbek lirikasining go'zal namunalari hisoblanadi. Hozirgi paytda ham shoirning ko'plab g'azallari qo'shiq qilib kuylanadi. Ular xalqimizning sevimli ashulalari safidan joy olgan.

G'AZALLAR

«XOH INON, XOH INONMA» RADIFI G'AZAL

Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim, xoh inon, xoh inonma.

Hijron kechasi charxi falakka yetar, ey moh,
Ohi saharim, xoh inon, xoh inonma.

Haqqoki, qilich kelsa boshimg'a eshikingdin
Yo'qtur guzarim, xoh inon, xoh inonma.

Usruk ko'zing ashkolina har gah nazar etsam,
Qolmas xabarim, xoh inon, xoh inonma.

Yoqub bikin ko'p yig'idin qolmadi sensiz
Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma.

Oy yuzung'a ko'z solg'ali o'zga kishi birla
Yo'qtur nazarim, xoh inon, xoh inonma.

Ishq o'tida Lutfiy yuzi oltunni yoshurdi,
Ey siymbarim, xoh inon, xoh inonma.

Bu g'azal tamoman turkona ruhda bitilgan. Tilimizda kelib chiqishi jihatidan sof o'zbekcha bo'lgan so'zlardan tashqari, fors-tojikcha hamda arabcha kalimalar ham ko'p uchraydi. «Turkona» deyilganda shu narsa ko'zda tutiladi-

ki, she'rd a o'zbekcha so'z va iboralar qo'llash asosiy o'rin tutadi.

G'azal – an'anaviy yetti baytdan iborat. An'anaviyligi shundaki, o'zbek mumtoz she'riyatida ko'p g'azallar aynan yetti qo'shmisradan tashkil topgan bo'ladi. She'r aruzning nisbatan murakkab turlaridan biri bo'lmish hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf (yoki maqsur), ya'ni *maf'uvlu – mafoiylu – mafoiylu – faulun (yoki mafoiyl)* vaznida bitilgan. Taqte'si: – – V / V – – V / V – – V / V – (yoki V – ~).

G'azalda ishq mavzusi qalamga olingan. Lirik qahramon oshiq nomidan so'zlaydi. To'g'ridan to'g'ri ma'shuqaga murojaat qiladi. Biroq bu yerda zimdan ilohiy ishq ko'zda tutilganini ham unutmash kerak.

Qofiyasi («sevarim – jigarim – saharim – guzarim – xabarim – basarim – nazarim – siymbarim») va radifi («xoh inon, xoh inonma») – juda jarangdor. Asar qurilishida ularning alohida o'rni bor. Xususan, radifning to'rt so'zdan tashkil topgani, amalda sakkiz misrada ularning qaytarilishi ohang ustuvorligini kuchaytirgan. Radifning o'zida tazod bor: «xoh inon» bilan «xoh inonma» o'rtasidagi o'zaro ma'no zidligi asarga alohida badiiy joziba baxsh etgan.

«Inonma» – hozirgi tilimizda mavjud «ishonma» so'zining XV asrdagi shakli. Mamlakatimizning ayrim hududlarida (masalan, Buxoro viloyatida), shuningdek, Afg'onistondagi o'zbek shevalarining ba'zilarida hozir ham «ishonma» o'rniga «inonma» shakli ishlatiladi.

G'azalning tili – sodda, ravon. Murakkab, falsafiy-tasavvufiy so'z va timsollar – uchramaydi hisob. Shuning uchun g'azal mazmuni – bugungi o'quvchi uchun ham tushunarli. Baytlar yengil kayfiyat, ayricha bir ishqiy zavq bilan o'qiladi. Hozirgacha hofizlarimiz bu g'azalni qo'shiq qilib kuylayotgani ham shundan bo'lsa kerak. Bu g'azal ham mumtoz yo'lda, ham zamonaviy estrada usulida ashula qilingan.

Matlada, radif («xoh inon, xoh inonma»)dan tashqari, to'rttagina («sensan», «sevarim», «qondur» va «jigarim») so'z ishtirok etgan. Bu birinchi bayt amalda yorga oshiqlikni anglatadi, xolos. Lekin qo'shmisra mazmunidan uning to'g'ridan to'g'ri yorga murojaat ekani bilinib turibdi.

Ikkinchi baytda ustalik bilan oshiqning hijron (ayriliq) kechasida sahargacha oh chekkani, bu charxi falakka yetgani aytiladi. Birinchi misra oxiridagi «moh» so'zi bilan ikkinchi misra boshidagi «oh» o'zaro ohangdoshlik paydo qilganki, bu ham shoirning yuksak badiiy mahoratidan dalolat beradi.

Uchinchi bayt alohida izoh talab qiladi. Buning uchun avval «guzar» so'zining ayni matndagi xos ma'nosini tushunib olish kerak. Agar bu so'zni «o'tish» deb anglasak: «Xoh ishon, xoh ishonma, Xudo haqqi, boshimga qilich kelsa ham, eshiging oldidan o'tmayman», – degan g'azaldagi umumiy mantiqqa zid ma'no-mazmun kelib chiqadi. Shuning uchun bu so'zni «ketish» ma'nosida tushunish lozim. Shunda: «Xoh ishon, xoh ishonma, Xudo haqqi, boshimga qilich kelsa ham, eshiging oldidan nari ketmayman», – degan to'g'ri ma'no anglashiladi.

To'rtinchi baytda lirik qahramon har vaqt yorining suzuk («usruk») ko'zi shakliga qaraganida hushidan ketib qolishi («qolmas xabarim»)ni aytib: «Bunga xoh ishon, xoh ishonma», – deydi. Xuddi ikkinchi baytdagi kabi, to'rtinchi qo'shmisra birinchi satrida «nazar» so'zi qo'llangan: uning g'azal qofiyasidagi so'zlarga (ular orasida «nazarim» ham uchraydi) umumiy hamohangligi bor.

Beshinchi baytda talmeh san'ati ishlatilgan. Shoirning lirik qahramoni Yoqub alayhissalom kabi ko'p yig'layverganidan «nuri basari qolmagani», ya'ni ko'zlari ko'r bo'lganini aytadi. Yoqub alayhissalom o'g'li – Yusuf alayhissalom dardida ko'p yig'lab, ko'r bo'lgan. Bu mumtoz she'riyatimizda ko'p bor tilga olinadigan yoki unga

ishora qilinadigan tarixiy voqealardan biri hisoblanadi. Lirik qahramon yori ishqida yig'layverib, ko'zdan qolgani ni aytish uchun shu talmehdan foydalanadi.

Oltinchi baytda yana bir muhim nuqtaga e'tibor qaratiladi. Yor timsolida zimdan Tangri taolo ko'zda tutilgani uchun u hamisha yakka-yu yagona zot sifatida ta'riflanadi. Bu baytda ham lirik qahramon yorini o'zga kishi bilan yonma-yon ko'rishni istamasligini ta'kidlaydi. Biroq: «Oy yuzung'a ko'z solg'ali o'zga kishi birla yo'qtur nazarim...», – deyish orqali shoir matn mag'ziga: «Sening Oydek yuzingga boshqa kishining boqishini istamayman», – degan fikrni ham singdirgan bo'lsa, ajab emas. Shoir yorni «Oy yuzli» deb ta'riflagani uchun ham shunga mutanosib ravishda maqtada uni «siymbarim» deydi. Oyning oqligi bilan siym, ya'ni kumushning oqligi o'rtasida kuchli o'xshashlik bor.

Bu ikki qo'shmisra aro yana bir mutanosiblikni sezmaslik mumkin emas.

Oltinchi baytda yor yuzi tilga olingan edi. Maqtada lirik qahramon, g'azaldagi maqsad-muddaosidan kelib chiqib, o'z yuzi haqida ham unga eslatib qo'yishni unutmaydi: Lutfiyning yuzi azbaroyi hijron azobini chckaverganidan sarg'ayib ketib, oltinni yashiradigan darajaga yetdi, ya'ni shunchalik sarg'aydiki, buning oldida tilloning sariqligi hech narsa bo'lmay qoldi!

Lutfiy g'azallari bunday go'zal badiiy topilmalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Adabiyotimizda mashhur g'azallarga naziralar bitish, ya'ni uning qofiya va radifidan foydalanib, o'xshatmalar yozish an'anasi shakllangan. Lutfiyning bu g'azali ta'sirida Boborahim Mashrab (1640 –1711) ham bir tazmin g'azal yaratgan.

Savol va topshiriqlar

---

1. G'azal mazmuni haqida ma'lumot bering.

2. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.

3. Maqtada Lutfiyning yuzi oltinni yashirgani zamirida qanday ma'no ko'zda tutilgan?

«QILADURG'ON BU KO'NGULDUR, BU KO'NGUL» RADIFLI G'AZAL

Meni shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,
Xor-u rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

O'qdayin qomatimizni qora qoshlig'lar uchun
Muttasil yo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Meni yozg'urma: «Sevar», – debki, mening haddim emas,

Ul tamanno qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

«Borma, – derlar, – eshiki sori damo-dam», – netayin,
Ko'p taqozo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Tori mo'yin havasi birla qorong'u kechada
Jonni savdo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Dushman-u do'st orasinda meni g'ofilni mudom,
Besar-u po qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

O'zgin ko'rmoki ko'zung yoshini, ey Lutfiy,
Ayni daryo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

G'azal an'anaviy ishqiy mavzuda bitilgan. U yetti baytdan iborat. Vazni – ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ya'ni foilotun – foilotun – foilotun – foilon (yoki foilon). Taqte'si: – V – – / – V – – / – V – – / – V – (yoki – V ~).

G'azal vazni bekorga bu tarzda ikki xil qilib belgilanmadi. Ya'ni oxirgi ruknning «foilon» yoki «foilon» ekani qayd etilishining jiddiy sababi bor. G'azaldagi oltinchi

baytning birinchi misrasi «mudom» soʻzi bilan tugaydi. Aruz vaznida «-dom» oʻta choʻziq hijo hisoblanadi va bu gʻazalda u bilan tugallangan rukn «foilun»ga emas, aynan «foilon»ga tushadi. Aruzda har qanday sheʼr, qaysidir misraning oxirgi hijosiga koʻra, xuddi ana shunday bir-biridan ozgina farq qiladigan ikki vaznda bitilishi mumkin.

Bu asarida shoir besh soʻzdan iborat radif qoʻllagan («qiladurgʻon bu koʻnguldur, bu koʻngul»). Gʻazal radifdagi barcha soʻzlar – turkiy. Qofiyasi – arabiy-forsiy kalimalar («shaydo – rasvo – yo – tamanno – taqozo – savdo – po – daryo»)dan tashkil topgan.

Koʻngul mumtoz sheʼriyatimizning asosiy tasvir manbasi hisoblanadi. Chunki, tasavvuf taʼlimotiga koʻra, Alloh kishining koʻnglidagina aks etadi. Ishq ham – koʻngil ishi.

Lirik qahramon ishq bobida barcha «ayb»ni koʻngliga qoʻymoqchi: uni shaydo, xor-u rasvo (matla), qora qoshliklar uchun oʻqdayin tik qomatini yoydek egik qiladigan (ikkinchi bayt) ham – shu koʻngil.

«Meni sevdi deb ayblama, buni istayotgan ham – koʻngil» (uchinchi bayt), – deydi lirik qahramon. U mulohazalarini davom ettiraveradi: «Eshigiga tez-tez boraverma, – deyishadi, – lekin koʻngil shuni talab qilsa (taqozo etsa), nima qilay» (toʻrtinchi bayt)?

Qorongʻi kechada sochining tolasiga havasi kelib, jonni unga almashadigan («savdo qiladurgʻon») ham (beshinchi bayt), doʻst-u dushman ichida men gʻofil bandani boshsiz-oyoqsiz qilib qoʻyadigan ham (oltinchi bayt) – shu koʻngil.

Maqtada lirik qahramon Lutfiyga murojaat etib, bu ishni boshqadan koʻrma, koʻz yoshlaringni daryodek toʻkayotgan ham – aynan *«bu koʻnguldur, bu koʻngul»*, – deydi.

Bu gʻazal hozirgacha xonandalarimiz tomonidan sevib kuylanadi. Oradan toʻrt yuz yil oʻtib, XIX asrning birinchi yarmida Nodira Lutfiyning shu gʻazaliga oʻxshatma yozdi.

Savol va topshiriqlar

---

1. G'azal hajmi va mavzusi, ulardagi an'anaviylik va o'ziga xoslik haqida so'zlab bering.
2. Lirik qahramon ishqqa muhtalo bo'lganini qanday izohlagan va bunga sabab nima?
3. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
4. G'azalni yodlang.

«AYOQINGG'A TUSHAR HAR LAHZA GISU...» G'AZALI

Ayoqingg'a tushar har lahza gisu,
Masaldurkim¹: «Charog' tubi – qorong'u».

Tuturmen ko'zki, ko'rsam orazingni, –
Ki derlar: «Oqqan ariqqa oqar su(v)».

Yuzungni tuttum ortuq Oy-u Kundin,
«Kishining ko'zidur, ore, tarozu».

Ko'zing qonimdin iymannas, ajabtur, –
Ki: «Qo'rqar, qaydakim qon ko'rsa, hindu».

Tilar vaslingni, Lutfiy, qil ijobat, –
Ki ayturlar: «Tiloganni – tilogu».

Lutfiy – yozma adabiyot vakili. Biroq so'z san'ati tarixidan yaxshi bilamizki, dastlab og'zaki adabiyot yuzaga kelgan. Yozma adabiyot ana shu folklor zaminida paydo bo'lgan. Shuning uchun o'zbek mumtoz she'riyati taraqqiyotini xalq og'zaki ijodi ta'siridan ayri holda tasavvur qilish aslo mumkin emas.

O'qiganingiz g'azal buning yorqin bir isboti yanglig' jaranglaydi. Uni muallif tamoman o'zbek xalq maqollari asosiga qurgan. Har bir baytda shoir bittadan maqol

---

¹ Masal – maqol

qo'llaydi. Maqollar har bir baytda go'yo baytlar birinchi misrasida aytilgan fikrga bir isbotdek keltiriladi. Shuning uchun barcha baytlarning ikkinchi satri maqol bilan tugaydi. Shundan ham bilib oldingizki, shoir avval beshta bir-biriga qofiyadosh so'z bilan tugaydigan maqol topgan. Shu tariqa g'azal besh baytdan iborat qilib bitilgan.

G'azal hazaji musaddasi mahzuf, ya'ni «*mafoiylun – mafoiylun – faulun*» vaznida yozilgan. Taqte'si: V – – – / V – – – / V – – .

Matla – nihoyatda go'zal. U Lutfiyga xos lutf bilan qog'ozga tushgan: har lahza soching oyog'ing ostiga tushadi, shuning uchun maqolda aytilganidek, «*Chirog' tubi – qorong'u*». Bu yerda yorning yuzi aytilmagan holda oppoq nur taratib, yonib turgan chiroqqa qiyoslanyapti. Baytda keltirilgan maqol – juda mashhur. Biroq hozirgi zamonada shamchiroq deyarli ishlatilmagani uchun bu maqol kam qo'llanadi. Holbuki, sham yoqilganda kuzating, rostdan ham uning tubiga nur tushmaydi, shuning uchun u yer qorong'i bo'ladi.

Baytdagi «gisu» so'zi sochni anglatadi. Tasvirlanishi-cha, yorning sochi har doim oyog'ining tubiga tushib tura-di. Ikkinchi satrda maqol keltirish orqali shoir yorni zimdan tik turgan shamga o'xshatyapti. Endi ziyrak o'quvchi uning shamdek oppoqligi-yu yuzining yonib turgan shamdek yorug'ligini tasavvur qilaveradi. Shoir yorning sochini ana shu qorong'ulikka o'xshatyapti. Maqolning kuchi bilan baytda ifoda ixchamligiga, shu bilan birga, badiiy jozibaga erishilgan.

Ikkinchi baytda lirik qahramon yorning yuzini (orazini) ko'rishga ko'z tutayotganini aytadi, axir, maqol bor-ku: «*Oqqan ariqqa oqar su(v)*». Bu maqol hozir ham ko'p ishlatiladi. Faqat endi u «*Oqqan daryo oqaveradi*» shaklini olgan.

«*Oqqan ariqqa oqar su(v)*» maqoli, asosan, umidvorlik ma'nosida qo'llanadi. Baytda u aynan shu vazifani

o'tagan. Bu maqol lirik qahramonning «tuturmen ko'z» degan fikriga mantiqiy asos sifatida kelgan: axir, ariqda suv oqqanmi – yana oqadi.

Uchinchi baytda ham yuz tasviri izchil davom etadi. Shoir uni: «Oy bilan Kun (Quyosh)dan ham ortiq», – deb ta'riflaydi, chunki «*Kishining ko'zi – tarozi*» degan maqol bor-ku.

Bu yerda ham maqol lirik qahramon birinchi satrda aytgan fikrning tasdig'i sifatida qo'llangan. Chunki birinchi misrada mubolag'a qilinyapti. Bu gapimga shubha qilmanglar, demoqchi shoir, kishining ko'zi – tarozi, ya'ni u to'g'ri o'lchaydi, adashtirmaydi.

Shu tariqa to'rtinchi baytda tasvir yuzdan ko'zga o'tib oladi. Lirik qahramon yor ko'zi oshiq qonidan iymannamayotgani, ya'ni qo'rqmayotganiga ajablanadi. Chunki, axir: «Hindi qayda qon ko'rsa, qo'rqadi» degan maqol bor ediku! Bu yerda ochiqdan ochiq «ko'zing – hindi» deyilayotgani yo'q. Lekin ko'z tasviri bilan maqolda «hindi» so'zi kelishi zimdan shuni yuzaga chiqargan. Aksar hindlarning ko'zlari qop-qora bo'lishiga ishora qilingan.

Lutfiyning dardi – yor vasliga yetish, yoridan shu niyatini amalga oshirishini, ya'ni ijobat qilishini so'raydi. Sababi – u «*Tiloganni tilogu*», ya'ni «*Tilagan kishi tilagiga yetadi*» degan maqolga tayangan.

Ko'rinib turganidek, asarda boshidan oxirigacha irsoli masal qo'llash san'atidan mahorat bilan foydalanilgan. Buning badiiy-tabiiy (badiiy-estetik) jozibasi bor. Bir qofiya tizimiga tushadigan shuncha maqolni topib, ularni ustalik bilan qo'llashi shoirning yuksak badiiy mahoratidan dalolat beradi.

Maqollar amalda g'azaldagi asosiy ma'no yo'nalishini boshqarib turibdi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozma adabiyotning xalq og'zaki ijodi bilan aloqadorligi haqida nimalarni bilasiz?

2. G'azal mavzusi, vazni, qofiyasini tahlil qiling.

3. Matladagi tasvir go'zalligi va so'z nazokati haqida gapirib bering.

4. Baytlar mazmuni va ulardagi xalq maqollari badiiy vazifasini birma-bir sharhlang.

5. G'azaldagi o'zbek xalq maqollarini daftaringizga yozib oling, ularning hozirgi tilimizda mavjud yoki mavjud emasligini, o'zgartgan bo'lsa, hozirgi shaklini aniqlang.

TUYUQLAR

«DOG'I BOR» TAJNISLI TUYUQ

Ko'ngluma har yonki boqsam, dog'i bor,
Har necha dardimni desam, dog'i bor.
Qilcha tanga bori ishqing yor edi,
Bir sori bo'ldi firoqing dog'i bor.

Tuyuqni tushunib, undan zavq olish uchun, avvalo, misralar zamiridagi ma'nolarni obdon anglab olish lozim. Chunki qofiyalarda kelgan bir shakldagi so'zlar yoxud so'zlar turkumi anglatgan ma'nolar bir-biridan farq qilgani sababli tajnis yuzaga kelgan. Agar o'quvchi aynan bir xil shakldagi so'zlar yoxud so'zlar turkumidagi ma'nolarning nozik farqlarini ajrata ola bilmasa, asar o'z vazifasini o'tamagan, muallifning maqsadi amalga oshmay qolgan bo'lib chiqadi.

Shu jihatdan ushbu tuyuqning qofiyalarida quyidagi ma'nolar yashirin: *birinchi* misrada kelgan «dog'i bor»ni «dog'i bor», ya'ni «yarasi bor» deb tushunish kerak; *ikkinchi* misrada kelgan «dog'i bor»ni «yana bor» deb talqin qilish lozim, chunki eski o'zbek tilida «dog'i» (yoki «dag'i») so'zi «tag'in», «yana» ma'nosida ishlatilgan; *to'rtinchi* misradagi «dog'i bor»ni esa «otashi yuk» (to'liqrog'i – «ayrilig'ing otashi yuk bo'ldi») deb tushunish lozim.

Tuyuqning tajnisli qofiyasi ikki so'zdan – «dog'i» va «bor» so'zlaridan tashkil topgan. Albatta, asosiy tajnis

«dog‘i» so‘zida mujassamlashgan. Biroq «bor» so‘zida ham tajnis mavjud. Agar birinchi va ikkinchi satrlarda «bor» so‘zi «mavjud» ma’nosida kelgan bo‘lsa, uchinchi va to‘tinchi misralarda u «yuk» tushunchasini ifodalagan.

Shoir bu tuyug‘ida ikki qavat tajnis qo‘llash mahoratini namoyish etgan. Shu tariqa tuyuqning mana bunday talqini kelib chiqadi: Ko‘nglimga har tarafdin boqsam, dog‘i bor, har qancha dardimni aytsam, yana bor. Qildekkina tanamga ishqing yuki yor edi, bir tarafdin endi firoqing otashi ham yuk bo‘ldi. Ayrim adabiyotshunoslar – «firoqing dog‘i»ni firoqing tog‘i deb, talqin etish tarafdori. Biroq «te»ni ba‘zi turkiy tillardagidek «de» tarzida yozish Lutfiy ijodiga xos emas.

«BANDAMEN» TAJNISLI TUYUQ

Men sening ilkingdin, ey dil, bandamen,
Vah, qachon yetkaymen ul dilbanda men.
Bevafolarg‘a meni qilding asir,
Sen menga sultonsen, ey dil, banda – men.

Ushbu tuyuqda, odatdagidek, tajnisli so‘zlar qofiya bo‘lib kelgan va ular quyidagi ma’nolarni anglatadi:

– dil, bandamen – yurak, (men) banddaman (bog‘lanib qolganman);

– dilbanda men – dilbandga men;

– dil, banda – men – yurak, banda (qul) – men.

Misralar talqin etilsa, quyidagicha mazmun kelib chiqadi:

– Men sening dastingdan, ey dil, banddaman (bog‘lanib qolganman), evoh, men qachon u dilbandga yetgayman? Ey dil, meni bevafolarga asir qilding, sen menga sultonsan, banda (qul) – men.

«YOZAMEN» TAJNISLI TUYUQ

Charxi kajraftor elidin yozamen,
Chiqmadim hijron qishidin yoza men.

Bir meni yorliq bila yod etmas ul,
Har necha ul shahg'a qulluq yozamen.

Bu tuyuqda quyidagi tajnislarga duch kelamiz:

- yozamen – yozg'iraman (shikoyat qilaman);
- yoza men – yozga men;
- yozamen – yozaman (bitaman).

Satrlar ketma-ketligi asosida talqin etilganda quyidagicha fikrlar ilgari surilgani ma'lum bo'ladi:

Charxi kajraftor (egri aylanuvchi charx, zamon) dastidan noroziman (birinchi misra). (Chunki) hijron (ayriliq) qishidan yozga chiqa olmadim (ikkinchi misra). Har qancha u shohga qulluq (iltifotli maktub) yozganim bilan (to'rtinchi misra), meni bir yorliq (maktub) bilan u yod etmaydi (uchinchi misra).

NAZARIY MA'LUMOT

ARUZ VAZNI

Muayyan tartibga solingan matn «nazm» deyiladi. Shuning uchun nazmning birinchi talabi – vazn. O'zbek she'riyatining asl vazni (*tug'di-bitdi*) barmoq sanaladi. Xalq og'zaki ijodi namunalari, asosan, shu vaznda yaratiladi. Buni Mahmud Koshg'ariyning XI asrda yozilgan «Devonu lug'ot ut-turk» asarida misol tariqasida keltirilgan she'riy parchalar ham to'la isbotlaydi. Ahmad Yasaviy, Sulaymon Boqirg'oniyning aksar va boshqa shoirlarimizning ayrim she'rlari ham barmoq vaznida yaratilgan.

Biroq XI asrdan yozma she'riyatimiz namunalari aruz vaznida yozila boshladi. Ming yillik aruziy merosga egamiz. Aruzda bitilgan she'rning vaznini yaxshi bilmay turib to'g'ri o'qishning hech ham iloji yo'q. Aruzni barmoq vazniga qiyosan tushunish – osonroq.

She'riyatimizning bu ikki vazni o'rtasida o'xshash jihatlilar ham mavjud, tamoman mos kelmaydigan xususiyatlar ham bor.

Barmoq vazni – ikki muhim xususiyatga ega.

Birinchisi shuki, misralardagi bo‘g‘inlar soni teng kelishi lozim. Ahmad Yassaviyning mana bu bandi shunga yorqin misol bo‘la oladi:

Beshak, biling, bu dunyo borcha eldin o‘taro,
Ishonmagil molingga, bir kun qo‘ldan ketaro.
Oto-ono, qarindosh, qayon ketti? Fikr qil –
To‘rt ayog‘lig‘ cho‘bin ot bir kun sanga yetaro.

Ammo bu, hamma misralarda bo‘g‘inlar soni barobar kelishi kerak, degani emas. Ba‘zan toq misralar bo‘g‘inlari soni toq, juft misralar bo‘g‘inlari soni juft misralar bo‘g‘inlari soniga teng bo‘lishi qoidasiga ham amal qilinadi.

Ikkinchisi – misralarning muayyan turoqlarga bo‘linishi. Turoq misralarni bo‘laklarga bo‘ladi. Bunda muayyan bir sanoqdagi bo‘g‘indan keyin so‘z, albatta, tugashi kerak. Ahmad Yassaviydan keltirilgan to‘rtlik, aslida, 7+7 turoqli she‘r sifatida bitilgan. Biroq ana shu 7 bo‘g‘indan iborat turoqning o‘zi ham yana ikkiga, ya‘ni 4+3 turoqlariga bo‘linadi. Shuning uchun bu bandni, $7(4+3)+7(4+3)$ turoqli she‘r, deb ham, 4+3+4+3 turoqli she‘r, deb ham hisoblash mumkin.

Aruz vazni arab she‘riyatining asosiy vazni hisoblanadi. U bizga arab she‘riyatining ta‘sirida shakllangan. Bu vazn – barmoq vaznining yuqorida sanalgan ikki jihatiga o‘xshash xususiyatga ega.

Birinchidan, bu vaznda ham, xuddi barmoq vaznidagi kabi, hamma, xoh u kichik bo‘lsin, xoh katta, she‘riy asardagi barcha misralar vaznan teng o‘lchovda bo‘ladi. Faqat endi bu vaznda toq misralarning toq misralarga, juft misralarning juft misralarga vaznan teng kelishi hodisasi yo‘q. Ya‘ni bu vaznda toq misralar bo‘g‘inlari soni – boshqa, juft misralar bo‘g‘inlari soni – boshqa bo‘lishi mumkin emas.

Ikkinchidan, xuddi barmoq vaznidagi kabi, misralar muayyan bo‘laklarga bo‘linadi.

Ammo bular shakliy o‘xshashliklargina, xolos. Sifat jihatidan misralarning o‘zaro vaznan teng kelishi ham, ularning muayyan vazniy bo‘laklarga bo‘linishi ham o‘zaro jiddiy farq qiladi.

Dastlabki tafovut shuki, barmoqda bo‘g‘inlar sanaladi, aruzda esa – hijolar. Hijo shaklan bo‘g‘inga o‘xshasa-da, hatto, ko‘p hijolar bo‘g‘in bilan aynan mos kelib qolsa ham, mohiyatan undan keskin farq qiladi. Hijolar uch xil bo‘ladi. U qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarga bo‘linadi. Ilmda qisqa hijoni «V», cho‘ziq hijoni «-» va o‘ta cho‘ziq hijoni «~» tarzida belgilab ko‘rsatish rasm bo‘lgan.

Qisqa hijoga nimalar kiradi? Bunga, asosan, qisqa unlilar («a», «e», «a», «u», «o‘») bilan tugaydigan hijolar kiradi. Kelib chiqishi turkiy bo‘lgan so‘zlardagi urg‘u tushmagan «o» tovushi ham qisqa hijo hisoblanishi mumkin. Shuning uchun Alisher Navoiyning:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a, –

baytidagi «ato» va «ano» so‘zlarini «oto» va «ono» tarzida o‘qisak ham, «ota» va «ona» tarzida o‘qisak ham, vazn buzilmaydi. Biroq ularni «ato» va «ano» tarzida yozib, shunday o‘qisak, bu har taraflama, ya‘ni istisnolarsiz holda vaznga mos bo‘ladi. Baytdagi «-ni», «fi-», «-la», «a-», «-shi-», «-m-», «-ni», «-qa», yana «a-», yana «-shi-» (jami – 10 ta) hijolari qisqa hijo bo‘lib kelgan. Lekin, vazn taqozo qilsa, bir undosh tovushning o‘zi ham bir qisqa hijo vazifasini o‘tayveradi. Bu misolimizdagi «-m-» ana shunday hijo bo‘lib kelgan. Uni to‘g‘ri talaffuz qilish uchun undan oldingi cho‘ziq hijoni urg‘u berib, ya‘ni cho‘zibroq talaffuz qilishga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun bu hijo ishtirok etgan so‘zni «ji-sim-ni» deb emas, «jis-m-ni» deb

aytish lozim. Shunda u quloqqa xuddi «jis-m(i)-ni» deganga teng keladigan vaqtda aytilgandek bo'ladi.

Cho'ziq hijoga nimalar kiradi? Cho'ziq unlilar ishtirokidagi ochiq yoki har qanday yopiq bo'g'inlar, shuningdek, ya'ni vazn taqozo etsa, so'z oxirida kelgan qisqa unli bilan tugagan bo'g'inlar cho'ziq hijo hisoblanadi. Keltirilgan baytning «bosh-», «-do», «ay-», «-to», «qo-», «-g'a», «jis-», «qil», «sad-», «-no», «bo-» va yana «-g'a» (jami – 12 ta) hijolari cho'ziq hijo hisoblanadi. Misra oxirida kelgan har qanday qisqa unlili bo'g'in ham cho'ziq hijo hisoblanadi. Vazn taqozo etsa, misra o'rtasidagi so'zlar oxirida kelgan qisqa unli bilan tugagan ochiq bo'g'inlar ham cho'ziq hijo hisoblanishi mumkin.

O'ta cho'ziq hijoga nimalar kiradi? Kelib chiqishi arabcha yoki forschatojikcha bo'lgan «yor», «or», «xor», «zor», «nur» yoki «oshkor» so'zidagi «osh-», «hushyor» so'zidagi «hush-» hijolari, shuningdek, oxiri ikki undosh yonma-yon kelishi bilan tugagan «sabr», «qabr», «qand», «band», «jism», «ism» va boshqalar kabi har qanday bo'g'in o'ta cho'ziq hijo hisoblanadi. O'ta cho'ziq hijo faqat va faqat misra oxirida keladi. Agar bunday so'zlar misra o'rtasida uchrasa, ular ikkiga bo'linadi. Bu bo'linishda yo keltirilgan misollardagi hijolar bir cho'ziq va bir qisqa («o-sh-kor», «qan-d», «sab-r») kabi hijoga ajratiladi, yo undagi qisqa hijo keyingi tovushga bog'lanib, boshqa hijo hosil qiladi.

Ana endi aruz vaznining eng muhim xususiyatlaridan birini bilib olishimiz mumkin. Bu – rukn masalasi. Rukn, bir jihatdan, barmoq vaznidagi turoqqa o'xshaydi. Ikkinchi jihatdan aslo o'xshamaydi. O'xshashligi shundaki, xuddi turoqdek, ruknda ham o'zidan oldingi misradagi parallel kelgan rukn bilan vaznan teng bo'lishi kerak. Ya'ni barmoqda 11 bo'g'inli she'r 4+4+3 tarzida turoqlarga ajratib yozilishi mumkin bo'lgani kabi, keltirgan misolimizdagi Navoiy bayti ham 4+4+3 hijoli ruknlarga bo'lingan. Eng

asosiy farq shuki, turoqda soʻz tugashi shart, ruknda esa shart emas.

Navoiyning keltirgan baytida turoq bilan rukn aynan mos kelib qolgan:

Boshni fido / ayla ato / qoshigʻa,
Jismni qil / sadqa ano / boshigʻa.

Shuning uchun bu baytni amalda barmoq vazni qoidasiga solib oʻqisa ham boʻlaveradi. Faqat barmoq talabiga binoan «jismni» degan ikki boʻgʻinli soʻzni, shartli ravishda, «ji-sim-ni» deb oʻqishga toʻgʻri keladi.

«Hayrat ul-abror»dagi shu baytdan bitta keyingi baytda ahvol oʻzgaradi, uning ikkinchi misrasida rukn boʻlinishi ikki soʻz («Oy» va «birisin») oʻrtasiga toʻgʻri keladi:

Tun-kununga / aylagali / nur fosh,
Birisin O/y angla, biri/sin – Quyosh.

Shuningdek, vazn taqozosiga koʻra, ikkinchi misradagi ikki bor kelgan «birisin» soʻzini misra boshida «bi(y)-ri-sin» degandek, yaʼni birinchi boʻgʻindagi «i»ni choʻzib, ikkinchisini esa «bi-ri(y)-sin» degandek, yaʼni ikkinchi boʻgʻindagi «i»ni choʻzib talaffuz qilishga majburmiz. Shundagina sheʼr ohangiga mos oʻqigan boʻlamiz.

Koʻrib oʻtganimizdek, barmoq vaznida soʻz oxiridagi boʻgʻinning oʻzidan keyin keladigan soʻz boʻgʻiniga bogʻlanib ketishi hodisasi yoʻq. Bu misolimizda esa «y+ang» qoʻshilib, «yang» degan hijo hosil etgan.

Aruzning yana bir qatʼiy qoidasi shuki, birinchi misrada qanday ruknlar ishtirok etgan boʻlsa, sheʼr oxirigacha barcha misralarda xuddi shunday ruknlar qatnashadi. Boshqacha aytganda, har bir qisqa hijo pastida aynan qisqa hijo, choʻziq hijo pastida esa aynan choʻziq hijo keladi.

Aruzda vaznlar – koʻp. Biroq oʻzbek sheʼriyati tarixida ulardan 3 tasi eng koʻp qoʻllangan. Bular – ramal, hazaj va mutaqrab.

Ramalning asosiy, yaʼni bosh rukni – «foilotun». Unda

bir cho‘ziq, bir qisqa va yana ikki cho‘ziq hijo ishtirok etadi. Uni «- V - -» tarzida ifodalaymiz.

Hazajning asosiy, ya‘ni bosh rukni – «mafoiylun». Unda bir qisqa va uch cho‘ziq hijo ishtirok etadi. Uni «V - - -» tarzida ifodalaymiz.

Mutaqoribning asosiy, ya‘ni bosh rukni – «faulun». Unda bir qisqa va ikki cho‘ziq hijo ishtirok etadi. Uni «V - -» tarzida ifodalaymiz.

Agar ruknlar misralarda qisqarmagan tarzda, ya‘ni to‘liq holda uchrasa, vazn nomi oxiriga «solim» so‘zi qo‘shiladi. Agar rukn misra oxirida qisqargan tarzda (masalan, «foilotun» – «foilun», «mafoiylun» – «faulun», «faulun» – «faul» bo‘lib) kelsa, vazn nomi oxiriga «mahzuf» so‘zi qo‘shib aytiladi. Agar bu rukn misra so‘ngida qisqargan ruknning oxirgi hijosi o‘ta cho‘ziq tarzda (masalan, «foilon», «mafoiyl», «faol» bo‘lib) kelsa, vazn nomi oxiriga «maqsur» so‘zi qo‘shib aytiladi.

Baytda nechta rukn ishtirok etayotgani ham vazn nomida aks etib turadi. Masalan, har misrada 3 tadan, ya‘ni baytda jami 6 rukn ishtirok etgan bo‘lsa, «musaddas», agar har misrada 4 tadan, ya‘ni baytda jami 8 rukn ishtirok etgan bo‘lsa, «musamman» so‘zi qo‘llanadi.

Shunday qilib, muayyan bir aruz vaznini uch tarzda ifodalash mumkin:

1) nomi aytiladi (masalan, «ramali musaddasi solim», «ramali musaddasi mahzuf», «ramali musaddasi maqsur»);

2) afoilu tafoili aytiladi (masalan, «foilotun foilotun foilotun», «foilotun foilotun foilun», «foilotun foilotun foilon»);

3) taqte‘si beriladi (masalan, «- V - - / - V - - / - V - -», «- V - - / - V - - / - V - -», «- V - - / - V - - / - V ~»).

Aruz vaznidagi har qanday she‘rning qaysidir misrasi oxirida o‘ta cho‘ziq hijo ishlatilishi mumkin. Shuning uchun bu vaznda har qanday she‘r – ikki vaznda bitilish imkoniga ega. U holda bu vazn nomida (masalan, «ramali

musaddasi mahzuf (yoki maqsur)», afoilu tafoilda (masalan, «foilotun foilotun foilun (yoki foilon)») va taqte'da (masalan, «- V - - / - V - - / - V - (yoki - V ~)») aks etiriladi.

Sezgan bo'lsangiz, biz ushbu darslik-majmuada she'rlar vaznini bildirish uchun aynan shu yo'lni tutdik.

TUYUQ

Tuyuq – lirik janr. U arabiy va forsiy adabiyotda yo'q. Bu janr namunalarini faqat turkiy she'riyatdagina uchratamiz.

Tuyuqlar aslan turkiy xalqlar og'zaki adabiyoti ta'sirida shakllangan, takomil topgan. Keyinchalik yozma adabiyotga o'tib, muayyan qoidalarga bo'ysungan, talablari qat'iylashgan.

Quyidagi adabiy-badiiy talablar tuyuq janrining asosiy qoidasiga aylangan:

Tuyuq, albatta, to'rt misradan iborat bo'lishi kerak.

Tuyuqlar, xuddi ruboiy kabi, *a-a-a-a* tarzida ham, *a-a-b-a* tarzida ham qofiyalanish tizimiga, ya'ni tajnisga ega bo'lishi mumkin. Navoiyning siz o'qib, o'rganadigan tuyuqlari *a-a-b-a* tarzida qofiyalangan. Bu eng ko'p uchraydi. Biroq Navoiyning ayrim tuyuqlari hatto *a-b-d-b* tarzida ham keladi. Buni mana bu tuyuqda ko'ramiz:

Ul pari ishqida bu devonani,
Eyki, istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadah ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gulxanda ko'r.

Tuyuqda qofiyaga olingan so'zlar, albatta, tajnisli bo'lishi, ya'ni omonim so'zlardan yoki shakldosh so'zlar turkumidan tashkil topishi darkor.

Ilgari tuyuqlar janrning ana shu talablaridan dastlabki uchtasiga javob bergan, xolos. Lekin keyinchalik janrning

to'rtinchi sharti yuzaga kelgan. Shu tariqa tuyuqlarni tajnissiz tasavvur qilib bo'lmay qolgan.

Navoiyning mana bu tuyug'ida tajnisdagi so'z (yoki so'zlar) uch alohida-alohida ma'noda kelgan:

Kechti umr-u, tushmadi ul yor ila,
Qo'rqaram ko'nglum bu g'amdin yorila.
Bu vafosizliqki, sendin ko'rmisham,
E'tiqodim qolmadi hech yor ila.

Bu tuyuqda quyidagi tajnislarga duch kelamiz:

- yor ila – yor (sevgili) bilan;
- yorila – yoriladi;
- yor ila – do'st bilan.

Tuyuqning yana bir o'ziga xosligi bor. Bu shundan iboratki, uning ikki, uch yoki to'rt misrasi oxirida tajnis san'atini hosil qiladigan so'zlar yoki so'zlar turkumi qo'llangani uchun shuning o'zi qofiya o'rniga o'tadi.

O'zbek mumtoz she'riyatida Lutfiy va Alisher Navoiy tuyuqning eng go'zal namunalarini yaratgan.

Tuyuqning turkiy she'riyatda aynan shu ramali musaddasi mahzuf (yoki maqsur) vaznida yuzaga kelishi bejiz emas edi. Chunki ramal aruzning turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llanadigan, xalq tarafidan oson o'qilib, qiynalmasdan talaffuz qilinadigan vazni hisoblanadi. Bundan tashqari, tuyuq vaznining o'zbek xalq og'zaki she'riyatiga yaqinligi bor. Og'zaki she'riyatimizda barmoq vaznining 11 bo'g'inli, ya'ni 6 va 5 bo'g'inli turoqlardan iborat she'rlar ko'p uchraydi.

ALISHER NAVOIY

(1441 – 1501)

Muhtaram o‘quvchi!

Oldingi sinflarda siz buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri, o‘zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy tarjimai holi, u yozgan o‘lmas asarlar, ulardan ba’zilarining mazmun-mohiyati, badiiy jozibasi bilan bir qadar tanishgan edingiz.

Yaxshi bilasizki, Alisher Navoiy 1441- yil 9- fevralda temuriylar hukmronligida bo‘lgan Xuroson davlatining poytaxti Hirot shahrida saroy amirlaridan bo‘lmish G‘iyosiddin Kichkina xonadonida tavallud topdi. Kichik yoshidan ta‘lim olib, maktabda o‘qib yurgan kezlari forsiy tildagi tasavvufiy adabiyotning asoschilaridan biri hisoblanmish Farididdin Attorning mashhur «Mantiq ut-tayr» («Qush nutqi») dostonini sevib, berilib o‘qidi (asarni yoddan bilishidan xabardorsiz).

Siyosiy vaziyatlar taqozosi bilan Navoiylar oilasi bir muddat Iroqqa ko‘chib yashaganidan xabaringiz bor. Hozirgi Eronning Mashhad shahriga ko‘chirilganda yosh shoir saroy xizmatchisi sifatida u yoqqa borganini, shu yerdagi madrasalarda ta‘lim olganini ham bilishingiz lozim.

1466–1469- yillari yosh shoir Samarqanddagi madrasalarda ta‘lim oldi. Bu shaharda yosh qalam sohibi davlat ishlarida xizmatda ham bo‘ldi, faol ijod ham qildi. 1469- yilning bahorida yaqin do‘sti – temuriyzoda Husayn Boyqaro Hirot taxtini egallaganidan so‘ng shoirni yoniga chaqirdi.

Navoiy bir necha yil Husayn Boyqaro saroyida oliy martabali lavozimlarda xizmatda bo‘ldi. U buyuk amallardan iste‘foga chiqib, erkin ijodiy ishlar bilan mashg‘ul

bo'lgan kezlarida ham ijtimoiy-siyosiy faoliyatdan aslo chetlashgan emas. Unga Husayn Boyqaro «Muqarrabi shohiy», ya'ni «Shohning eng yaqin kishisi» degan oliy martaba bergan edi. Bu sharafli mavqening hukmdor oldidagi imtiyozi shundan iborat ediki, u podshohga bir masala yuzasidan ketma-ket yetti martagacha murojaat qilish huquqiga ega edi.

1483–1485- yillari shoirning eng buyuk asari – besh dostonidan iborat «Xamsa» yaratildi.

1491/92 – 1498/99- yillar mobaynida esa barcha lirik she'rlarini to'rt devonga taqsimlab, «Xazoyin ul-maoniy» nomli yirik to'plamini tuzdi.

Umrining so'nggi o'n yili mobaynida ham Navoiy juda ko'p badiiy, ilmiy, tarixiy asarlar bunyod etdi.

Alisher Navoiy 1501- yilning 3-yanvar kuni Hirotda vafot etdi. O'sha kuni butun mamlakat motam tutdi. Qabri – Hirotda. Bobur nomidagi xalqaro jamoat fondi tashabbusi bilan bobokalon shoirimiz maqbarasida yangi qabr toshi o'rnatildi va tevarak atrofi daraxtzor ko'kalamzorlashtirildi, obodonlashtirildi.

1991- yili Toshkent shahridagi O'zbekiston Milliy bog'ida, 2017- yili esa Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti binosi oldiga shoirning yangi haykali o'rnatildi. Bu uning Toshkent shahridagi uchinchi haykali hisoblanadi. Poytaxtimizning Navoiy ko'chasida ham uning haykali qad rostlab turibdi.

Keyingi yillarda Tokio, Moskva, Boku shaharlarida ulug' o'zbek shoiri haykali bunyod etildi.

Shoir butun turkiy adabiyotda eng katta lirik va epik merosga ega qalamkash hisoblanadi.

RUBOIYLAR

Ruboiy – o'zbek mumtoz she'riyatining lirik janrlaridan biri.

«Ruboiy» so'zi arabchadan olingan. U «to'rttadan»,

«toʻrtlik» degan maʼnolarini bildiradi. Adabiyotshunoslikda esa u toʻrt satrli kichik lirik janrni anglatadi. Nomlanishi arabcha boʻlsa ham, bu sheʼriy shakl dastlab forsiy (Rudakiy, Shahid Balxiy) va turkiy (Lutfiy) sheʼriyatda vujudga kelgan.

Har qanday toʻrtlik ruboiy boʻlavermaydi. Oʻziga xos shakli qurilma, *a-a-a-a* yoki *a-a-b-a* tarzidagi qofiya tizimiga ega, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, ishqiy va axloqiy mavzularda, faqat aruzda mavjud hazaj bahrining axram va uxrab shajaralaridagi jami 24 vazndagina bitiladigan toʻrt satrli sheʼrga «ruboiy» deyiladi.

Navoiy – oʻzbek adabiyotida eng koʻp ruboiy yozgan shoir. Uning oʻzbekcha ruboiylari «Xazoyin ul-maoniy»ning birinchi devoni – «Gʻaroyib us-sigʻar»ga kiritilgan. Ularning umumiy soni – 133 ta.

Ulugʻ mutafakkir ayrim nasriy asarlarini ham sheʼriy parchalar bilan bezab ketavergan. Adib nasrdagi fikriga isbot-dalil sifatida, unda ilgari surilayotgan fikr yoki gʻoyani yanada taʼsirchanroq qilib yetkazish uchun sheʼriy parchalar ham ijod qilaveradi.

Navoiy nasriy asarlaridagi sheʼriy parchalarning ayrimlari janr nuqtayi nazaridan ruboiy tarzida bitilgan. Masalan, «Xazoyin ul-maoniy»ga yozilgan nasriy «Debocha» turkibida naqd 30 ta ruboiy keltiriladi. Boshqa ayrim asarlarida ham koʻplab ruboiylar mavjud.

Navoiy Muhammad paygʻambar alayhissalomning ku-yovlari – hazrati Alining hikmatli soʻzlari jamlangan, «Nasr ul-laoliy» («Marvarid hikmatlar») asarini sheʼrga solib tarjima qiladi. «Nazm ul-javohir» deb atalgan bu oʻziga xos toʻplamdagi 270 ta toʻrt satrli sheʼrning hammasi ham janr jihatidan ruboiy hisoblanadi.

Demak, shoir oʻzbek tilida 500 ga yaqin ruboiy bitdi. Uning forsiy devoni – «Devoni Foni»da esa bu janrning 100 ga yaqin namunasi mavjud.

Ruboiy ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aks ettirish, hayo-

tinging turli davrlarida sodir bo'lgan voqea-hodisalar ta'sirida ko'nglida kechgan oniy tuyg'ulari-yu chiqargan muhim xulosalarini ifodalashda shoirga juda qo'l kelgan.

«GARDUN GAH MANGA JAFU-U DUNLUQ QILDI...» RUBOIYSI

Gardun gah manga jafu-u dunluq qildi,
Baxtim kibi, har ishta zabunluq qildi,
Gah kom sari rahnamunluq qildi,
Alqissa, base buqalamunluq qildi.

«Mahbub ul-qulub» – nasr va nazm aralash tarzda bitilgan asar. Undagi she'riy parchalarning ayrimlari ruboiy janrida yozilgan. «Gardun gah manga jafu-u dunluq qildi...» ruboiysi ham – ana shundaylardan biri.

Unda to'rtala misra ham o'zaro qofiyalangan («dunluq» – «zabunluq» – «rahnamunluq» – «buqalamunluq»). Shuning uchun she'r bu janrning taronayi ruboiy turiga kiradi. «Qildi» so'zi esa radif bo'lib kelgan.

Bu ruboiyda hasbi hol xususiyati mavjud. Ya'ni unda muallifning tarjimayi holi bilan bog'liq vaziyat aks ettirilgan. Lirik qahramon birinchi misrada «gardun» deganda «taqdir» ma'nosini ko'zda tutgan. Taqdir esa unga ba'zan jafu-yu pastliklar qilgan («Gardun gah manga jafu-u dunluq qildi»). Xuddi baxti kabi, har ishda unga shikast, xor-u zorlik yetkazgan («Baxtim kibi, har ishta zabunluq qildi»). Lekin gohida u maqsadi sari yo'l ko'rsatdi ham («Gah kom sari rahnamunluq qildi»). Xullas, u shoirga ko'p buqalamunlik qildi («Alqissa, base buqalamunluq qildi»).

Buqalamunni bilasiz. Issiq o'lkalarda sudralib yuruvchilarning shunday bir turi borki, u tabiatdagi rangga qarab terisining ko'rinishini o'zgartirib turadi. Yashil o'simliklar orasida yurganda yashil, sarg'aygan barglar orasida esa sariq rangga kiradi. Bu uning uchun himoya vositasi hisoblanadi.

Shoir ruboiyda taqdir ham unga nisbatan shunaqa rang-baranglik qilganini, ya'ni goh jabr-u jafo o'tkazib, goh aylaganini qalamga olgan.

Ruboiyning tub mag'zida hayotga muhabbat bor. Har qanday shaxs taqdiri mohiyatan murakkab kechadi. Kishi hayoti bir kun undoq, bir kun bundoq o'tishi mumkin. Xalqimiz buni: «*Oyning o'n beshi – qorong'i, o'n beshi – vorug'*», degan ajoyib maqol orqali ifodalagan. Shoir bu yerda inson taqdirining bunday buqalamunligidan ustun kela olishi lozimligi g'oyasini ilgari surgan.

«Mahbub ul-qulub»ning ana shu ruboiy keltirilgan qismida ham muallif o'z boshidan kechirgan bir-biriga zid holatlar tasviri orqali aynan shu xulosani ilgari surgan.

«AHBOB, YIGITLIKNI G'ANIMAT TUTUNGUZ...» RUBOIYSI

Ahbob, yigitlikni g'animat tutunguz.
O'zni qariliq mehnatidin qo'rqutunguz.
Oyini adovat-u hasaddin o'tunguz,
Har nav' ila o'zni necha kun ovutunguz.

Bu ruboiy «Mahbub ul-qulub» asarining 105-tanbehi tarkibida kelgan. Mazkur tanbehga «Shabob ayyomi zikrida» («Yoshlik davri zikrida») degan sarlavha qo'yilgan. Unda «umr gulshanining bahori... va hayot shabistoni (kechasi)ning nahori (kunduzi)» bo'lgan yigitlik davri xususiyatlari ta'riflanadi.

Ruboiy ana shu tanbehning xulosasi sifatida kelgan. Unda shoir to'g'ridan to'g'ri nasihatga o'tadi. Ruboiyning «ahbob» («do'stlar») degan undalma bilan boshlanishi ham, misralardagi ma'no yo'nalishi ham, jumlalarning shakliy tuzilishi ham shunday deyishimiz uchun to'la asos beradi.

Ruboiyning har bir satrida bir o'git ilgari surilgan:

1- *misrada* shoir do‘stlariga yigitlik davrini g‘animat bilishni;

2- *misrada* o‘zni hali oldinda qarilik mashaqqatlari borligi bilan qo‘rqitishni, ya‘ni hozirgi kuch-quvvatga to‘la davrning qadriga yetishni;

3- *misrada* boshqalarga adovat va hasad qilish odatlarining bahridan o‘tishni;

4- *misrada* esa, har qanday yo‘l bilan bo‘lsa ham, o‘zni necha kun, ya‘ni ana shu yoshlik davrida ovutishni nasihat qiladi.

Ruboiydagi «ahbob»ga murojaat – bir badiiy vosita, xolos. Chunki bu gaplarini muallif faqat o‘zining do‘stlarigagina qarata aytgan, deb hisoblasak, asarning ahamiyatini kamaytirib, uning ta’sir maydonini cheklab qo‘ygan bo‘lamiz.

Bu ruboiy, shoirning har qanday asari kabi, makon va zamon tushunchalari qobiqlarini yorib o‘tadi, bu jihatdan u chegara bilmaydi. Hayot bor ekan, insoniyat mavjud ekan, yoshlik va qarilik tushunchalari bo‘ladi. Shoir lirik qahramoni qarilik shabadalari esmasidan burunroq yoshlikning qadriga yetishni, ya‘ni uni g‘animat bilishni targ‘ib qilyapti.

Yoshlikni g‘animat bilish tushunchasining mohiyati esa – juda keng. U kishini aynan yoshlikda hayot yo‘lini mustahkam qilib qurishga, baxtli qarilikning poydevorini oldindan qurishga, buning uchun adovat va hasad kabi illatlardan forig‘ bo‘lib, ana shu yoshlik davrini yaxshi o‘tkazishga undaydi.

Ruboiy – ana shunday g‘oyaviy, ijtimoiy, ma’naviy va tarbiyaviy ahamiyatga ega.

«EY UMRI AZIZ» RADIFLI RUBOIY

Jondin seni ko‘p sevarmen, ey umri aziz,
Sondin seni ko‘p sevarmen, ey umri aziz.

Har neniki sevmak ondin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.

Bu – shoirning «G'aroyib us-sig'ar» devoniga kiritilgan ruboiylaridan biri.

Atrofga bir nazar tashlang: hayot – qanchalar go'zal!
Toki tirik ekansiz, yuragingiz urib tursa, ko'zlaringiz ko'rib tursa, yashash sizga shirindan shirin ne'mat bo'lib tuyulaveradi. Chindan ham, tiriklik – hech qachon qaytib berilmaydigan bir tortiq. Buni o'ylaganingiz sari, mohiyatini anglay boshlaganingiz sayin hayot sizni ohangrabodek yanada kuchliroq o'ziga mahliyo etaveradi.

Xo'sh, Navoiy ko'nglida ana shunday o'ta hayotsevarlik tuyg'ulari jo'sh urmaganmi, deysiz?!

Hayotsevarlik buyuk shoir va mutafakkir uchun asosiy mavzulardan biri edi. Uning umumijodida bu g'oya bosh masala yanglig' ilgari suriladi. «Sab'ayi sayyor»dagi mashhur:

Xushdurur bog'i koinot guli,
Borchadin yaxshiroq – hayot guli, –

degan baytni eslang.

Ko'nglida, his-kechinmalarida hayotga muhabbat jo'sh urgan bir mahalda shoirning kuchli hayajon bilan o'qiladigan yuqoridagi ruboiysi qog'ozga tushgan.

Umr – kishiga bir borgina taqdim etiladigan ne'mat. Lekin ruboiy kishining yashagan yillari ma'nosidagi umr haqida emas. Tilimizga arabchadan olingan «umr» so'zining «hayot» degan ma'nosi ham bor. Shoir bu asarida aynan hayotning azizligi haqida so'zlayapti.

Lirik qahramon aziz hayotni jonidan ham ortiq (ko'p) sevadi (1- misra). Jon nima bo'libdi?! Agar, mabodo hayotga mehr miqdorini o'lchash uchun son ishlatiladigan bo'lsa, lirik qahramon muhabbati uchun son yetishmas edi (2- misra). Biror narsani sevishning bundan ortiq darajasi

bo'lmasa, ey aziz hayot, men ana o'shandan ham ko'p sevaman seni, deydi lirik qahramon (3- va 4- misralar).

Ruboiyda bor-yo'g'i 13 ta so'z ishlatilgan: «jondin», «seni», «ko'p», «sevarmen» («sevmak»), «ey», «umri», «aziz», «sondin», «har», «neniki», «ondin», «ortuq», «bo'lmas».

Bularning ayrimlari takror qo'llangan. Xuddi ana shu takrorlar ruboiy jozibasini ta'min etib turibdi.

1-, 2- va 4- misralarda 1- so'z («jondin», «sondin», «ondin»)gina – qofiya, ulardagi qolgan so'zlar («seni ko'p sevarmen, ey umri aziz») esa – radif.

Kishi uchun jonidan ham azizroq narsa bormi? Shoir ruboiyda gapni aziz hayotni jonidan ham ortiq sevishini aytishdan boshlaydi.

Ruboiy *a-a-b-a* tarzida qofiyalangan. «Jondin»ga ohangdosh «sondin» va «ondin so'zlari esa o'ziga xos bir zanjir bo'lib, misralarni mahkam ushlab turibdi. Shuning uchun bu ruboiyni past ohanglarda o'qish – qiyin.

1-, 2- va 4- misralarda qofiyadan boshqa barcha so'zlarning radif bo'lib kelishi, fikrni satrdan satrga o'tgan sayin kuchaytira borish she'r jozibasini tayin etgan.

Oddiy so'zlar ulug' shoir qalamining sohir kuchi bilan o'ta nozik tuyg'uning juda ta'sirchan ifodasiga xizmat qilgan.

«BO'LMAS EMISH» RADIFLI RUBOIY

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikondek oshyon bo'lmas emish.

Bu ruboiyni siz yoddan bilasiz. Bu yerda uning batafsil adabiy-badiiy tahlili bilan tanishasiz. Bu ruboiy «Xazoyin ul-maoniy»ning «G'aroyib us-sig'ar» devonidagi ruboiylar

turkibiga kiritilgan. Navoiyshunoslikda, uni shoir taqdir tuqozosiga ko'ra, hozirgi Eronning Mashhad shahrida – musofirlikda yashagan davrida yozgan, deb hisoblanadi.

Ruboiyda musofirlik – begona yurtdagi Vatan hijroni-yu sog'inch ohangi ustuvor. Chunki «g'urbat» so'zi – musofirlik, begona yurtda yashash, degan ma'noni anglatadi. «G'arib» esa – ana shu begona joyda yashayotgan kishi. Odam o'zga diyorda shodmon, ya'ni xush-u xursand hayot kechirishi qiyin. 1- misra ana shu bir insoniy holatni ifodalab kelgan.

2- satrda bu fikr dalil bilan isbotlanadi: shodmon bo'lmaslikka sabab shuki, begona yurtning eli musofir – notanish odamga shafqat qilmas va aslo mehribonlik ko'rsatmas ekan... «O'zga yurtda shoh bo'lguncha o'z yurtida gado bo'l» degan maqol ham ma'nosiga ko'ra, ana shu ruboiy mazmuni bilan hamohanglik qiladi. Bu ham yurtparvarlik g'oyasini xalqimiz azal-azaldan yuksak darajada qadrlab kelganini ko'rsatadi.

G'urbatning musofirlik ekaniga dalil shuki, shoir «Saddi Iskandariy» dostonida:

Navoiy, chu g'urbatda sen shod bo'!

Vatan yodi ranjidan ozod bo'! –

deydi.

Musofirlikda kishi Vatanni o'ylaydi, shod bo'lolmaydi, albatta. Lirik qahramon shuning uchun ham Navoiyga murojaat qilib: «Vatan yodini unutgin-u, musofirlikda shod bo'l», – deyapti.

Ruboiyning 3- va 4- misralarida dastlabki ikki satrda aytilgan yalpi fikrning qiyosiy isboti berilgan. Bulbul – dalay-yu dasht, bog'-u bo'stonda erkin uchib yuradigan qush. Qafas uning asl makoni emas. Bu tutqunlikda u xuddi o'zga yurtda yashayotgan kishidek musofir. Garchi qafas oltindan yasalgan, ichida qizil gul bitgan bo'lsa ham, bu tabiatan gul oshig'i bo'lmish bulbulga hech ham tatimaydi.

Chunki oltin qafas ichidagi qizil guldan ko'ra unga, tikanli bo'lsa ham, o'z oshyoni – ma'qul.

Bu yerda shoir bulbulning xas-xashaklar, ya'ni tikandan uya qurishini ham ko'zda tutgan.

Ruboiyning oxirgi ikki misrasini: «Oltin qafas ichida qizil gul bitsa ham, bulbulga bu qafas oshyon, ya'ni Vatan bo'la olmaydi, gul esa tikandek sanchiladi», – deb tushunish ham mumkin.

Qanday talqin qilinmasin, ruboiyda Vatandan ayriqliq dardi qalamga olingan. Keyingi ikki misrada mavjud bulbul timsoli, xususan, uning qafasda ekani ko'plarga ruboiyda ozodlik ruhi ham bordek tuyuladi. Asar matni bunga imkon beradi.

Musofirlik mavzusi, shoir ijodining ilk, jumladan, Mashhaddagi hayoti davrida va undan keyin Samarqand hamda Astrobod shaharlarida kechgan yillari yozilgan, deb taxmin qilinadigan yana ayrim ruboiylarida ham davom ettiriladi.

Qush uchun qafasdagi har qanday go'zal hayotdan ko'ra, vayrona bo'lsa ham, tikanli oshyoni ming chandon a'lo ekani g'oyasini Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonida epik tasvirda ham talqin etadi. Undagi «Kabutar hikoyati...»da aynan ana shu ruboiydagi fikr yoyibroq bayon etiladi.

Erkin uchib yurgan bir kabutar ovga chiqqan bir podshohning tuzog'iga tushib, bandi bo'ladi. Necha yillar hukmdor uni bag'oyat bezatilgan qafasda saqlaydi. Payti kelib, kabutar bu «zindon»dan qochish imkonini topadi. Shunda tinmay qanot qoqib, o'z diyori sari parvoz etadi. Vatan sog'inchi bilan necha kunlik yo'lni bir damda bosib o'tadi.

Lekin, afsuski, o'tgan ana shu yillar mobaynida uning uyasi buzilib ketgan edi...

Kabutar uchishdan to'xtamaydi. O'z tomini izlashda davom etadi. Odamlar uni qo'lga tushirish uchun tomlariga sepib qo'ygan donlarga qiyo ham boqmaydi. Oxiri, o'sha

uyasi xarobalarini topib, xursand bo'lganicha o'sha yerga qo'nadi. Vayrona bo'lsa ham, o'z vayronasini unga begona bo'lgan shoh qasridan afzal biladi. Chunki qush uchun tikunli oshyoni – bezatilgan qafasdan ming chandon ustun:

Ki: «Ma'nus erur, garchi vayronadur,
Netay shoh qasrinki, begonadur».

Erur qushqa xushroq, chu boqsang, ayon,
Murassa' qafasdin tikon oshyon.

Vayrona bo'lsa ham, o'z Vatanini go'zal o'zga yurtdan ustun ko'rish g'oyasi bugun ham dolzarb hisoblanadi.

Har qanday badiiy asar kabi, ruboiylar ham turlicha tushunilishi va har xil talqin etilishi mumkin. Ko'p ma'nolilik badiiy, xususan, she'riy matnning tub xususiyati – timsoliy(obrazli)likdan kelib chiqadi. Shu ma'noda «Bo'lmas emish» radifli ruboiyning tahlil etganimiz hayotiy mazmunidan boshqa, aytish mumkinki, tasavvufiy mohiyati ham bor.

G'ariblik falsafiy-tasavvufiy tushuncha sifatida insonning tiriklik chog'ini bildiradi. Umr kechirish esa faqat shodliklardangina iborat emas. Lirik qahramonning el, ya'ni kishilardan mehr-shafqat kam ko'rganidan nolishi ham – tabiiy. Zamon ahli bevafoolidan shikoyat Navoiy lirikasining bosh mavzularidan biri hisoblanishini bilasiz. Tasavvufiy talqinga ko'ra, bu dunyo – bir qafas. Qizil gul bitgan qafas bulbulga tikandek oshyon bo'lolmagani kabi, bu dunyodagi azob-uqubatlil hayot ham, shohona hayot ham insonga asl Vatan bo'la olmaydi...

Musofirlik kayfiyati shoirga ana shunday bag'oyat chuqur ma'noli, juda o'ziga xos bir ruboiy bitish imkonini bergan.

Shu tariqa ruboiyda musofirlik va zimdan bandilikda shohona hayot kechirishdan ona yurtda va ozodlikda g'aribona kun ko'rish ustun qo'yiladi.

Bunda Navoiyning to'rtgina misraga ana shunday boy hayotiy mazmunlarni yuklay olishdek yuksak mahorati namoyon bo'lgan.

Savol va topshiriqlar

---

1. Ruboiy janrining Alisher Navoiy lirikasida tutgan o'rni haqida so'zlang.

2. «Gardun gah manga jafo-u dunluq qildi...» ruboiysining hasbi hol xususiyati nimalarda namoyon bo'lgan?

3. «Ahbob, yigitlikni g'animat tutunguz...» ruboiysida ifodilangan g'oyaning mohiyatini tushuntiring.

4. «Ey umri aziz» radifli ruboiydagi hayotsevarlikning ahamiyati nimalarda ko'rinadi?

5. «Bo'lmas emish» radifli ruboiyda vatanparvarlik g'oyasi qanday tasvirlangan va musofirlik fojiasi qay tarzda aks ettirilgan?

TUYUQLAR

Tuyuq haqida nazariy ma'lumotga egasiz. Uning sof turkiy she'riyatgagina xos janr ekanidan ham xabardorsiz. Mantiqan, turkiy she'riyatni haddi a'losida taraqqiy ettirishni ko'zlab qalam tebratgan buyuk Alisher Navoiyning bu janrni chetlab o'tishi mumkin emasligini ham tasavvur qilasiz, albatta. Shoir barcha tuyuqlarini bir yerga jamlab, «Badoye' ul-vasat» devoni tarkibiga kiritgan. Devondagi tuyuqlarning umumiy soni – 13 ta.

«BORMOG'IN» TAJNISLI TUYUQ

Necha dedim ul sanamg'a: «Bormog'in»,

Qilmadi ul tark oxir bormog'in.

Munchakim xudroyliq ko'rguzdi ul,

Aql hayrat qildi, tishlab bormog'in.

Tuyuq shunday janrki, uning qofiyasida kelgan shaklan bir xil so'zlar yoki so'zlar turkumining har satrda

boshqa-boshqa ma'no anglatib kelishi kishida ajib bir zavq uyg'otadi.

Ushbu tuyuqning 1- *misrasi* oxiridagi «bormog'in» so'zi hozirgi tilimizdagi «bormagin» ma'nosida kelgan («Necha bora u sanamga: «Bormagin», – dedim»).

2- *misradagi* «bormog'in»ni «bormog'ini» deb tushunishimiz kerak, satrdagi «oxir» so'zi esa «hech» ma'nosida ishlatilgan («U bormog'ini hech tark etmadi»). Demak, sanam lirik qahramonning gapiga kirmabdi.

3- *misrada* sanamning qaysarligi («xudroyliq», ya'ni o'zboshimchalik qilgani) aytiladi («U shunchalik qaysarlik qildiki...»).

4- *misradagi* «bormog'in» so'zi «barmog'ini» degan ma'noda qo'llangan («Aql bundan hayratlanib, barmog'ini tishladi»).

Tilimizda «barmoqni tishlamoq» degan ajoyib ibora bor. Odatda, iboraning ma'nosi bir so'zga teng kelishi kerak. Bu ibora «hayratlanmoq» degan ma'noning ta'sirchan ifodasi sifatida ishlatiladi. Ayon bo'lyaptiki, o'sha Navoiy yashagan XV asrda ham mazkur ibora mavjud ekan.

Shuni ham o'quvchilarimizga eslatib ketishimiz kerakki, u davrdagi arab yozuviga asoslangan eski o'zbek alifbosida «bormagin», «bormog'in» va «barmog'in» so'zlari aynan bir xil harflar bilan bitilgan. Shundan tajnis hosil qilingan.

Shoirning yuksak badiiy mahorati shundaki, o'zaro shakldosh, ya'ni ohang jihatidan aynan bir xil so'zlarni tuyuq qofiyalariga olish orqali kitobxon ong-tafakkuri va ruhida ajib bir badiiy-tabiiy (badiiy-estetik) kayfiyat uyg'ota olgan.

Tuyuqning 3- va 4- *misralarida* aql mavhum tushunchasi jonlantirilgan. Aslida, odam hayratdan barmog'ini tishlaydi. Bu asarda esa mazkur harakat aqlga tegishli qilib tasvirlangan. Bunda ham shoirning xalq tilidagi tabiiylikka rioya qilgani ko'rinadi. Chunki tilimizda: «Aqlim lol qoldi», – degan ibora ham bor-ku. Holbuki, bunda ham o'sha

soʻzlayotgan shaxsning oʻzi lol qolgani tushuniladi. Faqat bu ish-harakat aqlga koʻchirilgan holda ifodalanyapti.

Tuyuq, aslida, ana shu lisoniy goʻzallik asosiga qurilgan. Lekin unda zimdan sanamning qaysarligi, gapga kirmagani qoralanayotganini sezish qiyin emas. Aql bundan hayratlanib, barmogʻini tishlagani bayonida esa bilinar-bilinmas tarzda: «Birovning joʻyali maslahatiga kirmay, qaysarlik qilish ham aqldan emas», – degan gʻoya ilgari surilayotganiga ham shubha yoʻq.

«SARVI GULRUX SORIDIN» TAJNISLI TUYUQ

Oʻtkali ul sarvi gulrux soridin,
Yoʻq xabar ul sarvi gul ruxsoridin.
Hajridin bogʻ ichra berur yodima
Qomatidin sarvu, gul – ruxsoridin.

Tuyuq haqidagi nazariy maʼlumotdan bilib oldingizki, badiiy asarda tajnis hosil qilish uchun faqat tilidagi tayyor shakldosh (omonim) soʻzlardangina foydalanish shart emas. Chunki qalam sohibi bir necha soʻz qoʻshilmasi orqali ham ohoriy, ilgari tutilmagan, yaʼni tamoman yangi tajnislar ijod qilishi ham mumkin.

Ushbu tuyuqda ham Navoiy shunday yoʻl tutgan. 1- misradagi «sarvigul ruxsoridin» soʻzlar tarkibiga 2- misrada «sarvigul ruxsoridin» va 4- misrada «sarvigul ruxsoridin» degan soʻz tarkibi qofiya boʻlib kelgan. Lekin bu uch qofiyadagi soʻzlarning har biri alohida-alohida maʼnoga ega. Lekin eski oʻzbek alifbosida bu tajnis tarkibi bir xil yozilgan.

1- *misrada* «sarvi gulrux» soʻzi istiora boʻlib, tik qomatli va gul yuzli yorni anglatib kelgan. Natijada satrdan: «Gul yuzli yor (yonidan) oʻtgan», – degan maʼno uqamiz.

2- *misrada* buning iloji yoʻqligi mantiqan asoslanadi: «U sarvdek tik qomatli gulning yuzidan xabar yoʻq».

Bu yerda endi «gul» istiora sifatida to'g'ridan to'g'ri yorni anglatib kelyapti. «Ruxsor» so'zi esa o'z ma'nosida «yuz»ni bildirib turibdi. Lekin bunda ham so'z ko'chimi – metonimiyaning «sinekdoxa» degan turi bor: uzv, ya'ni butunning bir bo'lagi («yuz») tilga olinib, amalda butun (ya'ni yor)ning o'zi ko'zda tutilgan.

3- *misrada*: «Yorning hajridan bog' ichra yodimga soladi...» – degan fikr ifodalangan.

4- *misrada* shoir endi «sarv» va «gul» so'zlarini o'z ma'nosida ishlatadi: «(Bog'dagi) sarv – yorning qomatini, gul esa uning yuzi (ruxsori)ni (yodga soladi)».

«Sarv» so'zi o'zbek mumtoz she'riyatida ko'p qo'llanadigan so'z-timsollardan biri hisoblanadi. Aslida, u ignabarglilar turkumiga kiradigan archasifat daraxt turini anglatadi. U ingichka bo'lib o'sadi. Bo'yi 25 metrgacha yetadi. U, asosan, issiq o'lkalarda ko'p uchraydi. Yurtimizda ham bir paytlar bo'lgan. Masalan, Toshkent shahridagi Shayx Xovand Tahur qabri yonida qurib qolgan sarv daraxtining tanasi saqlangan. Ajdodlarimiz shu daraxt tanasini ichkarida qoldirib, maqbara bunyod etishgan. Hozirgi paytda poytaxtimizning hashamatli «O'zbekiston» xalqaro tantanalar saroyi kiraverish yo'lagining ikki yoniga qator qilib sarv daraxtlari ekilgan. Ular tik qomatini namoyon etib, salobatli koshonaga yanada ko'rk bag' ishlab turibdi.

Tuyuq turkiy janr bo'lgani uchun uning aksar namunalarida qofiyaga olingan tajnislar, asosan, turkiy so'z va qo'shimchalar vositasida shakllantiriladi. Ammo bu tuyuqda shoir aynan kelib chiqishi forscha-tojikcha bo'lgan so'zlar vositasida tajnis yaratadi.

Asarda «sarv», «gul» va «ruxsor» so'zlari shoir sehrli qalamining kuchi bilan ajoyib joziba yuzaga keltirgan. Lirik qahramon bog'dagi sarv va gulni ko'rib, yorini ularga o'xshatadi. Shu tariqa tuyuqda hijron tuyg'usi aks etgan. Shoir shu mo'jaz hajmli she'rni o'qigan kitobxon ko'z oldida go'zallik timsolini yarata olgan.

Adabiyotda go'zallik so'zlar va ularning ajib ifodasi orqali yuzaga keladi.

«BUTMAGAN» TAJNISLI TUYUQ

Tig'i ishqing yorasidur butmagan,
Dardini har kimga aytib butmagan.
Hajr sahrosidur ohim o'tidin,
Anda gul yoxud giyohe butmagan.

Bu tuyuqda tajnis turkiy (o'zbekcha) «butmagan» shakldosh (omonim) so'ziga tayangan holda yuzaga keltirilgan. Shunisi borki, bu so'zning hozirgi tilimizdagi «bitmagan» shakli bugun ham mazkur tuyuqdagi ma'nolarni ifodalab kelaveradi.

1- *misradagi* ifoda «tuzalmagan» ma'nosidagi «bitmagan» so'zi sifatida ishlatilgan («Ishqing tig'i yarasi bitmagan»).

2- *misra* qofiyasida «tugatmagan» ma'nosidagi «bitmagan» so'zi qo'llangan («Dardini har kimga aytib tugatmagan»).

3- *misrada* tajnisli qofiya mavjud emas («Hijron cho'lida ohim otashidan...»).

4- *misrada* tajnisdagi so'z «unib chiqmagan», «o'smagan» ma'nosidagi «bitmagan» shaklida istifoda etilgan («Unda biror gul yoxud giyoh unib chiqmagan»).

Tuyuq ishqiy mavzuda bitilgan. Lirik qahramon avval yorning ishqig'i qalbini bitmaydigan yaraga aylantirganini so'zlaydi (1-misra). Keyin yara jonlantiriladi: bu yara dardini hech kimga aytib tugatmagan (2- misra). Shundan so'ng «hajr sahrosi» («ayriliq sahrosi») istiorasi tilga olinadi-da, uning lirik qahramon ohi olovidan yongani o'quvchi ko'z oldida gavdalantiriladi (3- misra). Bilasiz, yozda sahro go'yo yonadi. Bu otash holatida u yerda biror gul yo giyoh o'smaydi. Xulosada lirik qahramonning ohi,

otashi bunga sabab qilib keltiriladi. Bunday chiroyli va mantiqiy dalil keltirish usuliga adabiyotshunoslikda «husni ta'lim san'ati» deyiladi.

Tuyuqda shaklan bir xil bo'lgan so'zning uch bor qo'llanishi amalda ana shunday badiiy-tabiiy (badiiy-estetik) ta'sirchanlikni yuzaga keltirgan.

Savol va topshiriqlar

---

1. Tuyuqning turkiy she'riyatda tutgan o'rni qanday va bu janr namunasini yaratish uchun qanday shartlarga amal qilish lozim?
2. «Bormog'in» tajnisli tuyuqni satrma-satr sharhlang.
3. «Sarvi gulrux soridin» tajnisli tuyuqning badiiy-tabiiy ta'sirchanligini ta'minlagan vositalar nimalardan iborat?
4. «Butmagan» tajnisli tuyuq mohiyatida nima yotadi?

FARDLAR

Arabcha «fard» so'zi eski o'zbek tilida «yakka», «tanho», «yolg'iz», «boshi ochiq», «sheriksiz», «yagona», «benazir», «bir kishi», «ajralib turadigan» degan ma'nolarda qo'llanadi. Xalqimiz orasida uchraydigan «Farid» va «Farida» ismlari ham shu ma'nodan kelib chiqib qo'yiladi.

Biroq adabiyotshunoslikda uning alohida ma'nosi mavjud. Garchi eski tilimizda «fard» g'azalning alohida ajralib turadigan, eng ta'sirchan bir bayti, ya'ni «shohbayt» ma'nosida ham ishlatilgan bo'lsa-da, hozir bu so'z o'zbek mumtoz she'riyatidagi faqat bir baytdangina iborat alohida, mustaqil lirik janrni ifodalaydi.

Alisher Navoiy asarlar bitgan 16 lirik janrning biri – fard.

Shoir alohida mustaqil asar sifatida bitilgan barcha fardlarini bir yerga jamlab, «Favoyid ul-kibar» devoni tarkibi-

ga kiritgan. Devondagi fardlarning umumiy soni – 86 ta.

Fard ixcham hayotiy xulosalar uchun eng qulay janr hisoblanadi. Fardlarda Navoiy fikr-mulohazasi, ko‘rgan-kechirganidan chiqargan xulosasining mag‘zini aytib qo‘ya qoladi. Shuning uchun shoirning aksar fardlari xalq maqoli yoki hikmatli so‘z (aforizm) kabi jaranglaydi, kuchli ta‘sirchanlikka ega bo‘ladi, o‘quvchilar tarafidan tez yod olinadi.

Bu janrning ko‘p namunalarida pand-nasihat xususiyati ustunlik qiladi.

Fardlar, xuddi g‘azalning matlasi kabi, *a-a* tarzida juft qofiyaga ega bo‘lishi ham, xuddi g‘azalning qolgan baytlari kabi, ikki misra o‘zaro qofiyalanmagan shaklda kelishi ham mumkin. Navoiyning siz o‘qib, o‘rganadigan fardlari *a-a* tarzida qofiyalangan. Biroq Navoiyning quyidagi fardida ikki misra o‘zaro qofiyalanmagan:

«Belu og‘zidin, – dedilarkim, – degil afsonae»,
Boshladim filholkim: «Bir bor edi, bir yo‘q edi...»

**«YUQAR YAMONLIG‘ ANGAKIM,
KIRAR YAMON EL ARO...» FARDI**

Yuqar yamonlig‘ angakim, kirar yamon el aro,
Ko‘mur aro ilik urg‘an qilur ilkini qaro.

Xalqimiz orasida: «Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi», – degan mashhur maqol ko‘p ishlatiladi. Navoiyning ushbu fardida shu maqol mag‘zidagi fikr boshqacharoq tarzda ifodalangan.

1- *misrada* shoir gapning po‘stkallasini aytib qo‘ya qoladi: «Yomon odamlar davrasiga kirgan kishiga (ulardan) yomonlik yuqadi».

2- *misra* ana shu fikrga hayotiy dalil-isbot yanglig‘ jaranglaydi: «(Axir), ko‘mirga qo‘l tekkizgan (kishi) qo‘lini qora qiladi(-da)».

Fardda yomon kishilar davrasiga qo‘shilmaslik kerak-

ligi g'oyasi ilgari surilgan. Buning yoshlar ma'naviy tarbiyasi uchun ayricha ahamiyati bor. Adabiyot hamisha ezgulikni targ'ib qilishi kerak. Ezgulik targ'ibi tushunchasi tarkibiga esa yomonliklardan qaytarish ham kiradi.

«ULKI, SANGA ELDIN ERUR AYBGO'...» FARDI

Ulki, sanga eldin erur aybgo',
Elga dog'i sendin o'lur aybjo'.

Bu fard mohiyatida ham muhim bir pand yotibdi. Undagi «dog'i» so'zi «tag'in», «yana», «ham», «aybgo'» kalimasi «ayb aytuvchi», «aybjo'» esa «ayb qidiruvchi», «ayb topuvchi» ma'nosini anglatishini bilsak, satrlardagi asosiy mazmuni to'la tushunib olgan bo'lamiz.

«Kimki senga odamlarning aybini aytsa, (esingdan chiqarmaginki), u sendan ayb topib, boshqalarga ham aytadi», – deydi shoir.

Bu bilan, birinchidan, hech kimning aybini aytmaslik g'oyasi ilgari surilyapti, ikkinchidan, birovlarning aybini aytib kelgan g'iybatchilarning gapini eshitmaslik, ularga quloq solmaslik ham nasihat qilinyapti.

Bu fikrni oddiy bir o'git tarzida qabul qilmaslik kerak. Chunki asarning vazni yuzaga keltirgan yengil va o'ynoqi ohang, ikki satrni bir-biriga chambarchas bog'lab turgan qofiya («aybgo'» – «aybjo'») badiiy go'zallik hosil qilgan. She'riy ta'sirchanlikni shu unsurlar ta'minlagan. Bu kichkinagina asarda ham shoirning yuksak mahorati, qalamining kuchi bilinib turibdi.

71

«MEN – SINUQ, KO‘NGLUM – SINUQ, SABRIM
UYI XUD –YERGA PAST...» FARDI

Men – sinuq, ko‘nglum – sinuq, sabrim uyi xud –
yerga past,
Bilmagay holim shikastin ko‘rmagan muncha shikast.

Ushbu fardda asli arab tilidan olingan ikkita («sabr» va «hol») va fors-tojik zabonidan kirib kelgan uchta («xud», «past» va «shikast») so‘z qo‘llangan. Qolgan kalimalarning hammasi – sof turkiy. Bu ikki arabiy ifodani ham, shuningdek, forsiy «past» so‘zini ham hozir hamma bemalol tushunaveradi. «Xud» bu yerda hozirgi «ham» ma’nosini ifodalab kelgan. «Shikast» esa – aynan «siniq» yoki «buzuq» so‘zining forsha-tojikcha ifodasi. Hozirgi tilimizda ham «shikast yetkazmoq» qo‘shma fe’li mavjud. Lekin bu ko‘proq «zarar yetkazmoq» ma’nosida qo‘llanadi.

Shu tahlillardan keyin baytda ifodalangan fikrni hozirgi tilimizda bemalol bayon etish mumkin: «Men s- siniq, ko‘nglim – siniq, sabrim uyi ham – yerga past bo‘lgan (ya’ni buzilgan), buncha shikast ko‘rmagan (kishi) holim shikast(zabunlig)ini bilmaydi (tasavvur qilolmaydi)».

Fardda bevosita shoirning hasbi holi ifodalangan. Yaxshi bilamizki, Navoiyning hayot yo‘li bir tekis kechmagan. Ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar o‘zgarishi, ya’ni hokimiyat almashishlari oqibatida oilaning ona shahrini tark etib, Mashhadga ko‘chishiga to‘g‘ri kelgan. 1466- yili esa ijtimoiy-siyosiy vaziyat 25 yoshli shoirni yana Hirot dan o‘zga shaharga – Samarqandga kelishga majbur qilgan.

Bular – ulug‘ zot hayotining ko‘pchilik bilgan mashaqqatlari. Inson sifatida u yana qanday siniqliklar, nohaqliklar, jabr-u zulm ko‘rgan – bu o‘ziga-yu Xudogagina ayon.

Ushbu fard shoir ko‘nglida kechgan ana shunday kayfiyat hosilasi sifatida qog‘ozga tushgani – aniq.

Asarda har qanday kishi boshidan kechirishi mumkin bo'lgan holat va kayfiyat tasvirlangan. Shoir erishgan ijodiy muvaffaqiyatlar esa u bunday qiyinchiliklarni sabrmatonat bilan yengib o'tganini ham xayolidan o'tkazadi. Bu esa o'quvchida: «Hayot mushkulotlaridan tushkunlikka tushmaslik kerak», – degan dalda paydo qiladi.

Yana bir narsani bilib olamiz. Navoiy nega asarlarida hayotning bori achchiq-chuchugini haddi a'losida aks ettira oldi? Bu fard ana shu savolga javob topishga undaydi: chunki shoir hayotning achchiq-chuchugini ko'p bor o'z boshidan o'tkazgan-da.

Shoir – haq: kimki hayotda u boshidan o'tkazganchalik shikast ko'rmagan bo'lsa, uning holi shikastini bila olmaydi.

Savol va topshiriqlar

---

1. Fardning janr sifatidagi o'ziga xosligi nimada?
2. «Yuqar yamonlig' angakim, kirar yamon el aro...» fardining tarbiyaviy ahamiyatini tushuntiring.
3. «Ulki, sanga eldin erur aybgo'...» fardi kishini nimaga undaydi?
4. «Men – sinuq, ko'nglum – sinuq, sabrim uyi xud – yerga past...» fardining hasbi hol xususiyatini sharhlang.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN RUBOIYLAR

Eldin qochib, ulki, tutsa tog' ichra qaror,
Sovug'da yeri bu tog'ning javfida g'or.
Issig'da makoni andakim, yotmish qor,
Olam elining shahlig'idin bor anga or.

* * *

Kim istasa saltanat, saxodur anga shart,
Har va'daki, aylasa, vafodur anga shart.
Kim faqr talab qilsa, fanodur anga shart,
Ollig'a nekim kelsa, rizodur anga shart.

* * *

Kim ko'rdi ekin jahonda oyo xushluq,
To bir kishi aylagay tamanno xushluq?
Yuz yilcha agar bir o'lsa paydo xushluq,
Omodadur yonida yuz noxushluq.

* * *

O'lsam, yasamang munda mazorimni mening,
Yuklab, eliting jismi figorimni mening.
O'tru chiqarib ahli diyorimni mening,
Ko'yida qo'yung tani nizorimni mening.

TUYUQLAR

Yo qoshingdin necha bir o'q ko'z tutay,
Otki, o'trusig'a oning ko'z tutay.
Necha ko'rgach o'zga mahvashlar qoshin,
Yangi Oy ko'rgan kishidek ko'z tutay.

* * *

Charx tortib xanjari hijron bu tun,
Qo'ymadi bir zarra bag'rimni butun.
Tunga borib bizni behol ayladi,
Ne balolig' yer emish, yo Rab, bu tun?

Ul pari ishqida bu devonani,
Eyki, istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadah ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gulxanda ko'r.

* * *

Naqsh tushmish ko'zda ul yoshim mening,
Uylakim, bormas buyon yoshim mening.
Komim o'lmoqdur habibimdin yiroq,
Gar xud o'lsun Xizrcha yoshim mening.

FARDLAR

Ulki, Haq borinda maqsud istagay har zotdin,
Mehr borinda yorug'lug' ko'z tutar zarrotidin.

* * *

Tama etma, ko'p bo'lsa el moli,
Ko'rmayin Haq xazinasin xoli.

* * *

Yetar chu rizqing, agar xoradur va gar yoqut,
O'zungga yuklama anduh tog'in, istab qut.

* * *

Muruvvat – borcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat – borcha qilmoqdur, demak yo'q.

* * *

Takalluf erur tang'a farsudaliq,
Aning tarkidur jong'a osudaliq.

* * *

El ichra, ey hasud, seni qildi Haq zalil, –
Kim nohaq elga zidsen-u Haq molig'a baxil.

* * *

Xoliq o'lg'on saxiydin elga bo'ldi baxshoyish,
Ham ehsonidin oroyish, ham axloqidin osoyish.

* * *

Yolg'on demakda tajriba avvalg'i subh bas,
Yolg'on nafas chu urdi, qarardi hamul nafas.

NODIRA

(1792 – 1842)

Nodira – XIX asrning birinchi yarmida ijod qilgan taniqli o‘zbek shoirasi. Uning asl ismi Mohlaroyim bo‘lib, Nodira – uning adabiy taxallusi. Bundan tashqari, Komilla taxallusi bilan ham o‘zbekcha she‘rlar bitgani ma‘lum. Bu qalam sohibasi – zullisonayn (ikki tilda ijod qilgan) shoirlarimizdan. Fors-tojik lisonidagi asarlarini Maknuna taxallusi bilan yozgan.

U ijod qilgan davrda Qo‘qon adabiy muhitida o‘zbek va fors-tojik tillarida badiiy asarlar yaratish qariyb teng darajada edi.

Nodira 1792- yili Andijonda tavallud topgan. U Andijon hokimi Rahmonqul otaliqning qizi.

Nodiraning ota-onasi Zahiriddin Muhammad Bobur, ya‘ni buyuk Sohibqiron Amir Temur xonadoniga mansub edi. Buni uning ushbu baytlaridan ham bilib olish mumkin:

Siyodat xonadoni, shohi Bobur nasli pokimen,
Xudoyo, rahmat ayla barcha ajdodi izomimni.

Nodiraning onasi – Oysha begim qizining soliha farzand, iste‘dodli shoira bo‘lib yetishuviga ko‘p hissa qo‘shdi. Bo‘lg‘usi shoira zamona xoni oilasiga yaqin qarindosh bo‘lgan xonadonda voyaga yetdi. Rahmonqul otaliq Qo‘qon xoni Olimxonning tog‘asi edi. Shuning uchun 1807- yili Olimxon ukasi Umarxonni tog‘asining qizi Mohlaroyimga uylantirdi. Umarxon Marg‘ilon begi lavozimiga tayinlanganidan keyin oilasini shu shaharga olib ketdi.

Oradan uch yil o'tib, 1810- yili Qo'qon xoni, ya'ni Nodiraning qaynakasi Olimxon qatl etildi. Uning taxtiga ukasi Umarxon o'tirdi. Shoiraning bundan keyingi hayoti mamlakat poytaxti bo'lgan shu shaharda – xon saroyida kechdi. Bu uning ijod bilan muntazam va unumli shug'ullanishi, o'zidan oldingi turkiy va forsiy shoirlar asarlarini qunt bilan o'rganishi, ular an'analarini o'zlashtirib, izchil davom ettirishi uchun qulay sharoit yaratdi.

Shoira yashagan zamonda Qo'qon adabiy muhiti gullab-yashnagan edi. Umarxon uning umr yo'ldoshi, mamlakat rahbarigina emas, ustoz shoir ham edi. U Amiriy taxallusi bilan she'rlar ijod qilar, shoir sifatida mashhur edi. Tarix takrorlanadi, degan gap bor. O'xshash yerini qarangi, Nodira va Zulfiyaning turmushi ham qariyb bir xil kechdi. Ya'ni Nodira 30 yoshligida, Zulfiya esa 29 yoshida umr yo'ldoshidan ayrildi. Bu ayriliq tabiiy ravishda ana shu ikki shoira ijodida hijron ohangini asosiy yo'nalishga aylantirdi. Nodira va Zulfiya faqat adabiyotimizdagina emas, umuman, hayotda ham o'zbek ayolining vafo va sadoqati timsoli bo'lib tarixda qoldi.

Nodira ijodi haqida gap ketar ekan, yana bir nozik jihatni esdan chiqarmaslik kerak. Yor timsolida zimdan Alloh ko'zda tutilishini, bu o'zbek mumtoz g'azaliyotida an'anaviy bir hodisa ekanini yaxshi bilasiz.

Aksar erkak shoirlar yor deganda go'zal bir qizni ko'z oldilariga keltirib, uning chiroyini – qaddi-qomati, beli, sochi, yuzi, yonog'i, ko'zi, qoshi va hokazolarini qalamga olgan, bu borada bisotidagi bor yaxshi so'z-u ifoda-yu tasvirlarini ishga solgan. Bu mantiqan o'zini oqlagan. Chunki Alloh – husn shohi, ya'ni go'zallikning eng oliy namunasi, uni har qancha ta'riflasangiz ham kamlik qilaveradi.

Biroq endi shoira yozgan g'azal yo boshqa kichik lirik janrlar namunalarida yor timsoliga munosabat biroz o'zgaradi. Birinchidan, ancha umumiylashadi, ya'ni endi

uni xushro‘y bir qiz sifatida tasvirlab bo‘lmay qoladi. Ikkinchidan, g‘azal janri an‘anasiga ko‘ra, lirik qahramon – oshiq tarzida namoyon bo‘ladi, erkak shoirlar yozgan asarlar mantiqan ma‘shuqaga bag‘ishlanadi, shoirlar qalamiga mansub satrlarda lirik qahramon oshiqqa aylanadi va g‘azal endi ma‘shuqaga emas, balki ma‘shuqqa bag‘ishlanadi. Shuning uchun shoirlar qalamiga mansub g‘azalarda yorning uzun sochi, ingichka beli, qalam qoshi, uzun kipriklari... maqtalavermaydi. Uchinchidan, shoirlar yor (ya‘ni ma‘shuq)ni shunday umumiy tarzda tasvirlashi kerakki, undan Allohga ishora uzoqlashib ketmasin.

Nodira ijodi bu talablarga to‘la javob beradi. Uning «Eshit» radifli g‘azalida bir yo‘la ham Amir Umarxon ham Yaratganga ishora borligini sezish qiyin emas. Bu matladayoq ko‘zga tashlanadi:

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit,
Sen shah-u, men benavo, lutf ayla, faryodim eshit.

Chindan ham, xonni «*salotin sarvari*» («podshohlar boshlig‘i»), ma‘shuqini «*shah*» deyishi, o‘zini «*benavo*» hisoblashi mumkin, bu ta‘riflar, *Xudoga qaratilgan*, deb hisoblansa ham, bo‘laveradi. G‘azal davomidagi «*sarvi ozodim*», «*sarvinozim*», «*parizodim*» undalmalari ham xuddi shunday tarzda bir yo‘la ikki obyektga qaratilgan holda qo‘llangan.

Kelki, bir soat seni ko‘rmoq uchun mushtoqmen,
Telba bo‘ldim sendin ayru, ey parizodim, eshit, –

bayti esa she‘rni yana-da hayotiyroq qilib, uning insoniy muhabbatga daxldorligini kuchaytirgan.

Nodira asarlari mumtoz shoirlarimiz ijodiyotining ana shunday o‘ziga xosliklari borligini, ularni nozik tushunish zaruratini ko‘rsatib turibdi.

«*Jilva ko‘rsatdi chu ul sarvi diloro bog‘ aro...*», «*Fig‘onkim, gardishi davron ayirdi shahsuvorimdin...*», «*Kel, sanga,*

ev shahi jahon, mamlakati jahon fido...», «*Na gul sayr ayla, na fikri bahor et...*» deya boshlanadigan va boshqa gʻazallarini ham majoziy (insonning insonga muhabbati), ham haqiq (insonning Allohga muhabbati) ishq jihatidan talqin etish zarur. Ana shunda asar mazmuni falsafiylashadi, u irfoniy-tasavvufiy maʼno-mazmun kasb etadi, uning badiiyligi, har zamon va makonga mosligi darajasi oshadi.

Shoira asarlarida mumtoz sheʼriyatimiz shart va talablarini mukammal oʻzlashtirishga, shu yoʻlda izlanishlar qilishga, yangiliklar yaratishga intilish sezilib turadi. Bu jihatdan uning musammatlari¹ – alohida diqqatga molik. Xususan, «Firoqnoma» muashshari oʻzbek soʻz sanʼatining ajoyib namunasi hisoblanadi. Asar mazmun-mohiyati – shoira umumijodidagi mavzu va ohanglar bilan chambarchas bogʻliq.

Nodira chekkan gʻam, kulfat-u hijron azob-uqubatlari yetmagandek, oʻzi va oʻgʻillarining hayoti ham fojiali yakun topdi. 1842- yili Buxoro amiri Nasrulloxon lashkar tortib kelib, Qoʻqonni bosib oldi. Uning buyrugʻi bilan Nodiraning oʻzi ham, uning oʻgʻillari Muhammadalixon, Sulton Mahmudxon ham, nevaralari ham vahshiyona qatl etildi.

Nodiradan xalqimizga ikki devon qoldi. Nisbatan toʻla deb hisoblanadigan turkiy devonida 189 gʻazal mavjud. Ulardan ayrimlari – tojikcha. Forsiy sheʼrlari «Devoni Maknuna»da jamlangan.

Sharqda sohibi devon shoir boʻlish katta sharaf hisoblangan. Chunki devon tuzishi uchun shoir arab alifbosidagi barcha harflar bilan tugaydigan gʻazallar bitgan boʻlishi kerak. Nodira ikki tilda ham ana shunday yuksak darajaga yetgan ijodkor edi. Sheʼriyat muxlislari orasida shuhrati juda baland edi. Bu haqda uning oʻzi faxr bilan:

---

¹ *Musammat* – har bandi uch (musallas), toʻrt (murabbaʼ), besh (muxammas), olti (musaddas), yetti (musabbaʼ), sakkiz (musamman), toʻqqiz (mutasneʼ yoki tasneʼ) va oʻn (muashshar yoki mashruʼ) baytdan iborat boʻlgan lirik sheʼr turi.

Nodira, har soʻzki insho ayladim,
Aydi anga ahli davron: «Marhabo!» –

deb yozganida tamoman haq edi.

Chunki mana, oradan bir yarim asrdan koʻp vaqt oʻtgan boʻlishiga qaramay, uning sheʼrlari sevib oʻqiladi, hofizlarimiz tomonidan qoʻshiq qilib kuylanadi, hamon kishilarga maʼnaviy-maʼrifiy, badiiy-tabiiy (badiiy-estetik) zavq va lazzat ulashadi.

Nodira ijodi oʻzidan keyingi koʻplab shoirlar uchun mahorat maktabi boʻlib xizmat qildi. Zokirjon Furqatning ayrim sheʼrlari aynan ana shu shoira asarlariga nazira (oʻxshatma, tatabbuʼ) tarzida dunyoga kelgan. XX asrda Nodira haqida drama sahnaga qoʻyildi, badiiy film ishlandi. Yurtimizda ayrim sanʼat va taʼlim maskanlari, koʻchalar shoiraning nomiga qoʻyilgan.

Savol va topshiriqlar

---

1. Nodiraning hayot yoʻlini soʻzlab bering. Umrining eng muhim nuqtalarini esdan chiqarmaslik uchun daftaringizga ularni alohida ketma-ketlik bilan qayd eting.

2. Nodira qanday oilada tarbiya topdi? Bu uning shoira boʻlib yetishuvida qanday ahamiyat kasb etdi?

3. Nodira va Umarxon munosabatlari, buning shoira ijodiga taʼsiri haqida maʼlumotlar topib, soʻzlab bering.

4. Nodira va oʻzbek shoiralari munosabatlari haqida gapirib bering.

5. Shoira ijodining oʻzbek adabiyotida tutgan oʻrni aynan nimalarda namoyon boʻladi?

GʻAZALLAR

«ESHIT» RADIFLI GʻAZAL

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit,
Sen shah-u, men benavo, lutf ayla, faryodim eshit.

Dudi ohim shu'lası husning dabiristonida
Misrayı barjastadur, ey sarvi ozodim, eshit.

Sarvi nozim, sendin ayru naxli ohim bo'ldi xam,
Qomating hajrida sindi shoxi shamshodim, eshit.

Har nechakim sabr ta'mirini bunyod ayladim,
Ashk selobida vayron o'ldi obodim, eshit.

Barcha yor-u oshnodin aylading begonalig',
Necha kunlar bo'ldi, hargiz qilmading yodim, eshit.

Kelki, bir soat seni ko'rmoq uchun mushtoqmen,
Telba bo'ldim sendin ayru, ey parizodim, eshit.

Nodira, bodi sabodin sanga irsol etgali
Qildi insho bu g'azalni tab'i noshodim, eshit.

Yetti baytdan iborat bu oshiqona g'azal o'zbek mumtoz she'riyati uchun an'anaviy bo'lgan ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ya'ni *foilotun foilotun foilotun foilun* (yoki *foilon*) vaznida bitilgan. Taqte'si: V - - / - V - - / - V - - / - V - (yoki - V ~). G'azaldagi beshinchi baytning birinchi misrasi «*begonalig'*» so'zi bilan tugagani, ya'ni oxirgi bo'g'in o'ta cho'ziq hijodan tashkil topgani uchun ramali musammani maqsur (- V - - / - V - - / - V - - / - V ~) vaznida bitilgan.

G'azalda turkiy so'z («eshit») radifga olingan. Qofiyadagi so'zlarning barchasi o'zbekcha egalik qo'shimchasi bilan kelgan forscha-tojikcha so'zlardan tashkil topgan (dodim - faryodim - ozodim - shamshodim - obodim - yodim - parizodim - noshodim).

Lirik qahramon gapni to'g'ridan to'g'ri yorga murojaatdan boshlaydi. Ammo g'azalning boshidan oxirigacha biror joyda «yor» so'zi ishlatilmaydi. Chunki oshiq ma'shuqqa «ey salotin sarvari» («ey podshohlar podshohi», 1- bayt), «ey sarvi ozodim» («ey sarv daraxtidek tik qomatligim», 2- bayt), «sarvi nozim» («mag'rur turadigan

tik qomatligim», 3- bayt), «ey parizodim» («ey parilar avlodidan bo'lganim», 6- bayt) undalmalari bilan murojaat qiladi. To'rt baytda bunday undalmalarning kelishi g'azalning o'ziga xos uslubidan dalolat beradi.

Bulardan tashqari, lirik qahramon yorni «shah»ga, o'zini «benavo»ga o'xshatadi ham (matla).

Shu ifodalardan ham ko'rinib turibdiki, g'azal zimdan Nodiraning umr yo'ldoshi – Amir Umarxon (Amiriy)ga bag'ishlangan. Lekin bu ochiq-oydin oshkor qilinmagan. Bunda adabiyotning adabiyotligi, shoiraning badiiy mahorati namoyon bo'lgan. Ya'ni she'r an'anaviy, ya'ni oshiqning yor sog'inchi ifodalangan ishqiy g'azal tarzida qabul qilinaveradi.

G'azalda tazod san'atining go'zal namunalari ham uchraydi. Matladagi «shah» bilan «benavo» (muhtoj, bechora), 3- baytdagi «sarvi noz» bilan «xam» (egilgan), 4- baytdagi «vayron» (buzilgan) bilan «obod», 5- baytdagi «oshno» (tanish) bilan «begona», 5- va 6- baytlarda kelgan «necha kunlar» bilan «bir soat» o'rtasida yuzaga chiqqan ajib bir qarama-qarshilik fikrni kuchaytirishga, oshiq holatini yanada aniqroq tasvirlashga xizmat qilgan.

G'azaldagi baytlar ma'no-mazmunini quyidagicha ifodalash mumkin:

Ey podshohlar podshohi, arz qilib, (oldingga) keldim, arzimni eshit,

Sen shohsan-u, men bechoraman, mehr ko'rsatib, faryodimni eshit (matla).

Ohimning cho'zilgan shu'lasi husning devonxonasi (mirzoxonasi)da (bir) munosib misra (bo'ldi), ey sarvdek tik qomatli (yorim), eshit (2- bayt).

Mag'rur tik qomatli sarvdek yorim, sendan uzoqda xurmo daraxtidek tik ohim egildi,

Qomating hajrida shamshod shoxidek shoxim sindi, eshit (3- bayt).

*Sabrimni har qancha ta'mirlamayin,
Ko'z yoshlarim selidan (bu) obodim vayron bo'laverdi,
eshit (4- bayt).*

*(Ishqing bilan) barcha yor-u oshnodan begona aylading,
Necha kunlar bo'ldi, hech meni yodga olmaysan, eshit
(1 bayt).*

*Kelki, bir soat seni ko'rmoq uchun mushtoqman,
Seni ko'rmayotganimdan telba bo'ldim, ey parizodim, eshit
(6 bayt).*

*Nodira sharqdan esadigan yoqimli shamol orqali senga
vuborish uchun
Xursand bo'lmagan ta'bidan, bu g'azalni yozdi, eshit
(maqta).*

G'azal ma'no-mazmuni bilan tanishib, uning yana bir xususiyatini sezish mumkin. Unda shoira yorining tik qomatini yoki, aksincha, ishqiy iztiroblari oqibatida o'zining tik qomati bukilgani holatlarini tasvirlash maqsadida mumtoz she'riyatimizda an'anaviy bo'lgan daraxtlar, yoki ular bilan bog'liq («sarvi ozod», «sarvi noz», «naxli oh», «sho-xi shamshod») timsollardan mahorat bilan foydalanadi.

Savol va topshiriqlar

---

1. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharh-
lung.
2. G'azalning mavzusi, uni yoritishda qo'llangan vositalar,
jumladan, shoiraning undalmalar hamda daraxtlar yoki ular bilan
bog'liq timsollardan foydalanish mahoratini tahlil qilib bering.
3. G'azaldagi mansublilik, ya'ni uning zimdan aynan kimga
bug'ishlangani haqida so'zlang.
4. Tazodlarning g'azaldagi o'rni va ahamiyatini tushuntirib
bering.

«OQIBAT» RADIFLI G‘AZAL

Vasl uyin obod qildim, buzdi hijron oqibat,
Seli g‘amdin bu imorat bo‘ldi vayron oqibat.

Qildi choki pirahan dog‘i dilimni oshkor,
Qolmadi ko‘nglimda zaxmi ishq pinhon oqibat.

Ahd-u paymonlar qilib erdi: «Vafo qilg‘um», – debon,
Ayladi tarki vafo ul ahdi yolg‘on oqibat.

Orzu qildim: «Tutarmen – deb, – visoli domanin»,
Pora bo‘ldi hajr ilgida giribon oqibat.

Zohido, ishq-u muhabbat ahlini ma‘zur tut,
Yor ko‘yida na bo‘ldi Shayx San‘on oqibat?

Baski, qon bo‘ldi yurokim gavhari ashk o‘rniga,
Qatra-qatra ko‘zlarimdin tomdi marjon oqibat.

Ohkim, bo‘ldi yana subhi nashotim shōmi g‘am,
Chehra pinhon etti ul Xurshidi tobon oqibat.

Garchi bor erdi musaxxar devlar farmonida,
Poymoli xayli mo‘r o‘ldi Sulaymon oqibat.

Nodira, bulbul kabi to nola insho ayladim,
Navbahor o‘tti, xazon o‘ldi guliston oqibat.

Bu g‘azal – to‘qqiz baytdan iborat. Vazni – oldingi g‘azaldagi kabi, o‘zbek mumtoz she‘riyati uchun an‘ana-viy bo‘lgan ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ya‘ni foilotun foilotun foilotun foilon (yoki foilon), Taqte‘si: – V – – / – V – – / – V – – / – V – (yoki – V ~). G‘azaldagi 2- baytning 1- misrasi «oshkor» so‘zi bilan tugagani, ya‘ni oxirgi bo‘g‘in o‘ta cho‘ziq hijodan tashkil topgani uchun ramali musammani maqsur (– V – – / – V – – / – V ~) vaznida bitilgan.

Gʻazalda «oqibat» soʻzi radifga olingan. Bu kalima har bir bayt mazmunini boshqarib turadi.

Gʻazal ishqiy mavzuda bitilgan. Unda hijron iztiroblari tasviri asosiy oʻrin tutadi. Lirik qahramon yor vasliga yetolmagani oqibatida chekkan dard-u gʻamlarini turli-turli badiiy tasvirlar orqali bayon etadi.

Baytlar maʼno-mazmunini quyidagicha ifodalash mumkin:

*Vasl uyini obod qildim, (ammo) hijron oqibatda (uni) buzdi,
Oxir-oqibatda gʻam selidan bu imorat vayron boʻldi (matla).*

*Koʻylagimning choki dilimning dogʻini oshkor qildi,
Oqibatda koʻnglimdagi ishq yarasi pinhon qolmadi (2- bayt).*

*«Vafo qilaman», – deb ahd-u paymonlar qilgan edi,
(Ammo) vafoni tark etdi, oqibatda uning ahdi yolgʻon boʻlib
chiqdi (3- bayt).*

*«Visoli etagini tutarman», – deb orzu qilgan edim,
Oqibatda hajr qoʻlida yoqa boʻlak-boʻlak boʻldi (4- bayt).*

*Ey zohid, ishq-u muhabbat ahlini kechir,
(Axir), yor koʻyida oqibatda Shayx Sanʼon nima boʻldi?
(5- bayt).*

*Bas, koʻz yoshi gavhari oʻrniga yuragim qon boʻldi,
Oqibatda koʻzlarimdan qatra-qatra marjon(dek yosh) tomda
(6- bayt).*

*Ohkim, xursandligim tongi yana gʻam shomi boʻldi,
Oqibatda u porloq Quyosh yuzini yashirdi (7- bayt).*

*Garchi devlar Sulaymon farmoniga boʻysungan boʻlsa
ham,*

*Oqibatda (oxirida) uning oʻzi chumolilar toʻdasi oyogʻi
ostida toptaldi (8- bayt).*

*Nodira, bulbul kabi to nalamni yozib ulgurganimga qadar
Oqibatda navbahor oʻtib, guliston xazon boʻldi (maqta).*

Tazod gʻazaldagi eng muhim badiiy sanʼatlardan biri sifatida namoyon boʻlgan. «Vasl uyi» bilan «hijron», «obod qildim» bilan «buzdi» va «vayron» (matla), «oshkor» bilan «pinhon» (2- bayt), «ahd-u paymonlar» bilan «tarki vafo», «vafo qilgʻum» bilan «yolgʻon» (3- bayt), «Orzu qildim: «Tutarmen – deb – visoli domanin» bilan «Pora boʻldi hajr ilgida giribon oqibat» (4- bayt), «qon» bilan «gavhari ashk» (koʻz yoshi gavhari, 6- bayt), «subhi nashotim» bilan «shomi gʻam» (7- bayt), «devlar» bilan «xayli moʻr» (chumolilar toʻdasi, 8- bayt), «navbahor» bilan «xazon» (maqta) oʻrtasidagi qarama-qarshi maʼno fikrni teranlashtirish, bevosita taʼsirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.

Gʻazalda talmeh sanʼatining yorqin namunalari ham uchraydi. Fors-tojik shoiri Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» hamda uning taʼsirida Alisher Navoiy bitgan «Lison ut-tayr» dostonlarida tarso (xristian) qizga ishq tasvirlangan. Shayx Sanʼon (5- bayt), shuningdek, Sulaymon paygʻambar alayhissalom (8- bayt) tilga olinishida oʻquvchiga oldindan tanish qahramonlar va ular bilan bogʻliq voqealarga ishora mavjud.

Savol va topshiriqlar

---

1. Gʻazal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
2. Gʻazalning mavzusi, uni yoritishda qoʻllangan vositalar, jumladan, shoiraning tazod va talmeh sanʼatlaridan foydalanish mahoratini tahlil qilib bering.
3. Gʻazalda hijron iztiroblari qanday yoʻllar bilan tasvirlangan?

«ETIB KET» RADIFLI G‘AZAL

Kel, dahri imtihon etib ket,
Sayri chamani jahon etib ket.

Bedardlaring jafolaridin
Faryod chekib, fig‘on etib ket.

Dunyo chamanini(ng) bulbulisan,
Gul shoxida oshyon etib ket.

Ey ashk, ko‘zimning maktabidin
Hayrat sabaqin ravon etib ket.

Olam chamaniki, bevaforur,
Bir oh bila xazon etib ket.

Ushshoq maqomi bo‘stondur,
Azmi rahi bo‘ston etib ket.

Maqsad na edi, jahona kelding?
Kayfiyatini bayon etib ket.

Fosh etma ulusqa ishq sirrin,
Ko‘ngulda ani nihon etib ket.

Kel, ishq yo‘lida ko‘zlarini,
Ey Nodira, durfishon etib ket.

Ushbu g‘azal – to‘qqiz baytdan iborat. Vazni – mumtoz she‘riyatimizda ko‘proq ruboiy bitiladigan an‘anaviy hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf, ya‘ni maf‘ulu mafoilun faulun. Taqte‘si: – – V / V – V – / V – –.

G‘azalda «etib ket» so‘zlari radifga olingan. Har bir bayt mazmuni ana shu ikki so‘z orqali boshqarilgan.

G‘azal ayricha zavq-shavq bilan o‘qiladi. Ohangi ham shunga mos. Shu tariqa unga kuchli hayotsevarlik tuyg‘usi singdiriladi. G‘azalda umrni mazmunli, samarali o‘tkazish g‘oyasi ham targ‘ib etiladi.

G'azal: «Kel», – degan undov so'z bilan ifodalana-
di. Maqta boshida ham xuddi shu murojaat qo'llangan.
Maqtaning ikkinchi misrasida esa shoira taxallus ishla-
tib: «Ey Nodira», – degan undalma keltiradi. Ma'lum
bo'ladi, til mantig'i jihatidan oldingi ikki bor takrorlan-
gan «kel» undovi ham aynan Nodiraga qaratilgan. Demak,
bu she'r shaklan lirik qahramonning shoiraga murojaati
tarzida bitilgan. Odatda, g'azalda lirik qahramon muallif
tarzida namoyon bo'ladi. Taxallus qo'llansa, demak, endi
shoir timsoli lirik qahramondan alohida timsol hisoblanadi.
Bu ikkalasini aslo adashtirib yubormaslik kerak.

Shuning uchun bunday g'azallarni, shartli ravishda,
muallifning o'zi bilan o'zi so'zlashuvi tariqasida baholash
ham mumkin.

4- bayt: «Ey ashk», – degan undalma bilan boshlanadi.
Shunday qilib, g'azalda 2 karra undov so'z va 2 bor un-
dalma ishlatilgani bu ifoda usuli ushbu she'rning muhim
uslubiy xususiyatlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

Endi har bir baytning alohida-alohida ma'no-mazmuni
bilan tanishaylik:

*Kel, dunyoni imtihon etib ket,
Jahon chamanini sayr etib ket (matla).*

*Bedardlaringning jafolaridan
Faryod chekib, fig'on etib ket (2- bayt).*

*Dunyo chamanining bulbulisan,
Gul shoxida oshyon etib (in qurib) ket (3- bayt).*

*Ey ko'z yoshi, ko'zimning maktabidan
Hayrat darsini ravon etib ket (4- bayt).*

*Olam chamani – bevafo,
Bir oh bilan uni xazon etib ket (5- bayt).*

*Oshiqdar maqomi (erishgan darajasi) – bir bo'ston,
Ana shu bo'ston orqali o'tib ket (6- bayt).*

*Dunyoga kelishdan maqsading nima edi?
Shuni aytib, kayfiyatini bayon etib ket (7- bayt).*

*Ishq sirini odamlarga oshkor etma,
Ko'ngilda uni nihon etib (yashirib) ket (8- bayt).*

*Kel, ishq yo'lida ko'zlaringni,
E'y Nodira, dur sochadigan qilib ket (maqta).*

Sezgan bo'lsangiz, g'azalning ko'p misralarini bugungi tilimizga aylantirish uchun ortiqcha o'zgartirish qilishga to'g'ri kelmadi. Bu uning shu qadar ravon va xalqona til va uslubda bitilganidan dalolat beradi. Shu jihati bilan u oldin ko'rib o'tilgan ikki g'azaldan farq qiladi.

G'azalda muayyan ma'noda shoiraning badiiy (badiiy-estetik) dasturi, ya'ni o'z oldiga qo'ygan maqsad-muddaolari bayon etilgan.

Shoira hayot har bir inson uchun bir imtihon ekani-ga urg'u beryapti. G'azalda garchi: «Dunyoni imtihon etib ket», – deyilgan bo'lsa ham, kishi dunyoni imtihon qilmasligini, aksincha, bu yerda dunyo shaxsni imtihondan o'tkazishi ko'zda tutilayotganini anglab olish kerak. Dunyo imtihonidan o'tish uchun jahonni sayr etish, chuqurroq ma'noda aytilsa, uni o'rganish lozim. Ammo endi bedard (beg'am, beparvo, loqayd) odamlar ham ko'p. Ular kishiga jaf o yetkazadi. Bunga faryod chekib, fig'on etishga ham to'g'ri kelishi mumkin. Modomiki, o'zingni dunyo chamanining bulbuli deb hisoblasang, endi gul shoxida in qurishing zarur.

Bu da'vat insonni hayotda yuksak pog'onalarni ko'zlab yashashga undaydi. Dunyo – hayratxona. Uning sir-sinoati, go'zalligi, jozibasidan zavq olish kerak. Shu bilan birga, hayot – vaqtincha (bevafo). Shuning uchun unga ko'p ham bog'lanmasdan, undan yuksakroq narsaga (Allohga) muhabbat qo'ygan oshiq'larga ergashish lozim. Chunki inson bu dunyoda oldiga aniq maqsad qo'yib, unga in-

tilib yashashi zarur. Biroq Allohga bo'lgan ishqni hamma-
ga oshkor qilaverish shart emas. Modomiki, ishq yo'liga
kirgan bo'lsang, endi ko'zlarindan dur sochishing lozim.
Bu yerda dur, aslida, ko'z yoshi ma'nosida kelgan. Biroq
zimdan aytilyaptiki, shoira ishq yo'lida (demak, hayotda)
ko'rganlarini dur kabi sochishi (asarlar yaratishi) zarur.

Savol va topshiriqlar

---

1. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharh-
lang.

2. G'azaldagi hayotsevarlik g'oyasi targ'ibini uni yoritishda
qo'llangan vositalardan foydalanish mahoratini tahlil qilib be-
ring.

3. G'azalda qaysi ma'noda shoiraning badiiy-tabiiy (badiiy-
estetik) dasturi, ya'ni o'z oldiga qo'ygan maqsad-muddaolari
bayon etilgan?

4. Undov so'z va undalmalarning g'azaldagi o'rni va ahami-
yatini tushuntirib bering.

NAZARIY MA'LUMOT

TALMEH

«Talmeh san'ati» deganda badiiy asarda biror voqea-
hodisa, tarixiy fakt, adabiy yoxud afsonaviy qahramon
nomini tilga olish yoki unga ishora qilib o'tish tushuniladi.

O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini o'qiy boshla-
sak, ularda, albatta, ko'pdan ko'p payg'ambar alayhissa-
lomlar nomlari, ular hayotida kechgan voqea-hodisalar
tilga olinganining guvohi bo'lamiz. Shoirlarimiz ko'pincha
o'z fikr-mulohaza yoki his-tuyg'ularini Farhod, Majnun,
Vomiy yoki Shirin, Layli, Uzro kabi adabiy qahramon-
lar nomlari yoki ularning ishqiy sarguzashtlariga bog'lab
ifodalaydi. Bularning hammasi – talmeh.

Dinimiz tarixidan yaxshi bilamizki, Yusuf payg‘ambar alayhissalomni aka-ukalari uzoqlardagi quduqqa tashlab keladi. Yuqorida ta’kidlanganidek, Yoqub payg‘ambar alayhissalomning eng suyukli o‘g‘lidan ayrilgani, behad aziyat chekib, yig‘layverganidan uning ko‘zlari butkul ko‘r bo‘lib qolganidan xabaringiz bor.

Lutfiyning ko‘rib o‘tilgan «Xoh inon, xoh inonma» radifli g‘azalidagi:

Yoqub bikin ko‘p yig‘idin qolmadi sensiz
Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma, –

baytida xuddi shunday yo‘l tutilgan. Lirik qahramonning yori ishqida yig‘layverishini xuddi Yoqub payg‘ambar alayhissalomning o‘g‘li Yusuf alayhissalom dardida ko‘z yoshi to‘kkaniga o‘xshatadi.

Talmeh san‘ati asar ta’sirchanligini oshirishda alohida o‘rin tutadi. Muallif kitobxon tasavvurida avvaldan shakllanib ulgurgan tayyor timsollar orqali o‘z fikr-mulohazasi yoki his-tuyg‘usini ifodalash bilan kuchli ta’sir o‘tkazishga erishadi.

Talmeh san‘ati hozirgi o‘zbek she’riyatida ham ko‘p qo‘llanadi.

IRSOLI MASAL

Nasriy asardagi jumlada yoki she’rda xalq og‘zaki ijodida mashhur bo‘lib ketgan biror maqol, matal yoxud hikmatli so‘z keltirib, nutq ta’sirchanligini oshirish usuliga «irsoli masal san‘ati» deyiladi.

Bu yerdagi irsol – «keltirish», masal – «misol», «tamsil», «maqol», «matal» ma’nolarini anglatadi. Eski o‘zbek tilida tamsil, maqol va matallar «masal» yoki «zarb ul-masal» deyilgan.

Hozirgi tilshunosligimizda maqol, matal va hikmatli so‘zlar «barqaror birikmalar» deb yuritiladi.

Irsoli masal san'ati o'zbek yozma adabiyotining eng qadimgi namunalarida ham uchraydi. XI asr shoiri Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», XII asrda yashab, ijod qilgan Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarlarida bu ifoda va tasvir vositasining yuksak namunalariga duch kelamiz. XVIII asrda yashab, ijod qilgan Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari esa usluban boshdan oxir irsoli masal san'ati asosida bitilgan. Ya'ni uning har bir sahifasida ko'p-ko'p maqol, matal va hikmatli so'zlar ishlatiladi.

Irsoli masalda muallif o'z fikr-mulohazasini tayyor maqol, matal, hikmatli so'z orqali quvvatlab oladi, shu tariqa o'quvchini ishontirishni kuchaytiradi, matnning ifoda ta'sirchanligini oshiradi.

Mumtoz adabiyotimiz vakillari asarlarida irsoli masal san'atining eng yorqin namunalari mavjud. Qalam ahli, xususan, shoirlarimiz tilning shunday zo'r imkoniyatidan yuksak mahorat bilan foydalanishga harakat qilishgan.

Shu (maqol keltirish) jihatdan Mavlono Lutfiy ijodi o'zigacha bo'lgan davr shoirlari ichida alohida ajralib turadi. Chunki uning she'riyatida irsoli masal juda ko'p uchraydi. Shunga ko'ra, irsoli masal qo'llash – shoir ijodiyotining yetakchi uslubiy fazilatlaridan biri, deyish mumkin.

Bu qalam sohibi merosida shunday g'azallar ham borki, ular boshidan oxirigacha badiiy-uslubiy tarafdin tamoman ana shu irsoli masal san'ati asosiga quriladi.

«Ayoqingg'a tushar har lahza gisu...» g'azali xuddi shunday asarlar sirasiga kiradi. Undagi mavjud besh baytning bari aynan ana shu san'at ishtirokida yaratilgan. Bu qo'shmisralarning hammasida maqol 2- satrda kelgan. Amalda ularning har biri dastlabki misrada ifodalangan fikrning tasdig'i yanglig' qog'ozga tushgan. Shu tariqa shoir o'z nuqtayi nazarini ikki karra mustahkamlagandek bo'ladi.

Tajnis – badiiy san’atlardan biri. Asli arabchadan olingan bu so‘z lug‘aviy jihatdan «jinsdosh», ya’ni «shakldosh» degan ma’noni anglatadi. Bu nutqda shakli bir xil, ammo ma’nosi har xil so‘zlar yoki so‘zlar turkumini qo‘llash, degani.

Ammo bu san’atni oddiygina qilib, omonimlar ishlatish ekan-da, deb hisoblamaslik kerak. Chunki omonimlar – tilda qat’iylashgan shakldosh so‘zlar. Tildagi omonimlar adabiy asarda tajnis hosil qilish uchun eng asosiy vosita hisoblanadi, albatta. Biroq tajnisni yuzaga keltirish uchun ba’zan muallif bir necha so‘zlar ishtirokida ohoriy (original, ilgari ishlatilmagan, ya’ni bir martalik) shakldoshliklar yaratishi ham mumkin.

Masalan, *ul Oy, u loy, uloy (ulay)* so‘z birikmalari tilda o‘zaro omonim emas. Shoir she’rda ularni shunday qo‘llaydiki, natijada bir gal *ul Oy (u Oy)*, boshqa safar *u loy*, uchinchi ko‘rinishda esa *uloy (ulay)* ma’nolarini anglatadi. Shundan ifoda go‘zalligi kelib chiqadi. O‘quvchi yo tinglovchi shuurida ajib bir badiiy zavq paydo bo‘ladi.

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili – tajnis yaratish uchun juda katta imkoniyatlarga ega. Hatto, tilimizdagi shu qulaylik adabiyotimizda tajnis ishlatish shart qilib qo‘yilgan alohida, maxsus bir janrning paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Tuyuq – shunday janr, unda qofiyaga olingan so‘z yoki so‘zlar turkumi o‘zaro shakldoshlik paydo qilishi shart.

Navoiyning mana bu tuyug‘i qofiyasida tajnis bo‘lib kelgan so‘zlarni ko‘rib chiqaylik:

Yo qoshingdin necha bir o‘q ko‘z tutay,
 Otki, o‘rusig‘a oning ko‘z tutay.
 Necha ko‘rgach o‘zga mahvashlar qoshin,
 Yangi Oy ko‘rgan kishidek ko‘z tutay.

Bu tuyuqda quyidagi tajnislarga duch kelamiz:

– ko‘z tutay – kutay;

– ko‘z tutay – ko‘zimni tutay;

– ko‘z tutay – ko‘zimning ustiga qo‘limni qo‘yib qaray.

Tajnis qofiyaga olinganda unda ishtirok etayotgan so‘zlarning o‘zi qofiya vazifasini o‘taydi. Ya‘ni ma‘nosi har xil bo‘lgani uchun bu yerda tajnis tarkibidagi so‘zlarning takrorlanishi qofiya o‘rnida qabul qilinadi. E‘tibor qilgan bo‘lsangiz, ushbu tuyuqdagi 1-, 2- va 4-misralarda tajnisdan oldin kelgan «o‘q», «oning» va «kishidek» so‘zlarida qofiya xususiyati, ya‘ni o‘zaro ohangdoshlik yo‘q.

She‘rda tajnis hosil qilish uchun o‘zaro shakldosh so‘zlar yoki so‘zlar turkumi faqat qofiyada, ya‘ni satr oxirida kelishi shart emas. Har qanday matnda shakldosh so‘zlar yoki so‘zlar turkumini qo‘llash tajnis san‘atini hosil qilaveradi. Shuning uchun tajnis nasriy asarlar uchun ham xos badiiy san‘at hisoblanadi.

G'AFUR G'ULOM

(1903 – 1966)

O'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, O'zbekiston xalq shoiri, akademik G'afur G'ulom hayoti va ijodi to'g'risidagi umumiy ma'lumotni Siz avvalgi sinflardan yaxshi bilasiz. Shunday bo'lsa-da, bu ijodkor tarjimai holiga oid ayrim tafsilotlarni eslab o'tsak, foydadan holi bo'lmaydi.

Jahon va milliy adabiyotimiz tarixini kuzatib bir qonuniyatni o'zingiz uchun kashf etgan bo'lsangiz, ajab emas. U ham bo'lsa, aksariyat ijodkorlar adabiyotning muayyan bir yo'nalishidagi ijodiy yutuqlari bilan ko'proq dovrug' qozonganidir. Ya'ni kimdir she'riyatda, kimdir nasrda, boshqa bir ijodkor esa dramaturgiyada ijodiy qanotlarini keng yoyadi. Xuddi shu tufayli ham Lev Tolstoy, Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor deganimizda ko'z oldimizda epik (nasriy) janrlar ustalari namoyon bo'lsa, Sergey Yesenin, Abdulla To'qay, Usmon Nosir, Hamid Olimjon nomi tilga olinganda, beixtiyor, she'r musiqasi qulog'imizga chalinadi.

G'afur G'ulom misolida esa bu yozilmagan qonuniyatning har doim ham amal qilavermasligiga guvoh bo'lamiz. Ya'ni G'afur G'ulom ham she'riy, ham nasriy janrlarda birdek muvaffaqiyat bilan qalam tebratdi, har ikki yo'nalishda o'zidan nodir namunalar qoldirdi.

Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushi voqealari, ko'rgiliklari G'afur G'ulom qalbida o'chmas iz qoldirdi. Agar u Birinchi jahon urushi yillarida bolaligiga borib, urush-

ning butun dahshati va asoratlarini to'liq his qila olmagan bo'lsa, yangi urushni va uni qo'zg'aganlarni ijodkor o'zining shaxsiy, ashaddiy dushmani deb bildi. Shu yillari shoirning «Sen yetim emassan», «Oltin medal», «Kuzatish», «Vaqt», «Sog'inish», «Bizning ko'chada ham bayram bo'lajak», «Men – yahudiy» singari tom ma'nodagi mumtoz she'rlari dunyoga keldi.

Shoir urush yillarida yozilgan she'rlari jamlangan «Sharqdan kelayotirman» to'plami uchun 1946- yilda Davlat mukofotiga sazovor bo'lgandi.

SOG'INISH

Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek,
Intizor ko'zlarda halqa-halqa yosh.
Eng kichik zarradan Yupitergacha
O'zing murabbiysan, xabar ber, Quyosh!

Uzilgan bir kiprik abad yo'qolmas,
Shunchalar mustahkam xonayi xurshid.
Bugun sabza bo'ldi qishdagi nafas,
Hozir qonda kezar ertagi umid.

Xoki anjir tugab, qovun g'arq pishgan
Baxtli tongotar chog' uni kuzatdim,
Bir mal'un gulshanga qadam qo'ymishkan,
Joni bir jondoshlar qolarmidi jim!

Unda yetuk edi meros mard g'urur,
Ostonani o'pib, qasamyod qildi.
Ukalarin erkalab, o'zimday mag'rur,
Ya'ni obod uyimni u dilshod qildi...

Iblisning g'arazi bo'lgan bu urush
Albatta, yetadi o'zin boshiga.
O'g'lim omon kelar, g'olib, muzaffar,
Gard ham qo'ndirmasdan qora qoshiga.

Ne qilsa otaman, meros hissiyot...
Jondan sog'inishga uning haqqi bor,
Kutaman, uzoqdan ko'rinsa bir ot,
Kelayapti, deyman ko'rinsa g'ubor.

...Kechqurun osh suzsak, bir nasiba kam,
Qo'msayman birovni – allakimimni,
Doimo umidim bardam bo'lsa ham,
Ba'zan vasvasalar bosar dilimni.

Balki bir g'alat o'q yo xavf-u xatar
Xazinai umrimdan yo'qotdi olmos...
Yo'q, u o'lmas, qadami olam yaratar,
Hayotiy bu olam siz-u bizga xos.

Tong otar chog'ida juda sog'inib,
Bedil o'qir edim, chiqdi oftob.
Loyqa xayolotlar chashmaday tindi,
Pok-pokiza yurak bir qatra simob.

O'rog'-u gulqaychi, istak ko'tarib,
Hovrimni bosishga boqqa jo'nadim.
Hasharchi qo'shni qiz – uning sevgani,
Ma'yus bosar edi orqamdan odim.

...Dur bo'lib taqilar yoring bo'yniga,
Sadafday ko'zimda behuda bu yosh.
Ikkoving ikki yosh, labing labiga
Qo'yar, vasvasamdan kuladi quyosh.

...Sizlarni keldi, deb eshitgan kuni
O'zing to'qib ketgan katta savatda
To'latib shaftoli uzib chiqaman,
G'alaba kunlari yaqin, albatta.

Yayov, ko'ksim ochiq, boshda shaftoli,
Xuddi mo'ylovingdek mayin tuki bor.
Har bitta shaftoli misoli kulgu,
Shafaqday nimpushti, sarin, beg'ubor.

Suyganing labida reza ter kabi,
Unda titrab turar sabuhiy shabnam.
Munchalik mazani topa olmaydi
Uyquda tamshangan chaqaloqlar ham.

Ye o'g'lim, jonginang salomat bo'lsin,
O'z bog'ing, o'z mevang danagin saqla.
Shu meros bog'ingni o'z qo'lingga ol,
Menga topshirilgan merosiy haq-la.

Bog'da tovus kabi xiromon bo'lib,
Umid danagini birga ekingiz.
G'olib kelajakni sayr qilaylik
Mushfiq onaginang bilan ikkimiz.

1942

Siz «o'zbek onasi» degan ibora anglatadigan mazmun-mohiyatni, harqalay, yaxshi anglaysiz. Uni eshitganingizda farzandi uchun jonini berishga tayyor, butun fikr-zikri bolasining baxt-u iqboliga qaratilgan munis ayol qiyofasi ko'z oldingizda gavdalanadi.

Yaxshi bilasizki, poytaxtimiz Toshkentdagi Mustaqillik maydonida Ikkinchi jahon urushi qurbonlari xotirasiga so'lim xiyobon barpo etilgan. O'zbekona ayvonlar bilan o'ralgan Xotira xiyobonining to'rida urushga ketgan bolasini intizor kutayotgan ona siymosi gavdalantirilgan. «O'zbek onasi» tushunchasining ko'z o'ngimizda aniq reallashuvida bu siymo beqiyos rol o'ynaydi.

Endi shunga yaqin boshqa bir tushuncha to'g'risida o'ylab ko'raylik. Bu – «o'zbek otasi» tushunchasidir. Albatta, bu iborani eshitishingiz bilan ko'z oldingizda o'z padari buzrukvoringiz siymosi gavdalanishi bor gap. Otangizning Sizga bo'lgan e'tibori, Sizni boqib katta qilish yo'lida qilayotgan mehnatlari, kun-u tun oila tashvishlari bilan band yurishi... bularning bari mana shu tushunchada jamuljamdir.

Biroq «o‘zbek otasi»ning bo‘rtma, umumiy, hamma uchun tanish, yaxlit siymosini aynan G‘afur G‘ulom hozirgina o‘qiganimiz «Sog‘inish» she‘rida aks ettirgan desak, hech mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu she‘rda otalarimizga xos bo‘lgan jamiki fazilatlar o‘zining yorqin ifodasini topgan. Ularning samimiyligi, jonsarakligi, har doim ham oshkor qilinavermaydigan farzandga mehr-u muhabbati, kuzatuvchanligi, andishasi... barcha-barchasi shu she‘rda namoyon bo‘ladi.

Asar misralari ichra urushga ketgan o‘g‘lidan bir mujda – nedir yaxshi xabar kutayotgan Otaning bezovta yuragi gupullab urib turibdi. Uning ko‘ngliga goh vahima-vasvasa ko‘lanka soladi. Atrofga har kuni yuzlab «qoraxat» qo‘nayotgan tahlikali kunlarda bu bezovtalikka, albatta, o‘rin bor – «Ne qilsa otaman, meros hissiyot...»

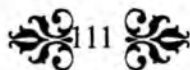
Ko‘pchiligingizga sog‘inch hissi hozircha bir qadar uzoqroq bo‘lishi tabiiy. Negaki hozir ota-onangiz, aka-ukalaringiz yonidasiz – har kuni ularni ko‘rish, diydoridan bahramand bo‘lish imkoniyatingiz bor. Lekin harbiy xizmatdami, uzoqroq xizmat safaridami bo‘lgan otangiz yoki boshqa qarindoshlaringiz suhbatiga quloq solsangiz, ular uyni, yaqin qarindoshlarni, Vatanni qanchalar qo‘msaganliklarini hikoya qilishadi. Ayniqsa, tunlari oyga qarab, «uyimdagi ota-onam ham uni ko‘rishayotgandir, men ham qarab turibman, demak, bir-birimizni ko‘rgandek bo‘lyapmiz», – degan ilinj mana shu sog‘inch taftini, biroz bo‘lsa-da, bosadi...

«Sog‘inish» she‘rining lirik qahramoni – Otaning sog‘inchi shunchalar zo‘rki, u har bir narsadan umidlanadi, najot so‘rab to Quyoshga qadar zorlanadi:

Eng kichik zarradan Yupitergacha
O‘zing murabbiysan, xabar ber, Quyosh.

She‘ming:

Tong otar chog‘ida juda sog‘inib,
Bedil o‘qir edim, chiqdi oftob.

Loyqa xayolotlar chashmaday tindi,
Pok-pokiza yurak bir qatra simob –

degan bandiga e'tibor bering. Nima uchun Ota sog'inch o'rtagan paytlari aynan Bedilni o'qiydi? Nega uni o'qigach, «loyqa xayolotlar chashmaday» tinadi?

Gap shundaki, asli nasli turkiylardan bo'lgan fors shoiri Bedil she'riyati o'zining falsafiy chuqurligi, o'quvchini o'tkinchi dunyo g'am-tashvishlaridan yuqoriroq turib fikr-lashga undashi bilan ajralib turadi. Bedil mutolaasi Otaga abadiy haqiqatlardan, o'lmas va yuksak tuyg'ulardan sa-boq beradi. Abdulqodir Bedil she'riyatida, jumladan, shun-day misralarni uchratamiz:

Maqomi zolim oxir bar zaifonast arzoniy,
Agar otash furu aftad baxokistar dehad joro...

(Mazmuni: Zolimning maqomi – qudrati, zulmi oxir-oqibat zaiflashib, kuchdan qoladi. Lovullab yonayotgan olov ham bir kun kelib kulga aylanadi.)

Endi bu fikrning G'afur G'ulom she'ridagi ifodasiga e'tibor beraylik:

Iblisning g'arazi bo'lgan bu urush
Albatta, yetadi o'zin boshiga...

Bedilning Otaga – shoirga bergan daldasi, yupanchi, loyqa xayolotlarini chashmaday tindirishi shu emasmi?

Aytadilarki, shoirlar yarim avliyodirlar. Bu qarash-ning naqadar to'g'riligini G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri ham to'la isbotlaydi.

Qarang, bu she'r 1942- yilda yozilyapti. Urushning tu-gashiga hali uch yil bor. O'zbek otasi esa:

...Sizlarni keldi, deb eshitgan kuni
O'zing to'qib ketgan katta savatda
To'latib shaftoli uzib chiqaman,
G'alaba kunlari yaqin albatta. –

deydi. Urush esa 1945- yilning mayida tugagan, unda tirik qolgan jangchilar ayni shaftoli pishig'ida uylariga qayta boshlaganlar...

Xulosa qilib aytganda, G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri nafaqat urush davri va nafaqat o'zbek she'riyati, balki insoniyat badiiy tafakkurining eng yuksak cho'qqilarida turishga arzigulik, o'zida eng pokiza insoniy hislarni badiiy mukammal tarzda mujassam etgan noyob badiiy asardir.

Savol va topshiriqlar

---

1. O'qituvchingiz yordamida G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri yozilishiga sabab bo'lgan hayotiy faktni bilib oling.

2. Nima deb o'ylaysiz: agar shoirning o'z farzandi urushga ketmaganida bu she'r yozilmasligi mumkinmidi?

3. «Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek, Intizor ko'zlarda halqa-halqa yosh», – misralarida tasvirlangan manzarani ko'z oldingizga keltirib, sinfdoshlaringizga aytib bering.

4. Ota o'g'lini yilning qaysi faslida urushga kuzatganini aniqlash mumkinmi?

5. «Hasharchi – qo'shni qiz»ning holatini izohlab bering-chi. Nega u «ma'yus odim bosadi»?

6. She'rning qaysi bandlarida avlodlararo azaliy davomiylik o'z ifodasini topgan?

-VAQT

G'uncha ochilguncha o'tgan fursatni
Kapalak umriga qiyos etgulik,
Ba'zida bir nafas olgulik muddat
Ming yulduz so'nishi uchun yetgulik.

Yashash soatining oltin kapgiri
Har borib kelishi bir olam zamon.
Koinot shu damda o'z kurrasidan
Yasab chiqa olur yangidan jahon.

Yarim soat ichida tugʻilib, oʻsib,
Yashab, umr koʻrib oʻtguvchilar bor.
Koʻz ochib yumguncha oʻtgan dam - qimmat,
Bir lahza mazmuni bir butun bahor.

Bir onning bahosin oʻlchamoq uchun
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.
Nurlar qadami-la chopgan sekundning
Barini tutolmas ayuhannos ovozi.

Yigit termiladi qizning koʻziga,
Kiprik suzilishi, mayin tabassum...
Qoʻsha qarimoqqa muhr boʻladi
Hayotda ikki lab qovushgan bir zum.

Yashash darbozasi ostonasidan
Zarhal kitob kabi ochilur olam,
Tiriklik koʻrkidir mehnat, muhabbat,
Fursatdir qilguvchi aziz, mukarram.

...Reyxstag ustiga gʻalaba tugʻin
Qadashda otilgan jangchining oʻqi
Yalt etgan umri-la barqaror qildi
Basharning muqaddas, oliy huquqin.

Gʻalaba amri-la magʻlub nemisning
Generali qoʻl qoʻydi. Uch sekund faqat...
Shu malʼun imzoda odamlar oʻqir
Million yil fashistning umriga laʼnat.

Aziz asrimizning aziz onlari
Aziz odamlardan soʻraydi qadrin.
Fursat gʻanimatdir, shoh satrlar-la
Bezamoq chogʻidir umr daftarin.

Shuhrat qoldirmoqqa Gerostratdek
Diana maʼbadin yoqmoq shart emas.
Koʻplarning baxtiga oʻz nikin jamlab
Shu ulugʻ binoga bir gʻisht qoʻysak bas.

Har lahza zamonlar umridek uzun,
Asrlar taqdiri lahzalarda hal,
Umrndan o'tajak har lahza uchun
Qudratli qo'l bilan qo'yaylik haykal.

Hayot sharobidan bir qultum yutay,
Damlar g'animatdir, umrzoq soqiy.
Quyosh-ku falakda kezib yuribdi,
Umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.

1945

(She'r qisqartirishlar bilan berildi).

Urushda qozonilgan g'alaba to'g'risida har kim har xil yozishi tabiiy hol. Kimdir bu g'alabani ko'tarinki ohang, ko'tarinki so'z bilan ifoda qiladi. Kimningdir ichiga sig'magan quvonchi g'alabani olqishlash shaklida qog'ozga to'kiladi.

G'afur G'ulom ijodiy tafakkuriga faylasufona mulohazakorlik, kichik tuyulgan hayotiy detallardan katta umumlashmalar yasay olish xos edi. Bu noyob fazilatlar shoirning 1945- yilda fashizm ustidan qozonilgan g'alaba munosabati bilan yozgan «Vaqt» she'rida yaqqol ifodasini topdi. Shoir mazkur she'rda lahza(sekund)ning mohiyatiga nazar tashlaydi.

Darhaqiqat, yuzaki qaraganda, lahza nima? Ko'z yumib ochguncha o'tadigan fursat. Go'yo e'tiborga, diqqatga arzimaydi. O'z umrini poyonsiz deb o'ylaydigan aksariyat odamlar uchun lahzaning sariq chaqalik qimmatini bo'lmasligi ham mumkin. Biroq...

Biroq shoir ijodiy tafakkuri butun insoniyat hayoti — uning quvonch-u tashvishlari, hatto qismati ham mana shu lahzalarga jo ekanini favqulodda misollar bilan isbotlab beradi:

Bir onning bahosin o'lchamoq uchun
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.

Hayotning abadiy qonuniyatlarini anglagan, his qilgan odam uchun behuda lahzaning o'zi yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Zero, inson necha yil umr ko'rishidan qat'i nazar, bu umrning asosini mana shu lahzalar tashkil qiladi. Buyuk qahramonliklar ham, isnodli sharmandaliklar ham ayni lahzalar oralig'ida ro'y beradi. O'zini, o'zligini unutgan odam bir lahzada yo'l qo'ygan xatosi, qo'rqqoligi, shijoatsizligi tufayli umrbod yuzi qora bo'lib qolishi hech gap emas. Yoki aksincha, Amir Temurdek, Jaloliddin Manguberdidek, Bobur Mirzodek bobolarimizning shon-shavkati aynan bir lahzada qabul qilgan qat'iy qarorlari, biror lahza unutmaganlari – yurtga sadoqatlari tufayli abadiyatga daxldor bo'ldi.

Endi ayting-chi, ular kabi jo'mard insonlarning umri, faoliyati, millat taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini oltindan yasalgan tarozi-yu olmosdan qilingan tosh bilan o'lchab bo'ladimi?!

G'alaba amri-la mag'lub nemisning
Generali qo'l qo'ydi. Uch sekund faqat...
Shu mal'un imzoda odamlar o'qir
Million yil fashistning umriga la'nat.

Yanagi o'quv yilida Siz Ikkinchi jahon urushining barcha tafsilotlari, u keltirgan kulfatlar to'g'risida batafsil ma'lumot olasiz. Hozir esa shuni eslatib o'tamizki, insoniyat tarixidagi eng dahshatli hodisa bo'lgan bu urush 70 milliondan ortiq kishining umriga zavol bo'ldi. Minglab shahar va qishloqlar, Yevropa, Afrika, Osiyo qit'asining eng noyob madaniy yodgorliklari shu urush olovida kuyib kulga aylandi. Qanchadan qancha bolalar o'z otanalaridan, ota-onalar esa farzandlaridan ajrab, hayotlari sarson-sargardonlikda o'tdi. Bu urush yetkazgan jarohatlar o'rni hali-hamon bitgani yo'q. Hali-hamon Yaponiyaga tashlangan atom bombalarining zahri avlodlar tan-u joniga, atrof-muhitga ozor bermoqda...

Holbuki...

Holbuki, fashizmning o'z mag'lubiyatini tan olib, german armiyasining so'zsiz taslim bo'lishi to'g'risidagi hujjatga imzo chekishi uchun uch daqiqa (*sekund*) vaqt talab qilindi, xolos. Biroq shu uch sekundga yetib kelish insoniyatga qanchalar qimmatga tushganini bir tasavvur qilib ko'ring-a.

Darvoqe, 1939- yil 1- sentabrda Ikkinchi jahon urushini boshlash – Polshaga hujum qilish to'g'risidagi qarorni qabul qilishga ham, balki uch sekund kifoya qilgandir.

Shoir dunyoda shuhrat qozonmoqning yo'llari ko'p ekani, biroq bu yo'llarning biri odamni sharmandali shuhratga olib kelsa, boshqasi abadiyatga olib borishini quyma satrlarda eslatadi:

Shuhrat qoldirmoqqa Gerostratdek
Diana ma'badin yoqmoq shart emas.

Darhaqiqat, o'z davrining buyuk mutafakkirlari goh ilmlan, goh san'at, goh falsafada ulkan natijalarga erishayotganidan ichi kuygan Gerostrat degan kimsa odamlar uni ham doimiy yodlab-yo'qlab turishlarini xohlab qoladi. Bunga arziqli biror ish qo'lidan kelishiga ko'zi yetmay, ulkan buzg'unchilik, vahshiylikka qo'l uradi. Dunyo arxitekturasining noyob namunalaridan biri bo'lgan Diana ma'badli – ibodatxonasiga o't qo'yadi. Qarabsizki, hali-hamon Gerostratning nomini ham insoniyat eslashga majbur.

Lekin bu eslov-yo'qlovning qimmatini va ahamiyatini qanchalik? Hamma gap mana shunda!

Shukrki, insoniyatga xotira degan ulkan saboq – xazina ato etilgan. U o'zining baxt-u iqboli yo'lida kurashgan ulug'lar bilan birga, odamzod tirikligiga xavf-u qo'rqinch solgan yovuz kimsalarni ham unutmaydi. Ularning qilmishlari takrorlanishidan ogoh turadi.

Faylasuf shoir G'afur G'ulom o'zining mo'jazzina asari – «Vaqt» she'ri bilan lahzaga abadiy haykal qo'ydi, deb bemalol aytsak bo'ladi! Bu she'r bag'riga jo bo'lgan man-

tiq va ma'no, san'at va sayqal ko'lamini anglamoq uchun, qarangki, asrlar talab qilinmoqda. Chinakam she'riyatning, adabiyotning mo'jizaviy qudrati, balki mana shundadir.

Savol va topshiriqlar

---

1. «Vaqt» she'rida kapalak umri nega g'uncha ochilguncha o'tgan fursatga tenglashtirilyapti?

2. «Yashash soatining oltin kapgiri Har borib kelishi bir olam zamon. Koinot shu damda o'z kurrasidan Yasab chiqa olur yangidan jahon...» – satrlarida ifoda qilingan ilmiy haqiqatni boshqa fanlardan olgan bilimlaringiz yordamida ochib berishga harakat qiling.

3. Shoir «Fursatdir qilguvchi aziz, mukarram...» deydi. Shu fursat insonni yana ne ko'ylarga solishi mumkin?

4. «Aziz asrimizning aziz onlari

Aziz odamlardan so'raydi qadrin», –

degan chaqiriq bugun qanday yangraydi? Siz «bu da'vatning menga ham daxli bor», – deb o'ylaysizmi?

5. Umr daftarini bezashi mumkin bo'lgan shoh satrlar nimalar bo'lishi mumkin? Sizning umr daftaringizga birorta shunday satr tushdimi?

7. Sizningcha, lahza insonni, voqeani abadiyatga daxldor qiladimi yoki inson lahzaga shunday qismat bag'ishlaydimi? Bu savolga javobni tengdoshlaringiz bilan birgalikda topishga harakat qiling.

BILIB QO'YKI, SENI VATAN KUTADI

Sen bu kun sinfda shod yurak bilan
Sinov navbatini kutib turasan.

A'lo mamlakatning a'lo farzandi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Globusda bo'lgan har kichik nuqta
Millionlab qondoshga vatan albatta.

Baxtiyor xalqimiz yashar abadiy,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Jabrda masala qo'sh muammodir.
Xuddi shunda bir ulug' qurilish jodir.

Sen katta injener ertami, indin,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

She'rdir, lirika, balki oddiy til,
Xalqlarning tillari bir xil emas, bil!

Diplomat bo'larsan, shu bukun, endi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

Fanlar ko'p, fanlar bor o'rganishga kuch:
Yerda yur, suvda suz, osmonda uch.

Hammasidan a'lo, barchadan oldin,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

O'tmishni o'rgansang, kelajak porloq,
Ona yurt tarixi yo'lingda charoq.

A'lo mamlakatning a'lo farzandi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

1941- yil, 18-may

Bilasizki, gapdan gapning, nasihatdan nasihatning farqi bor. Bir odamni eshitib turib, qachon gapi tugashini kut-sangiz, boshqa inson suhbatini «tugamasa edi» degan orziqish ila tinglaysiz. Ayniqsa, agar bu suhbat, shu da'vat she'riy yo'sinda, sidqidildan aytilgan bo'lsa!

G'afur G'ulomning yuqorida o'qigan she'rimiz ana shunday – eshituvchiga malol kelmaydigan, aksincha, uni o'ziga birdan jalb qila oladigan kuchga, ohangraboga ega. Zero, unda ortiqcha nasihatbozlikdan, aql o'rgatishdan, yo'l ko'rsatishdan asar ham yo'q. Aksincha, mehribon, jonkuyar otaning ezgu umidlari ko'ngilga xush yoquvchi ovozda farzandga izhor etiladi.

She'rning dastlabki to'rt misrasidagi holat, mazmunga e'tibor beraylik. O'quvchi bola (u Siz bo'lishingiz ham mumkin!) imtihon navbatini besabr kutmoqda. Shoir esa

uni Vatan kutishini, bu imtihon bugungi sinovdan ancha jiddiy, mas'uliyatli ekanini eslatadi.

She'rdagi «Jabrda masala qo'sh muammodir. Xuddi shunda bir ulug' qurilish jodir» misralari Sizni ozgina qiynashi mumkin. Birgalikda o'ylaymiz. Tarix darsliklaringizdan yaxshi bilasizki, ulug' olim bobomiz Al-Xorazmiy «Al-jabr val-muqobala» – algebra faniga asos solgan. G'afur G'ulom «Jabrda masala qo'sh muammodir» – deganida xuddi shu narsani – algebraning murakkab formulalari mavjudligini, biroq ular zamirida ulug' qurilishlar hisob-kitobi jo ekaniga ishora qilmoqda. Katta injenerlar esa, algebrani «suv qilib ichvorgan» bo'lishlari lozim.

Asarning mana bu misralari ham ayricha diqqatni talab qiladi:

Fanlar ko'p, fanlar bor o'rganishga kuch:
Yerda yur, suvda suz, osmonda uch.
Hammasidan a'lo, barchadan oldin,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

O'zbeklarda, «Olim bo'lish oson, odam bo'lish qiyin» degan gap borligini yaxshi bilasiz. Darhaqiqat, fanlar ko'p, bu fanlarning piri bo'lish ham katta sharaf, mas'uliyat. Biroq hammasidan a'lo, barchasidan muhim bir ilm bor – Vatanni anglash, uni sevish va asrash ilmi. Dunyoning turli burchaklariga ilm izlab ketayotgan farzandlarimizga bu harakatlarida ulkan muvaffaqiyatlar tilash barobarida, ularni shu Vatan kutishini, albatta, eslatmog'imiz shart. Zero, Siz bilan bizni bag'rida o'stirib undirgan, oq yuvib, oq taragan ona Vatanimiz koriga yaramasak, uning bag'rini obod etmasak, o'qib-o'rganganimiz ilmlardan ne foyda?!

...Endi ushbu she'rning yozilish sanasiga e'tibor bering: 1941- yilning 18- may kuni. Urush boshlanishiga bor-yo'g'i 33 kun qolgan. Shoir ne umidlar bilan ko'z tutayotgan yosh avlodning aksariyatini, afsuski, shu

urushning shafqatsiz olovi domiga tortdi. Ular orasida shoirning o'z farzandi ham bor edi...

Shukrki, bugun yurtimiz tinch, ko'nglimiz xotirjam. Alloma G'afur G'ulomning haroratli da'vati esa o'z ahamiyatini, dolzarbligini zarracha yo'qotgan emas. Dunyo hamjamiyatiga bag'rini keng ochayotgan, barcha sohalarda dunyoning eng ilg'or mamlakatlariga bo'ylashish yo'liga kirgan mamlakatimizga qanchadan qancha olim-u injenerlar, diplomat-u agronomlar kerak. Ular esa xuddi Sizdek zamonaviy sinf xonalaridan, o'zbekning minglab shahar va qishloqlaridan yetishib chiqadi. Ona xalqimizning barcha oqil farzandlariga aytadigan istagi esa o'zgarmay qolaveradi: «*Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!*»

OYBEK

(1905 – 1968)

XX asr o'zbek adabiyotining zardast vakili Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek badiiy adabiyotning deyarli barcha yo'nalishlarida birdek samarali ijod qilgan. Uning she'riyat, nasr, badiiy publitsistika, tarjima, adabiyotshunoslik va tanqidchilik sohasida qoldirgan boy adabiy merosi 20 jildli «Mukammal asarlar to'plami»dan joy olgan. O'rni kelganda eslatib o'taylikki,

o'zbek adabiyoti tarixida hozirga qadar faqat ikki ulug' ijodkorninggina shunday to'plami nashr etilgan: Alisher Navoiy va Oybek.

Oybekning ilk she'rlaridan biri «Cholg'u tovushi» nomi bilan 1922- yilda e'lon qilingan. Shundan buyon shoir yaratgan she'riy asarlar uning «Tuyg'ular», «Ko'ngil naylari», «Mash'ala», «Baxtigul va Sog'indiq», «Quyosh qo'shig'i», «She'rlar», «Front bo'ylab», «Olovli yo'llar», «Ko'ngil kuylari» to'plamlarida jamlangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, Oybekning shoir sifatida shakllanishida barmoq va erkin vazndagi yangi o'zbek she'riyati asoschilaridan bo'lmish Cho'lponning ta'siri juda kuchli bo'lgandi. Shu sababli, Oybekning lirik qahramoni, birinchi navbatda, o'z ruhiyati bilan o'quvchi yodida qoladi.

Bu nima degani?

Bu degani, Oybekning aksariyat she'rlarida asosiy e'tibor voqea yoki narsaga emas, balki ulardan hosil bo'layotgan tuyg'uga, kayfiyatga, ko'ngilga qaratiladi. Masalan, «Kuz yomg'iri...» deb boshlanuvchi she'rning so'nggi misralariga diqqat qilaylik:

Kuz yomg'iri, quy, quy, muttasil!
Derazam chert, kel, chal, mungli soz!
Bir yalt etib o'tdi-ketdi yoz...
Quvonchlarga hayotmish baxil.

Go'yo kuz yomg'iriga qaratilgan murojaat zamirida quvonchlarga baxil hayotdan ozor topgan lirik qahramon ko'nglidagi dardlar zalvori seziladi. Bu ezgin holat faqat so'zlar takrori («quy, quy»), da'vatning ketma-ketligi («chert, kel, chal») evazigagina emas, balki ohorli qofiya evaziga ham kuchaytiriladi: qofiyaning an'anaviy a-b-a-b yoki a-a-a-b shakli emas, balki a-b-b-a tarzi qo'llaniladi.

Yoki 1941- yilda bitilgan, Ikkinchi jahon urushi qurbonlari haqida uzluksiz kelayotgan shum xabarlar dahshatini ifoda etgan «Qoraxat» to'rtligini o'qiymiz:

Bexosdan uzilgan shoda dur kabi
To'kildi umidning rangli barglari.
Osildi bir onda qo'llar madorsiz,
Yer qochdi, qoraydi quyosh zarlari...

She'rdagi qo'liga qoraxat tutqazilgan kishining kim ekani – ayol yoki erkak, yosh yoxud qariligi aytilmagan. Balki u yakka-yu yagona o'g'lini urushga yig'lab yo'llagan mushfiq onadir. Yo chimildig'i yig'ishtirilmay turib yoridan ayrilgan kelinchakdir. Balki, besh bolasi nobud bo'lib, qirq yoshida topgani shu o'g'liga suyanib qolgan beli bukik choldir. Biroq, shunisi aniqki, ularning hammasi va ularga o'xshagan yana ming, o'n ming, yuz minglab chorasizlar uchburchak shaklidagi mana shunday xatlarni oladi. O'sha yuz minglab insonlarning barchasi shoir tasvirlagan holga tushmog'i ham, afsuski, achchiq haqiqat.

Bu mo'jaz she'r ta'sir kuchini oshirishda o'rnida qo'llangan she'riy san'atlar muhim rol o'ynaydi. O'xshatish («Bexosdan uzilgan shoda dur kabi»), istiora («umidning rangli barglari», «quyosh zarlari») va jon-

lantirish («Yer qochdi») lirik qahramon holati va kayfiyatini o'quvchi ko'z oldida yorqin gavdalantiradi.

Oybekning shoir sifatidagi mahorati uning quyida taqdim etilayotgan ikki she'rida ham yaqqol aksini topgan.

NA'MATAK

Nafis chayqaladi bir tup na'matak
Yuksakda, shamolning belanchagida.
Quyoshga ko'tarib bir savat oq gul,
Viqor-la o'shshaygan qoya labida.

Nafis chayqaladi bir tup na'matak
Mayin raqsiga hech qoniqmas ko'ngil,
Vahshiy toshlarga ham u berar fusun.
So'nmaydi yuzida yorqin tabassum.

Yanoqlarni tutib oltin bo'sa-chun
Quyoshga tutadi bir savat oq gul!
Poyida yig'laydi kumush qor yum-yum...
Nafis chayqaladi bir tup na'matak.

Shamol injularni separ chashmadak,
Boshida bir savat oq yulduz – chechak,
Nozik salomlari naqadar ma'sum!
Tog'lar havosining firuzasidan

Mayin tovlanadi butun niholi.
Vahshiy qoyalarning ajib ijodi:
Yuksakda raqs etar bir tup na'matak,
Quyoshga bir savat gul tutib xursand!

1936

Avvalo, «Na'matak» she'ri yozilgan yilga e'tibor qaratamiz.

1936- yil. Sobiq sho'rolar davlati, jumladan, O'zbekistonda ham «sotsialistik tuzumga qarshi kuchlar», «xalq dushmanlari»ni fosh qilish harakatlari avjga chiqayotgan bir palla. Xalq, millat qayg'usida ijod qilgan va qilayot-

gan jadid ziyolilari, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat singari erk kuychilarini yoppasiga qoralash oddiy holga aylangan. 1927- yildayoq ustoz Cho'lpon haqidagi bo'htonlarga qarshi maqola yozgan, 30- yillar o'rtalarida esa «Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li» degan risolasi bilan ulug' yozuvchi himoyasiga chiqqan Oybekka nisbatan munosabat ham nihoyatda salbiy va xavfli.

Mana shu sharoitda shoir: «viqor-la o'shshaygan qoya labida», «quyoshga ko'tarib bir savat oq gul», – deya nafis chayqalayotgan na'matakning mag'rur timsolini chizadi. Uning joyi qorong'i chakalakzorlarda, nur tushmas puchmoqlarda emas, «yuksakda, shamolning belanchagida». Na'matak o'zining «tog'lar havosining firuzasidan» mayin tovlanayotgan niholi – nozik tanasi ila mayin raqsga tushmoqda. Niyati ham o'zidek pok, go'zal va ezgu: «Quyoshga tutadi bir savat oq gul!»

Dunyo yaralibdiki, ezgulik va yovuzlik, nafislik va qo'pollik, nur va zulmat o'rtasidagi ziddiyat to'xtagan, poyoniga yetgan emas. Eng qizig'i, yana bir o'zbek adibi O'tkir Hoshimov romani nomida bitilganidek, nur borki, soya bor. Ya'ni bu ikki qarama-qarshilik, ikki qutb biri birisiz yashay olmaydi, mavjud bo'lolmaydi. Ular o'rtasidagi kurash, doimiy ziddiyat hayotning ham ma'nosini, mohiyatini, davomiyligini ta'minlaydi.

Bu abadiy haqiqatni teran anglagan shoir go'zal na'matak ham «vahshiy qoyalarning ajib ijodi» ekaniga urg'u beradi. Biroq bu «ijod» ixtiyoriy, ko'ngilli bo'lgan emas. Boshqacha aytganda, bu go'zallikni vahshiy qoyalar dunyoga keltirgan emas. Na'matak timsolida ko'ringan buyuk qudratning siri ham mana shunda. Ya'ni o'sha o'shshaygan, vahshiy qoyalar, metin toshlarga basma-bas, ular iskanjasiga mardona qarshilik na'matakning tabiatida, tomirida mujassamdir.

Mana shu ijodiy qudrat, so'nmas ruh Nasimiy va Mashrab nazmida, Pushkin va Lermontovning erkparvar she'rlarida, Cho'lpon va Musa Jalillar nidosida yangragan.

Oybekning «Na'matak» she'ri erksizlik, tutqunlikka bo'ysunmagan ijodkor ruhning, olamni qutqaruvchi bezavol go'zallikning so'nmas timsoli bo'lib qoldi. She'r bag'ridan ufurib turgan hayotga muhabbat ruhi, doimo yorug'likka, ezgulikka – quyoshga talpinish she'rxon ko'ngliga ko'chib o'tmasligi mumkin emas. Ayni shu sifatlar mazkur mo'jaz asarning umrboqiyiligini ta'minlaydi.

O'ZBEKISTON

Bir o'lkaki, tuprog'ida oltin gullaydi,
Bir o'lkaki, qishlarida shivirlar bahor,
Bir o'lkaki, sal ko'rmasa, quyosh sog'inar...
Bir o'lkaki, g'ayratidan asabi chaqnar.
Baxt toshini chaqib, bunda kuch guvullaydi.
Derdilarki: «uning ruhi injiq va xasta»,
Biroq, tomchi qoni uning bir kulcha oltin!..
Tebratadi o'lkani ish – baxtning o'z qo'li, -
Ochilgandir tarixlarning eng ulug' yo'li.
Xazinasin ochib bergan qiri, tog', cho'li,
Butun Sharqda yozajak u shafaqdan qanot.
Bolg'alar-la parchalandi uyqu iloni,
Mehnatkash el bukun belin ko'tardi mag'zur,
Termometr simobiday... O'par ekan nur
Yangi tarix quyoshidan uning manglayi,
Mehnatidan ayqiradi endi baxt, surur.
Dalalarda mashinaning tetik nafasi,
Ufqlarning zumrad ko'ksin o'par paxtazor.
Chollar – yigit, yigitchalar chaqmoqday yonar,
Erkin mehnat baxtli ko'zda cho'g' kabi porlar,
Irodaning qilich yanglig' o'tkirdir dami...
Xonaqoni tashlab fikr fanlarni mindi,
Elektron tekshiradi kechagi cho'pon.
Institut kursisini o'par qiz-juvon...

Yaratildi bir shoh asar, go‘zal bir doston,
G‘adir-budur mehnat qo‘li bitgandir buni,
Kelajakning bahoridan olingan kuyi,
Xayollarga sig‘maydi hech buning mazmuni,
Qofiyadir fabrikalar-la qizlar qo‘shig‘i,
O‘qi va sev! Buning ismi yosh O‘zbekiston.

1934

(She‘r juz‘iy qisqartirishlar bilan berildi).

Ona yurtimiz O‘zbekiston haqida bitilgan she‘rlarning son-sanog‘i yo‘q. Ularning bir qismi qo‘shiqqa aylanib, xalqimizning tilidagina emas, dilidan ham joy olgan. Bu she‘rlarda aziz Vatanimiz tarixi, beqiyos tabiati, xalqimizning eng noyob fazilatlari badiiy tarannum etilgan, quyma satrlarga joylangan.

Agar adabiyotimiz tarixiga nazar tashlasak, mazkur an‘ananing keng quloch yoyishi aynan XX asr adabiyotida yuz berganiga guvoh bo‘lamiz. Albatta, «Alpomish» singari dostonlar, O‘rxun-Enasoy toshbitiklari, «Boburnoma», Muqimiyning «Sayohatnoma» singari asarlarida ham yurt va uning odamlari ta‘rif-u tavsifiga duch kelamiz. Lekin ta‘kidlanganidek, jonajon Vatanimizning alohida mavzu sifatida talqin etilishi XX asr she‘riyatida sezilarli kuchaydi. Bu borada tashabbus ko‘rsatgan ijodkorlardan biri, shubhasiz, shoir Oybekdir.

Aziz o‘quvchi, bugungi kunda Siz prezentatsiya – taqdimot degan so‘zni ko‘p eshitasiz, to‘g‘rimi? Taqdimotki, u yoki bu narsa, buyum, yangilik, ilm-u fanning muayyan mavzusi ekranda ko‘rinadigan slaydlar yordamida yoritib beriladi. Shu nuqtayi nazardan Oybekning «O‘zbekiston» she‘riga nazar tashlasak, shoir go‘yo dunyo ahli qarshisida turib, o‘z yurtini yonib va jo‘shib taqdimot qilayotgandek taassurot tug‘iladi.

Bu taqdimotda o‘lkaning kechagi va bugungi kuni, tabiati, xalqi, shu xalq qilayotgan tinimsiz mehnat va

uning natijalari bor rang-barangligida ko‘z oldimizda gavdalantiriladi. Tuprog‘ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shivirlaydigan, sal ko‘rmasa darrov Quyoshni qo‘msaydigan bu o‘lka kishilarining g‘ayratidan asabi chaqnaydi. Bu chaqnayotgan asab buzg‘unchilik, shosh-qaloqlik, yovuz kuch daragi emas aslo. Uning kuchi baxt toshini chaquvchi, o‘lkaning qiri, tog‘i, cho‘li bag‘rida pinhon xazinalarni ochguvchi qudratdir.

She‘rdagi mana bu misralarga e‘tibor beraylik:

Derdilarki: «uning ruhi injiq va xasta»,
Biroq, tomchi qoni uning bir kulcha oltin!..

O‘zbekistonni, uning xalqini «ruhi injiq va xasta» deguvchilar, darhaqiqat, hamma zamonlarda ham topilgan. Yurtimizga bostirib kelgan Aleksandr Makedonskiy va Chingizxondan tortib, chor armiyasi generallarigacha dastlab shu fikrda bo‘lishgan. Faqat kelishgach, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Dukchi eshonlarning mardona ruhi nimalarga qodir ekanini o‘z tanalarida his qilishgan...

Oybek bu qudratni «tomchi qoni uning bir kulcha oltin» deya ta‘riflaydi. E‘tibor bering: o‘zbek xalqining bir tomchi qonida bahosi osmonga teng kulcha oltinning qudrati yashirin. (Qadimda oltin hozirgidek to‘rtburchak – ruschasiga «slitka» shaklida emas, balki, shoir aytganidek, kulcha nonning zuvalasiga o‘xshash ko‘rinishda quyilgan.)

Asardagi quyidagi misralarda esa yana bir tarixiy haqiqatga ishora bor:

Bolg‘alar-la parchalandi uyqu iloni,
Mehnatkash el bukun belin ko‘tardi mag‘rur.

Siz o‘qiyotgan tarix darsliklarida XVII–XIX asrlar oralg‘ida Turkiston o‘lkasi har jihatdan qoloqlikka yuz tutgani haqida hikoya qilinadi. Abdulla Qodiriy iborasi bilan aytganda, «tariximizning eng kir va qora kunlari bo‘lmish» oxirgi xonliklar davrida butun o‘lka go‘yo

chuqur uyquga, g'afolat og'ushiga ketgan edi. Sanoatlashishdan yiroq bo'lgan iqtisodiy holat ijtimoiy va ma'naviy sohalarida ham karaxtlikni paydo qilgandi. Ana shu tarixiy haqiqatni nazarda tutib, shoir «uyqu iloni» jismini bolg'alar-la parchalaydi. Mana shu birgina so'z bilan Respublikamizning sanoatlashish yo'liga qadam bosgani, bu narsa esa yerga ming bora egilib dehqonchilik qilib kelgan o'zbek mehnatkashining «belini g'oz» qilganini yorqin ifoda etadi.

Xuddi shunday o'sish-o'zgarish fanda, ilm-u ma'rifatda, demakki, fikr va tafakkurda ham yaqqol seziladi: «*Xonaqoni tashlab fikr fanlarni mindi, Elektron tekshiradi kechagi cho'pon...*»

Turkiston ahli asrlar osha ta'lim-tarbiyaning bir xil qolipidan chiqqan olmagan, ilm deganda aksariyat faqat diniy ilmni, uning ham yodaki va yuzaki o'zlashtirilishini tushunardi. Shu tufayli ham o'lka G'arb xalqlarining aniq fanlar sohasida erishgan yutuqlaridan benihoya ortda qolib ketgan edi.

Nihoyat, she'rning oxirgi misrasiga e'tibor qiling:

O'qi va sev! Buning ismi yosh O'zbekiston!

Bir qaraganda, shoir yurtdoshlarini, ayniqsa, yoshlarni o'qishga va yurtni sevishga chorlayotgandek. Lekin bizingcha, Oybek barchamizni O'zbekiston atalmish yurtini, uning o'zligini – tarixi, buguni va kelajagini qunt ila o'qish, tanish va shular asosida sevishga, ardoqlashga yonib da'vat etgan. Ulug' shoirning bu da'vati o'z ahamiyati va kuchini bugun ham zarracha yo'qotgan emas.

Savol va topshiriqlar

---

1. Oybek hayoti va ijodi to'g'risida avvalgi sinflarda olgan bilimingizni tiklashga urining.

2. Shoirning «Qoraxat» to'rtligini mustaqil tahlil qilishga harakat qiling.

3. Na'matakning «Mayin raqsiga hech qoniqmas ko'ngil» deydi shoir. Bu misradagi «qoniqmas» so'zi qanday ma'noni beryapti?

4. Na'matak qaysi jihati bilan vahshiy toshlarga ham fusun – chiroy, go'zallik baxsh eta oladi?

5. Nima uchun na'matakning poyida kumush qor yum-yum yig'laydi?

6. «O'zbekiston» she'ridagi:

Yaratildi bir shoh asar, go'zal bir doston,

G'adir-budur mehnat qo'li bitgandir buni

misralari orqali ifoda etilgan ma'noni tushuntirishga harakat qiling.

7. Oybekning «O'zbekiston» she'ri yurtimiz to'g'risida yozilgan boshqa she'rlardan nimasi bilan farq qiladi, deb o'ylaysiz?

MAQSUD SHAYXZODA

(1908 – 1967)

Maqsud Shayxzoda nomi nafaqat o'zbek kitobxonlari, balki qardosh ozarboyjon o'quvchisi uchun ham ardoqli nomdir. Chunki iste'dodli shoir Ozarboyjon diyorida tug'ilib, ijodkor sifatida O'zbekistonda, o'zbeklar bag'rida ulg'aydi, atoqli qalam sohibi sifatida kamol topdi, o'zbek adabiyotining XX asrdagi ulkan namoyandasiga aylandi. Ikki xalqning farzandi bo'lmish Maqsud Ma'sum o'g'li Shayxzoda 1908- yil-

da Ozarboyjonning Agdash (Oqtosh) shahrida shifokor oilasida tug'ildi. Boshlang'ich va o'rta ma'lumotni o'zi tug'ilgan shahrida olgach, Boku Oliy pedagogika institutiga sirdan o'qishga kiradi. 1925- yildan boshlab Darbanddagi 1-bosqich Ozarboyjon maktabida, Bo'ynoqdagi ta'lim va tarbiya texnikumida o'qituvchi bo'lib ishlaydi. 1927- yilda aksilinqilobiy tashkilot a'zosi sifatida qamoqqa olinib, 1928- yilning fevralida Toshkentga surgun qilinadi. Maqsud Shayxzoda Toshkentga kelgach, turli gazeta-jurnallarda adabiy xodim, 1935–1938- yillarda

O'zbekiston Fanlar komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim, 1938- yildan vafotiga qadar Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti)ning o'zbek mumtoz adabiyoti kafedrasida dotsent vazifasida xizmat qildi.

Shayxzoda o'zi e'tirof etganidek, hali savodi chiqmasidan she'r mashq qila boshlagan shoir. Biroq u o'zining dastlabki ijod namunalarini 1929- yildan boshlab

e'lon qila boshladi. O'ttizinchi yillarda shoirning «Loyiq soqchi», «O'n she'r», «Undoshlarim», «Uchinchi kitob», «Jumhuriyat», «O'n ikki», «Yangi devon», «Saylov qo'shiqlari» nomli she'riy to'plamlari nashr etiladi. Ushbu she'riy majmualar Maqsud Shayxzodani o'zbek adabiyotida o'z ovozigaga ega bo'lgan katta iste'dod sifatida elga tanitdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Shayxzoda barcha o'zbek shoir va yozuvchilari qatori bor ijodiy salohiyatini fashizm ustidan g'alaba qozonishga qaratdi. Bu davr shoir ijodining yuqori darajaga ko'tarilgan, uni chinakam vatanparvar ijodkor ekanini namoyon qilgan davr bo'ldi. Insoniyatga tahdid solayotgan XX asr balosi – fashizmni yo'q qilish, hayotni, tiriklikni, or-nomusni saqlash, xalqni ruhan yengilmaslikka, matonatga undash shoirning o'sha yillari chop etilgan «Kurash nechun», «Jang va qo'shiq», «Kapitan Gastello», «Ko'ngil deydiki» kabi to'plamlarining bosh mavzusi bo'ldi.

Maqsud Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» dramasini yozdi. Unda o'z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgan Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirladi.

Qadrli o'quvchi! O'zbekiston tarixi fanidan yaxshi ma'lumki, yurtimizni XIII asrlarda Chingizxon qo'shinlari bosib olmoqchi bo'lganida, xalqimizning asl mard o'g'lonlaridan biri Jaloliddin Manguberdi istilochilarga qarshi qattiq kurashadi. Vatan mustaqilligini saqlash uchun mardonavor turib jang qiladi. Ushbu drama o'z vaqtida sahnalashtirilgan va jasur vatanparvar Jaloliddin Manguberdi siymosini sahnada buyuk aktyorimiz Shukur Burhonov gavdalantirgan.

Maqsud Shayxzoda urushdan keyingi tinch qurilish yillari yana qaytadan nohaq qatag'on qilinganiga qaramay, farovon hayot va bunyodkorlik zavqini tarannum etuvchi

she'rlardan iborat «O'n besh yilning daftari», «Olqishlarim», «Zamon torlari», «Shu'la», «Chorak asr devoni» kabi to'plamlarini nashr ettiradi. 1958- yilda shoir qadimiy va navqiron, azim poytaxtimiz Toshkent haqida teran falsafiy va ushbu shaharga nisbatan nihoyatda samimiy tuyg'ularga boy «Toshkentnoma» dostonini yozadi.

Shayxzoda adabiyotning liro-epik turida ham muvaffaqiyat bilan qalam tebratgan ijodkor. U «O'rtoq mulk», «Tuproq va haq», «Chirog'», «O'rtoq», «Meros», «Ovchi qissasi», «Iskandar Zulqarnayn», «O'n birlar», «Jenya», «Oqsoqol», «Ahmadjonning hikmatlari», «Uchinchi o'g'il», «Nurmat otaning tushi» kabi dostonlarning muallifidir.

Maqsud Shayxzoda badiiy asarlar yozibgina qolmay, adabiyotshunoslik va adabiy tanqid sohasida samarali ijod qilgan. Ayniqsa, uning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodi va faqliyatini o'rganishga bag'ishlangan jiddiy tadqiqotlari navoiyshunoslik fanini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi, desak yanglishmaymiz. Shuningdek, zabardast olimimiz o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotning Bobur, Muqimiy, Furqat, Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, xalq og'zaki ijodining ajoyib vakili Fozil shoir, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Shota Rustaveli, A.S. Pushkin, N.A. Nekrasov, A.N. Ostrovskiy, T.G. Shevchenko, A.P. Chexov kabi namoyandalariga bag'ishlangan asarlar yaratgan. Shayxzoda mohir tarjimon sifatida Sh. Rustaveli, V. Shekspir, A.S. Pushkin, M.Y. Lermontov, Nizomiy, Fuzuliy, Mirza Fatali Oxundov, Ezop, Esxil, Gyote, Bayron, Mayakovskiy, Nozim Hikmat va boshqa yozuvchilarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

JALOLIDDIN MANGUBERDI

(tarixiy fojiadan lavhalar)

Qatnashuvchilar:

Sulton Muhammad Alovuddin Xorazmshoh – Xorazm shohi.

Jaloliddin Manguberdi – uning o‘g‘li.

Sultonbegim – shohning qizi, Jaloliddinning tug‘ishgan singlisi.

Amir Badriddin – Samarqand hokimi, Sultonbegimning qaylig‘i.

Temur Malik – sardor. Xo‘jand hokimi.

Elbors pahlavon – cho‘pon.

Muhammad Nasaviy – Tarixchi. Jaloliddinning kotibi.

Ona – Jaloliddin va Sultonbegimning onasi.

Yaroqbek – Badriddinning mulozimi.

Chingizxon – mo‘g‘ul xoqoni.

Qodog‘on no‘yon – Chingizning sarkardalaridan.

Devona chol, sipohlar, bozor ahli, saroy xonimlari, kanizlar, mo‘g‘ul askarlari.

Voqea XIII asrning birinchi choragida bo‘lib o‘tadi.

UCHINCHI PARDA

BIRINCHI KO‘RINISH

Parda ochilganda xarob bir manzara ko‘rinadi. Bu yerda yiqiq devorlar, cho‘kik imoratlar, kesik daraxtlar katta bir falokatdan darak bermoqda, ufqda yongan bog‘lar va tepalar ko‘rinadi. Parda ochilarkan, sahna orqasidan bir cholning g‘amgin ashulasi eshitiladi.

Chol

O'yla bir devonaman, mendan qochar devonalar,
Yostig'im tosh-u tikan, xonam bo'lib vayronalar.
Suvda gar aksimni ko'rsam, o'z-o'zimdanda alhazar,
Xasta soyamdan cho'chib, solmasman unga bir nazar!

*Sahnaga parishon sochli, devonasifat bir chol kirib
keladi. Ashulani davom ettirib.*

El xarob, umid sarob, davlat turob, ko'nglim kabob,
Yo Xudo, men tobakay kutgim samovotdan javob?
Bir zamon inson aro odam edim men purviqor,
Xonumon, nomus-u nom, imon bo'libdur tor-u mor.

*Safar kiyimida Sultonbegim bir mulozim bilan kirib
keladi.*

Sultonbegim

So'yla, bobo, sen kimsan, bu yer qaysi yurt, o'lka?
Nega cho'kkan har yoqqa ko'p parishon bir ko'lka?

Chol

So'ramay qo'y, oh, qizim, tirnamagin yaramni,
Do'zaxiyman, yo'qotdim go'yo Bog'i Eramni,
Ne qilasan nomimni, unutibman o'zim ham,
Allanima derdilar, esdan chiqqan tamoman.
Boshim ko'rgan baloni ko'rsa edi bitta fil,
Erib sichqon bo'lurdi, o'lmaganda... Tingla, bil!
Bu ofatga Azroyil, mo'g'ul xoni Chingizxon,
Dunyodagi qoplonlar urug'iga u xoqon.
Ko'z oldimda so'yildi avlodlarim, xotanim,
Yosh qizginam zo'rlandi, men urildim betinim.
O'g'lim halok etildi bog'lanib ot dumiga,
Bir qizim qaynatildi tashlanib xum suviga.
Kichik o'g'lim ko'mildi tiriklayin tuproqqa,
Bundan keyin ne kerak umr menday ahmoqqa?

Sult on beg im

(ma'yus)

Kattamidi aybingiz?

Chol

Inson edim, vassalom.

Ular qonga xumori, tashnadirlar bil, bolam.

Na falakdan javob bor, na duodan savob bor,

Ko'p mahkam kulfatlangan ilohiy baland darbor!

Xafa bo'ldim olamning Xudosidan, rabbidan,

Ko'p istidod so'radim payg'ambardan, nabiydan...

Dunyoda nafas olish o'zi serxatar ekan.

Qo'l – butog'i kesilgan samarasiz bir to'nka –

Mana menman... Yashamoq lozimmikan hech menga?

Umrinda yagona bir ma'ni bo'lsa – intiqom.

Sult on beg im

(o'ylanib)

Oh, bechora Vatanim bir afsona bo'libdur,

Mo'ysafidlar devona, bog' vayrona bo'libdir.

Qayerlarga qochibdur u g'azalxon bulbullar,

Yo'llarimda ko'rganim o'lik erlar va tullar.

Suv qurigan, cho'l kuygan, bo'g'ilgandir miroblar,

Dilim torin uzdilar bu sarsari, xaroblar.

Yig'lamayin o'tarmi bundan g'arib bir yo'lchi,

Bu devona ota ham shum xabarchi, bir folchi.

(Cholga)

Bobo ayt, shu tepaning qanaqa bir nomi bor?

Chol

Atashga ulgurmadik, ko'p g'alati bir minor,

Chol tepadan bir kesakni olib, Sultonbegimga ko'rsatadi.

Sul ton be gim

(qaltirab)

Oh, bu kesak emas-ku... Allaqanday bir kalla!

Chol

Kallalardan bu minor... Payqading, barakalla!
Shu qishloqda aholi to‘lamagan edi boj,
Mo‘g‘ul kesib boshlarin, shunday topdi tez iloj.
Bu yerda istiqomat qilar bitta devona
Va badbaxt boyqushlarki, ixlosmandi vayrona!

Sul ton be gim

(titrab)

Oh, bu dahshat!

Mulozim

(qilichini ushlab)

Tez yuring, yo‘ldan bilsak bir xabar!

Sul ton be gim

Bobo so‘yla, qayerda Jaloliddin o‘rdasi?

Chol

U soyning chap yonida, huv tepaning orqasi!
Ammo bu yo‘l ko‘p sirli, yotlar bundan bexabar!

Sul ton be gim

(keta turib)

Sir olgan o‘zga emas, qizingiz, ko‘p mo‘tabar!

Sultonbegim va mulozim ketadilar. Chol zohiran hech ajratib bo‘lmaydigan bir g‘orga kirib, teshikni bekitadi. Gi‘or ichidan cholning yana g‘amgin ashulasi.

Chol

O'yla bir devonaman, mendan qochar devonalar,
Yostig'im tosh-u tikan, xonam o'lub vayronalar!

*Yaroqbek to'ra va uning orqasidan bir to'da mo'g'ul
izchilari kirib keladi.*

Qodog'on no'yon

(Yaroqbekka)

Xorazm kiyimida ikki kishi edilar,
Izma-iz poylab kelib, ko'p yo'l bosdim barobar,
Shunda nihon bo'ldilar...

*(Yerga yotib izlarni iskab oladi va turib soy tomonni
imlaydi.)*

Soy tomon ketgan ular...

(Yaroqbekka)

Shu tomonda bor ekan, yashirin so'qmoq yo'llar,
Sen mulozim, soqchilar sendan shubha qilmaslar.

(Bir bo'g'cha beradi)

Buni Sultonbeginning tuhfası deb berasan!

(Bir xanjar beradi)

Buni ulug' xoqonning jazosi deb urasan!

Yaroqbek

Men otamning tabarruk xuni uchun qasoskor!

Qodog'on no'yon

Bari bir-ku, xoqonga bu zarbangda xizmat bor.
Menga qara.

(Ko'r ko'zini ko'rsatib)

O'ylama, men tug'asi shunday ko'r,
Temur Malik o'qidan bu ko'zimdan uchdi nur!

Yaroqbek

Temur Malik?!

Qodog'on no'yon

Bilaman u otangning qotili,
Uning ham bor payida yuronlardan bir xili.
Ammo sen-chi? Burgutlar boshlig'iga xanjar ur,
So'ngra xoqon qasrida sultonlarcha davlat sur!

Yaroqbek

(keta turib)

Yo, omad!

(Ketadi)

Qodog'on no'yon

Temur Malik ko'zimga o'qni uzib degandi:
Qahrimizni ko'rmoqqa bir ko'zing bas, ket endi!
Shu bir ko'zning o'zi ham dushman izin payqadi,
Shu yo'l ulug' dushmanga to'g'ri olib chiqadi.

(Qaytib ketadi)

Chol

(g'ordan chiqadi)

Ilohim, har yoqda xiyonat, pastlik,
Odamzod qonidan ko'zlarda mastlik.
O'limlar shohidi – ko'zlar devona,
Fikrim-chi? Ko'r emas, fahmim – nishona!

(Qochib ketadi)

IKKINCHI KO'RINISH

Parda ochiladi. Jaloliddin qarorgohi. Chodirlar, Jaloliddin sipohiy qiyofada bir to'nka ustida o'tiribdi. Bir chetda Nasaviy o'z daftariga so'nggi chog'larning, voqealarini yozmoqda.

Jaloliddin

O'qigin yozganingni, do'stim Nasaviy,
Sherikdur qilich birla qalam ikkovi.

Nasaviy

(daftarga qarab)

«Xorazmshoh voz kechdi jangdan, janggohdan,
Laqqa baliq qochganday yutqich timsohdan.
Xarob bo'ldi Buxoro, mahv o'ldi Urganch,
Pok tuproqni toptadi majusiy jirkanch.
Ammo sher Jaloliddin tortdi na'rasin,
Tig' sug'urib o'pirdi mo'g'ul marrasin.
Beshta ulug' janlarda qochdi yov – vahshiy,
Rost debdilar: mo'g'ulni qochirgan kishi!»

Jaloliddin

Xiyla bizni maqtabsan, do'stim tarixchi!

Nasaviy

Tarixni siz yasaysiz, bizlar yozamiz,
Ishingizga yarasha bor andozamiz.

(chiqadi)

Mahram

Kelibdir qal'adan Yaroqbek to'ra!

Jaloliddin

Ayt, kirsin!

(chiqadi)

Ko'ray-chi, qochiqdan so'ngra –
Qaysi noibiga sig'inmish sulton?

(Yaroqbek kiradi)

Yaroqbek

Assalom! Valiahd, sardori zamon!

Jaloliddin

Nechuk xabarlar bor uzoq ellarda?

Yaroqbek

Ishingiz bo'lmishdir doston tillarda,
Sizni kutmaktadir ezilgan o'lka,
Boqar intizor-la doimo yo'lga.
Sizga hasadkorlar tamom pushaymon,
Onangiz, singlingiz qal'ada omon.
Sizga yubordilar sipohiy xil'at,
Safarda yarar deb sardorga, albat.
Ko'p duo aytishdi malika xonim!..

(bo'g'chadan to'nni oladi)

O'zim kiyintiray shudir armonim!

Jaloliddin

(xursand)

Ha, meni ko'p o'ylar azizalarim,
Afsuski, ayirdi bu jang, shu g'anim.

Orqasini o'giradi. Yaroqbek chopon ostidan xanjar chiqaradi.

Yaroqbek

Otam qonin unutmasman hech!

Xanjarni o'qталadi. Shu choqda devona chol otilib kiradi. Yaroqbekning orqasidan pichoq sanchadi. Orqasidan mahram, Nasaviy kirib keladi.

Chol

Shukrkim, madadkor qolmaptikan kech!
Eshiting avvalo, o'ldiring keyin.
Ha! Men-ku, qotilman, ammo bu xoin...
Umrimda ilk odam o'ldirishim shu.
Ammo najot topdi bir el, yoshullu!
G'orimda poyladim men yashirincha –
Bitta ko'r no'yon-u shu mal'un bacha
Ozurda ekanlar Temur Malikdan,
Sizga qasd qilgali bo'lishdi bir tan.
Xanjar o'qталganga qadadim nishtar,
U yog'i ma'lumdir, hikoyat etar!

Jaloliddin

Tugul Jaloliddin ko'kragini san,
Qutqarding lashkarning yuragini san!
In'omlar berilsin cholga farovon!

Chol

Ne lozim, shahzodam, ulug' qahramon,
Kerakmas menga hech tuhfa, in'omlar...
Kerakmas unvonlar, oliy maqomlar,
Sadoying eshitdim, o'zga kerakmas,
Kimsasiz ko'nghimga shuning o'zi bas!

(qochib ketadi)

Jaloliddin

Koshki shunday bo'lsa jumla otalar!

Nasaviy

Shu xil ota bo'lsa barcha kattalar!

*Nasaviy chiqadi, mulozimlar Yaroqbek jasadini olib
chiqadilar.*

Jaloliddin

Afsus, badbaxt bo'lsa bir o'lka agar,
Uning o'g'illari ko'r bo'lur yo kar.
Shundan buzuqlarni fitnakor Chingiz
Makr ila tuzoqqa oldi u xunrez.
Ammo menga botmas nayza-yu xanjar,
Meni o'ldirolmas qilich yo zahar,
Suvlarga cho'kmayman, jardan yiqilmam,
Nomard qo'lidagi xanjardan ne g'am?

Nasaviy

(kiradi)

Sizga ajib bir sovg'a, sardor.

Jaloliddin

Chingizning kallasimi, ufunat (*badbo'y*), murdor?

Nasaviy

Yo'q, boshqa!

Jaloliddin

Xo'sh, mo'g'ul tutqunlarmi?

Nasaviy

Yo'q, boshqa!

Jaloliddin

Ha, yordam qo'shinlarimi?
Qo'shinlarki, kutaman G'iyosiddindan?

Nasaviy

Yo'q, boshqa!

Jaloliddin

Kuttirma! Darhol so'yla sen!

*Nasaviy chodirning darpardasini ko'taradi. U yerda
Sultonbegim ko'rinadi.*

Nasaviy chiqadi.

Sultonbegim

Yo'q, og'am bu na amir,
Na mo'g'uldan bir asir,
Va na Chingiz kallasi...
Bu bir qizning hiylasi.
Bu urganchlik g'arib qiz –
Tanirmisiz?

(quchoqlashib ko'rishadilar)

Jaloliddin

(hazilona)

Jajji kelin, bu qanday jahongashtalik?
Kuyov jonga tegdimi? Sevgi shunchalik!

Sultonbegim

Yorim birdur va lekin og'am ham bitta,
Tug'ilmaydi ikkinchi og'am, albatta.
Siz jang ichra, har lahza holingiz qaltis!
Diydoringiz g'animat, niyat shu yolg'iz!

Jaloliddin

So'ylagin sarguzashting, bo'layin ogoh!

Sul ton be g i m

Chiqdik Xorazmdan g'urbatga, evoh,
Yashirindik onam-la mulki Eronda,
Xayolim uyida Urganch har onda.
Shoh ziyoratiga ketdi Badriddin,
Men esa og'amni sog'inib g'amgin,
Hijronga chidolmay chiqdim qal'adan,
O'tdim daryolardan, bog'-u daladan,
Yo'limda uchradi vayrona-yu, dasht,
Nasib bo'ldi diydor, mana, sarguzasht.

Jaloliddin

Ko'p ulug' sovg'asan, azizim, singil,
Kelishing yaxshi fol men uchun, bilgil.

Sul ton be g i m

O'zim bo'lsam hamki ko'p ulug' sovg'a,
Sizga bir armug'on keltirdim, og'a!

(unga bir uzuk cho'zib)

G'alati bir uzuk, o'zi ham tumor,
Nizo-yu janglarda har dam xaloskor,
Kim buni barmoqqa bir taqsa agar
O'limlar, yaralar bo'lur bexatar.
Samarqand shahrida ulug' alloma
Buni Badriddinga qilmish iona.
U jangda yurmasa uzuk ne kerak?
Sarkarda og'amga berur deb ko'mak –
Bir omad keldi-yu, qo'lga tushirdim,
Esdalik qatori sizga keltirdim.

Jaloliddin

(uzukka qarab)

Ko'p nafis, munaqqash, sehrlil uzuk!

Sultonbegim

Ustida duosi, undan ham tuzuk!
Lekin o'qib bo'lmas mushkul muammo!

Jaloliddin

Mullaga yechmoqlik osondur ammo!
Hazrat Nasaviy!

(Nasaviy uzukni olib davotdagi siyohni uning ko'ziga surkaydi va so'ngra ipak qog'ozga bosib, Jaloliddinga ko'rsatadi)

Nasaviy

Sardor, bu muhrdir, kechiring meni,
Lo havlo... Siz o'qing shu kalimani!

Uzuk va qog'ozni topshirib chiqadi.

Jaloliddin

(qog'ozga qarab)

«Podsho Badriddin shohi barru bahr,
Sultoni Samarqand, Movarounnahr».

(Sultonbegimga)

Eringga shohlikni so'z bergan Chingiz,
Bu ham xo'jasiga ishlagan shaksiz.
Yurtiga sarlashkar bo'lishdan ko'ra –
Shohlik nomi bilan mo'g'ulga to'ra...
«G'alati bir uzuk – o'zi ham tumor».
Emish: «O'limlarga qarshi madadkor»,
Endi shu uzukda ochildi tilsim,
Oh, yomon dahshatdir g'azabim, hirsim!
Uning bir boshiga yuz marta o'lim!..
Ering bir sotqindur, bechora singlim!

Sultonbegim

Voy, endi tushundim, so'ylardi doim,
Samarqand taxtida bo'lurmiz qoim,
Bosh egmay hech kimga mustaqil, erkin!

Jaloliddin

Zohiran pok so'z-u, ma'nosi chirkin,
Pokiza labingga sen-ku, hamisha,
Do'ndirmay yurarding hattoki pashsha,
Endi ko'r, labingga lab qo'ygan mal'un,
Yalaydi Chingizning u qonli qo'lin.

*Uzukni yerga tashlab chiqadi. Sultonbegim chuqur
alam ichida uzukni yerdan oladi.*

Sultonbegim

To'y kuni jang chiqib, dilpora bo'ldim,
Yurtdan yiroq tushib ovora bo'ldim,
Evoh, nomard ekan suyulgan yorim!..
Endi bas, endi bas, ey, bir-u borim.

(qo'lidagi uzukni barmog'iga taqib)

Shuncha jilvakorsan munaqqash, nozik,
Ko'p yurding sen uning qo'lida, uzuk!
Lekin olmos ko'zing shuncha bema'ni,
Ularda xiyonat o'qilar ya'ni.
Iloyim, chiroyning zamirida ham,
Chirkinlik yashaydi iflos, nomahram!

(uzukka qarab)

Senga nishon bosmish sevgi, deydilar,
Seni ishq qasridan belgi, deydilar.
Lekin voqif bo'lgach maxfiy muhringdan,
Voz kechdim husningdan, ishq-u mehringdan,

Voz kechdim u nokas sohibingdan ham.
Seni tashlaganday tuproqqa og'am —
Chiqardim barmoqdan, dildan, xotirdan,
Sen ham xarob bo'lg'in, yo'qolgin birdan!

Uzukni barmog'idan chiqarib tashlab, chodirdan chiqardi, Jaloliddin va Elbors kirib keladilar.

Jaloliddin

Gapirgin, gapirgin Temur Malikdan,
Ofarin, u doim mardlikka yaktan!

Elbors

Bizni ko'p ovora qildi zo'r qal'a,
To'g'ri hamla qildi...

Jaloliddin

Ha, barakalla!

Elbors

O'zi Temur Malik o'tib daradan,
Quvdi mo'g'ullarni katta marradan,
Olindi Banokent qal'asi darhol,
Tushdi qo'limizga ko'p asir, ko'p mol,
Soyda to'lgan edi ming kesik kalla,
Yovlarning kallasi...

Jaloliddin

Ha, barakalla!

Elbors

Nihoyat o'n yara yesa ham sardor
Tushmadi otidan, turdi ustivor,
Men ham qo'lda xanjar, og'zimda yalla,
Baqadri imkon...

Jaloliddin

Ha, barakalla!

Elbors

Hozir hamma lashkar katta o'rmonda,
Turgay pistirmada, tayyor shu onda...
Amir Badriddin birla kengashib...

Jaloliddin

Kim, kim?

Elbors

Shoh nomidan kelibdi shoshib...

Jaloliddin

Nima qilar unda u shayton, sotqin?
U yo murdor bo'lsin va yoki tutqun!
Oh, Temur Malik ko'p ulug' sardor
Va lekin dil sodda, hiylada nochor.
Mulozim!

(mulozim kiradi)

Otlangin turkman otiga,
Borib ayt, qo'shinning so'l qanotiga –
O'rmondan chiqsinlar, soyga o'tsinlar,
Badriddin xoinni darhol tutsinlar!
U, Temur Malikka bir hiyla qurgan,
Yomon bir niyatda u yerda yurgan.

(mulozim chiqadi)

Chiq jarning bo'yiga, Elbors pahlavon,
Yirtqich to'da birla tur unda pinhon!

(Elbors pahlavon chiqadi)

Mulozim!

(Ikkinchi mulozim kiradi)

Otlanib jo'nagin, chiqqin sen toqqa,
Qo'shin tog'dan tushsin orqa qishloqqa.

(mulozim chiqadi)

Jaloliddin

(o'zicha)

Bizning mavqelarni ham birin-ketin,
Yovga ma'lum qilgan sotqin Badriddin!

(o'ylab)

Adir bo'yi yotar askar jim,
Kun botmasdan qilaman hujum,
Shapoq otday yovvoyi mo'g'ul,
Kunga qarab yurolmas nuqul.

(Nasaviy kiradi)

Sultonbegim hozir serqayg'u,
Chodirida tinch uxlasin u.
So'rab qolsa meni basharti,
Tag'in oshib ketmasin dardi...
Ot solaman bostirib yovga,
Unga, meni chiqdi de, ovga!

(Nasaviy chiqadi. Hansirab bir chopar kiradi)

Mulozim

Yomon xabar keltirdim hozir,
Temur Malik bo'lmishdir asir!

Jaloliddin

A, Badriddin, amir Badriddin?!
Qani, qo'lgga tushdimi xoin?!

Chopar

Darvozani Badriddin ochgan,
Sardor asir tushgach, u qochgan.

Jaloliddin

Oh, dahshatli, ko'p yomon xabar,
Ming o'limdan ming marta battar.
Bir qanotim sindi Temursiz,
Go'yo qoldi bir ko'zim nursiz.

(mulozimga)

Darhol qo'ying bedovga egar,
Hujum uchun shaylansin lashkar!

*Mulozim chiqadi, uzoqda hujum qilayotgan askarlar-
ning «Olloh-Olloh!», «ur-ur!» sadolari... Jangovar kiyin-
gan Sultonbegim va orqasidan Nasaviy kiradi.*

Nasaviy

Unamaydi, shahzoda, begim!

Jaloliddin

Kim bo'ysunmas sarkardaga, kim?

Sultonbegim

Og'am, og'am, jangovar og'am,
Men ham sizga bo'lgayman hamdam.
Ko'p xafasiz, men xabardorman,
Men singlingiz, men ham sardorman!
Sizga jon va sut bergan u ona –
Nahot bo'lsa menga begona?!

Aybim nima? Ayolligimmi?
Kokilimmi?

Jaloliddin
(uni quchoqlab)

Barakalla, singlim! Kim deydi
Jalolning yo'qdir inisi?..
Tuhmatdur bu... Mana botir er.

(mulozimga)

Bir ot bering, tez chopar, bardam,
Jaloliddin singlisiga ham!

Mulozim chiqadi. Jaloliddin va singlisi chodir eshigiga chiqadilar. Uzoqda jang-g'avg'o sadosi. Boshqa mulozim chopib keladi.

Mulozim

Erovullar surib ketdilar,
Dashtga qochar mo'g'ul darbadar.

Jaloliddin
(sevinib)

Oh... Oh...
Qasam bo'lsin tangriga billoh,
Tiriklikda eng shirin holat –
Yov qochishin ko'rmoqdir faqat.

Jaloliddin qilichini sug'urib, o'pib baland ko'taradi. Singlisi ham shunday qiladi. Jaloliddin narigi tomonga qarab buyruq beradi.

Hujumga qo'shin!
Qon – qasos uchun
Qilichni sug'ur,
Dushmani ur-ur!

Jaloliddin va Sultonbegim yugurib ketadilar. Uzoqda katta olomon Jaloliddin buyrug'ini takrorlab, «Hujum qo'shin!», «Yo Olloh, yo Haq!», – deya nidolar ko'taradi, otlar kishnashi va qilich, qalqon qarsillashi eshitilib turarkan, chodir ichida yakka va tikka turgan Nasaviy daftariga nimalarnidir yozmoqda.

N a s a v i y

Ha... Shu yo'sin tug'ilar tarix.

P a r d a

BESHINCHI PARDA

BIRINCHI KO'RINISH

Jaloliddin

(chodirdan chiqib kelib)

Yana mening uyqumga iblis qildi rashk,
Go'yo janjal... Balki bu sipoh q'lgan mashq!
Haftalar mobaynida mizg'idim biroz,
Tushlar ko'rdim qayg'uli, gamgin jongudoz.
«O'lim mangu uyqudir», – deydi shoirlar,
Achchiq xato: o'lmasdan buni kim bilar?
Tush olami bir bog'dur – xayollar, qushlar,
Ammo, afsus, go'rlarga kirmaydi tushlar!
Ko'rdim chaman... Urganchda... Amudaryoda –
Arg'uvoniy kosada xushbo'y bir boda,
Menga tutib qadim do'st der edi kulib:
Ko'p sog'indim, shahzoda, sendan ayrilib!
Yana bir bor ichaylik, suvdan kechaylik...
Mayli, ichdim, tanidim. U – Temur Malik!

Yig'lamas deb o'ylaydi meni odamlar,
Ammo chaqmoqtoshga ham qo'nar shabnamlar.
Yashirib men olamdan ko'z yoshlarimni,
Kechalari eslayman yo'ldoshlarimni!

N a s a v i y

(kirib)

Tong yorisha boshladi, hazrati sardor!

J a l o l i d d i n

(kulib)

Tarixchiga shart erur bo'lmoqlik bedor,
O'tib qolsa basavlat biron hangoma –
Ko'rmay qolsang benuqson bo'ladi noma.
Menga ayt-chi, urishdik, shuncha jang qildik,
Goho yovni yiqitdik, goho yiqildik,
Qal'alarni fath etdik, lashkarni ezdik,
Bodi sar-sar singari ellarda kezdik,
Kallamizni kesdilar, kallalar kesdik,
Sahrolarda yugurdik, daryoda suzdik,
Bosdik, yengdik, yengildik va yana yengdik,
Qilich o'pib, o'q uzib, ayg'irlar mindik.
Shuni yutib ketmasmi bevafo zamon,
Jayhun – soyga tashlangan bir kesaksimon?
Xo'sh, yozganing ne bo'lur, kimlarga yetar?

N a s a v i y

(daftarni ko'rsatib)

Ko'p yulduzlar o'chadi, o'chmas bu daftar!..
O'qir aziz avlodlar yuz-yuz yillarda!

J a l o l i d d i n

O'qiydimi?

Nasaviy

Albatta!

Jaloliddin

O'qiydimi?

Nasaviy

Ha!..

Jaloliddin

Bo'lmasa yoz: shiddatli olti jang bo'ldi,
Chingiz qochdi Jaloliddindan, holi tang bo'ldi.
Bugungi tarixni yoz yettinchi jang deb,
Kimga qilar xudovand zafarni nasib?

(turib aylanadi)

Shunday tuzoq qurganman Chingizga, bilsang,
Nogahoniy hamlamdan bo'lur hang-mang.
Chaqir, kelsun amirlar.

(Nasaviy ketadi)

Qurshab olay bu yerda uch yoqdan tamom,
To olamdan bu maraz bitkay, vassalom.

(Nasaviy, Elbors va bir necha amirlar keladi)

Qani boshqa amirlar, qani Muzaffar?

Nasaviy

Xafalashib ketibdi g'urlar barobar.

Jaloliddin

Qani Balxiy qo'shini, qayerda A'zam?

Nasaviy

Chiqisholmay ketmishlar bundan ular ham.

Jaloliddin

Qani qipchoq amiri Sayfiddin Ag'roq?

Nasaviy

U ham ketdi va ketgan lashkari qipchoq!
Nizo chiqqan o'rtada o'lja tufayli!

Jaloliddin

Amirlarning o'ljaga ko'p nafsi, mayli,
Urug'lar o'rtasida chiqqani nizo –
Zafarning marrasida dahshatli qazo!

Mulozim

(yugurib kiradi)

Sardor, bo'ling xabardor!

Tog' yo'lidan mo'g'ullar kelmoqda, sardor.

Jaloliddin

Saf lab qolgan lashkarni, tuzinglar to'g'on!
Dovonni egallab tur, Elbors pahlavon,
Orqamiz Jayhun soyi va g'urbat ellar,
Mahkam turing, bo'lg'ayman o'zim sarlashkar!

(hamma ketadi, Jaloliddin yolg'iz. Sultonbegim keladi.)

Sultonbegim

Og'a, sizdan sevinchi, aziz, mehribon –
Onam keldi qal'adan eson va omon!

Jaloliddin

Har choq xursand bo'lay desang, singiljon
Bir musibat yuz berar bizga nogahon.

Qochib ketdi amirlar, kelmoqda mo'g'ul,
Onasini shu holda kutarmi o'g'il?

(O n a keladi. Mahram ashyolarni chodirga kiritadi)

O n a

Seni ko'rmak oxiri bo'ldi muyassar,
O'g'ilginam, endi men o'lsam yo'q kadar!

Jaloliddin

(quchoqlab)

Kulfatli bir lahzada tashrif buyurding,
Yolg'iz qolmish maydonda, bil, Jaloliddin.

(o'zicha)

Onamni qutqazaymi daryodan o'tib,
Yoxud yana urishay saflarni tutib?!
Yaxshi o'g'il yaxshimi, yo yaxshi sardor?
Yaxshi o'g'il maydonda turgay ustuvor!

(onasiga)

Ana, qara, ya'jujday bo'lishib g'ujum –
Bir to'daga mo'g'ullar qilmoqda hujum.
Ona, fотиha ber!
Bo'lsun pokiza duong jangda madadkor.

O n a

Xudo yor bo'lsin.

Jaloliddin

(singlisiga)

Posbon bo'l onamga, jangga tayyor bo'l!

(onasini o'pib ketadi)

Hujum qo'shin, qon-qasos uchun!

Qilichni sug'ur, g'animni ur!

(Sultonbegim va ona tepalikdan ufqqa qaraydilar)

Sultonbegim

Qara, og'am otini jangga suradi.

O na

Ko'zim yaxshi ko'rmaydi, dilim ko'radi!

Sultonbegim

Qara, og'am sher kabi zarba uradi!

O na

Ko'zim yaxshi ko'rmaydi, dilim ko'radi!

Sultonbegim

Boq, o'ng yoqda mo'g'ullar qochar parishon.

O na

Yov onasi yig'lasin, qirgin beomon!

Sultonbegim

Oh, falokat, so'l yoqdan qochib afg'onlar,
Dushman yoqqa o'tdilar, tez beray xabar!

(ketadi)

O na

Endi qilay sizni deb qiblaga duo!
Shoyad, ijobat bo'lgay niyoz – muddao.

(daryo labiga borib qo'llarini osmonga ko'taradi)

Ikki lochin yetkazib bo'ldim nomdor:
Bitta qiz-u bir o'g'il – ikkovi sardor.

Bitta siyna shunchalik parvarish qilur,
Bitta ona ko'p qilsa shuncha ish qilur.

(chodirga kirib ketadi. Sultonbegim qaytadi)

S u l t o n b e g i m

Dushman ko'pdur bag'oyat, musulmonlar oz,
Ming kalxatga ne qilur bitta shunqorboz?

(ketmoqchi bo'lur)

Og'am bilan o'lganim qo'lma-qo'l yaxshi!..

(o'ylab)

Lekin onam, onam-chi... men unga soqchi!

O n a

(kirib keladi.)

Buni bergin og'angga, aytgin, bu ma'jun.

(bir shisha beradi)

Bilmasin, tomirimdan olingan sof xun!
U ochlikka yo'liqsa safarda agar,
Buning bitta yutumi unga jonparvar.
Endi sizlar boringiz g'urbat ellarga,
Tutqun Vatan dardini chertib dillarga.
Qaytib kelgach, go'rlarga soling bir nazar,
Balki unda sunbul-u rayhonlar o'sar.
Mo'g'ullarga bir oqsoch bo'lishdan ko'ra,
Baliqlarga yem bo'lsam – afzal ming karra.
Dunyoga oldin kelgan, oldin ham ketar
Yashashim yetar!

*O'zini suvga tashlaydi. Sultonbegim yugurib sohilga
yiqiladi.*

S u l t o n b e g i m

Ona, ona, oh, dahshat... To'xtang to'lqinlar!
To'xta daryo, hech onang yo'qmidir magar?

Jaloliddin

(Bir necha mahram bilan qaytib keladi. Ko'zi Sul-tonbegimga tushadi.)

Sultonbegim, ne bo'ldi, onamiz qani?

Sultonbegim

(daryoni ko'rsatib)

U bir murda, na go'r bor va na kafani!

Jaloliddin

(tiz cho'kib, boshini ushlaydi)

Vatan deya kurashdim, onadan kechdim,
Unisidan sut ichdim, bu deb qon ichdim.
Mudhish tole bermishdir Jalolga Oллоh,
Na ona bor, na yurt bor, na lashkar, evoh!

Uzoqdan jang sadolari. Jalol turib, yuragini ushlaydi.

Ko'tara olarmikin shu dardni yurak?
Yo'q. Qasosni olay deb yashamoq kerak!
Sarboz, qara, daryoda bormi qayiqqlar?

(mulozim chiqadi)

Sultonbegim

(shishani beradi)

Bir ma'jun, bergan edi onam – yodgor,
Dedi: qachon qilsangiz g'urbat ixtiyor,
Och qolsa Jaloliddin, ichsin ma'jundan,
Toqatsizlik va ochlik daf bo'lur undan.

Jaloliddin

(shishani o'padi)

Balki yurak qonidur, yoki bir eksir,
Bir eksirki, bag'ishlar abadiy umr.
Aziz ona, qaydasan, o'lsang ham tingla,
Qayerda men tiz cho'kay qabringga, so'yla!

Bildim, sening qabringdur butun shu Vatan,
Daryo sening tobuting, ko'piklar kafan.
Sohillar izzat ila ko'taring yelka,
Jayhun to'g'ri eltadi tobutni elga!
Quyosh o'zi guvohki azaldan beri,
Amudaryo oqqanmas aslo teskari!

Nasaviy

(yarador bo'lib keladi)

Beshta og'ir yaram bor, yaram o'ldirar,
Jangdan chiqdim, yo'qolib qolmasin daftar!

(daftarni chiqarib yoza boshlaydi)

Jaloliddin

Bir musht kabi yumilmay qoldi saltanat,
Qabila-yu urug'ga tushdi adovat!

Nasaviy

(behol)

Nafas bitar, Azroyil, yo'qol, badburush!

(sardorga)

Nima bilan tugadi yettinchi urush?
Nima yozay, sardorim... o'char nafas, xush!

(u behol yerga yotadi)

Jaloliddin

Yozgin, hali bitganmas yettinchi urush!

Nasaviy

(ko'krak yarasidagi qon bilan yozadi)

Siyna qonidan yozay so'ng fojiani!

(yiqilib o'ladi. Daftar q'o'lidan tushadi)

Jaloliddin

(uning sovuq qo'lini o'pib)

Shunday umring tugadi, buyuk tarixchi,
Ulug' jangga vasiqa shu qo'lning ishi.

Sultonbegim

Ko'msak Vatan yerida biz uni darrov,
Qaytib kelishimizga bu turfa garov!

O'likni olib chiqadilar. Elbors pahlavon ust-boshlari qon, qo'lidagi qilichi ham qondan qip-qizil bo'lgani holda kelib, holsizlanib o'tiradi va qilichini tashlab

Elbors

Qirmoq bilan tugamas bu ya'juj – dushman,
Tirik qolib ne qilay, jangda o'lgayman.

Jaloliddin

(Nasaviy tashlagan daftarni olib)

Yo'q, sen yasha, bu yerda qol mardonavor!
Biz aylaymiz yig'labon g'urbat ixtiyor!

(quchoqlashib xayrlashadi)

Elbors

Qaytib kelgin, el butun bo'lmagay murda,
Kuyimga qiyom qilur o'liklar go'rd!

(ketadi)

Mulozim

(kirib)

Hech qayoqda ko'rinmas qayiqalar, sardor!

Jaloliddin

Darhol, darhol egarlang chopog'on tulpor!

M u l o z i m

Egarlardan uzilgan jangda ayillar,
Daryoning suvi toshqin, quturmish sellar!

S u l t o n b e g i m

(birdan xanjarini chiqarib, o'z kokillarini kesadi)

Arqonga ham yaraydi shu qalin kokil,
O'n besh otga chiqadi bermalol ayil!

(kokilini beradi)

J a l o l i d d i n

Fido etding husningni, bahodir singlim!

S u l t o n b e g i m

(qalpog'ini kiyib)

Kokil yana o'sg'usi, bo'lmasin o'lim!

(Jaloliddin bir qo'lida kitobni ko'tarib, boshqa qo'li bilan Sultonbegimni qo'ltiqlagan holda)

G'urbatlarga yo'l olmoq uchun musibat,
G'urbatda ham armondir Vatanga xizmat!
Hali ado bo'lmapti ulug' hangoma,
Nasaviy bitirmasdan qoldi jangnoma.
Bir bo'lsaydi saltanat, el-urug'lar bir,
Dahshat sochib bo'lardik jangda olamgir.
Mangulikdan joy olgan – yashar abadiy,
Men-ku, Manguberdiman, olam biladi.
Ko'klardanmi, suvdanmi, yo yer tagidan,
Balki sahro bag'ridan, tog' etagidan,
Bir kun paydo bo'laman shu yurt, shu yerda,
Yurt shaydosi ko'milmas g'urbatda – go'rda.
Ulug'vor niyatlarga kor qilmas ajal,
Kim yurtdan yovni quvsa – mendurman o'shal.

(mahram kiradi)

Mahram

Otlar tayyor, fursat oz, tez bo'ling, sardor!

Uzoqdan Elborsning nayi eshitiladi. Jaloliddin singlisi-ning qo'lini ushlab.

Jaloliddin

Eshit, xalq ham u kuyday, mangu poydor!

Bilasanmi, biz qaytar kunda u maqom

Yo'limizni belgilar! U kunga salom!

Nayning uzoqdan chalinayotgan sadosi va mo'g'ullar-ning kuchayib turgan nidosi asnosida ikkalasi jarga tushib ketadi.

Parada

«JALOLIDDIN MANGUBERDI» FOJIASI HAQIDA

Qadrli o'quvchilar! Siz mazkur asardan olingan, mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashgan xalq qahramoni, buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdi hayotining eng fojiali va hasratli manzaralari aks etgan adabiy parchalar bilan yaqindan tanishdingiz. «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasi o'zbek dramaturgiyasining yetuk namunasi hisoblanadi.

Asardagi Jaloliddin Manguberdi shaxsi, uning taqdiri hozirgi kungacha kishilarni hayratga solib kelyapti. Buyuk sarkarda, mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgan Jaloliddin Manguberdining to'liq ismi Jaloliddin ibn Alovuddin Muhammad bo'lib, Xorazmshohlarning so'nggi hukmdori hisoblanadi. Jaloliddin otasining harbiy yurishlarida qatnashadi va o'zining jasur jangchi, iste'dodli sarkardalik qobiliyatini namoyish etadi. Mo'g'ul istilochilarining haybatidan cho'chigan otasi Muhammadshoh dushmanga qarshi kurashish o'rniga, go'yo mamlakat xalqi hayoti-

ni saqlab qolish bahonasida Samarqandni tashlab orqaga chekinadi. Kaspiy dengizi bo'yidagi Obeskun shahriga yo'l oladi, u yerdan panoh topadi. O'g'li Jaloliddinning da'vat-u undovlari ham foyda bermaydi. Yosh sarkarda kuchli mo'g'ul qo'shiniga qarshi bir o'zi kurashga otlanadi. O'ziga yaqin xon-u beklar va lashkarboshilarning boshini qovushtirib jangga kiradi. Jaloliddin o'z qo'shini bilan eng kuchli mo'g'ul lashkarlarini yengib, dushmanga qiron keltiradi, umrining oxirigacha Vatanimiz hududini yovdan tozalashga harakat qiladi. Sohir sarkarda, haqiqatgo'y, vatanparvar Jaloliddin o'z davrida, keyingi davrlarda tarixchi olimlar, shoir va adiblar tomonidan sharaflandi. Buyuk davlat arbobi, Vatan fidoyisi haqida ko'plab tarixiy kitoblar, she'r-u dostonlar bitildi. Buyuk tarixchi Shahobiddin Muhammad al-Nasaviyning «Tarixi Jaloliya», Mirxondning «Ravzat us-safo» asarlarida Jaloliddin Manguberdi hayoti va faoliyatini mufassal yozib qoldirganlar. Buyuk sarkarda haqida ko'plab tarixiy, badiiy asarlar yaratildi. Mamlakatimizda Jaloliddin Manguberdi xotirasi abadiylashtirildi. O'lkamizda qahramon tavalludining 800 yilligi keng nishonlandi. Uning yurti Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o'rnatildi, yirik ko'cha, maydonlar, maktab va muassasalarga uning nomi qo'yildi. 2000- yilda oliy darajadagi harbiy mukofot «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etildi, ushbu orden bilan davlatimiz mudofaa qudratini mustahkamlashga ulkan hissa qo'shgan harbiylar taqdirlanadigan bo'ldi.

Taniqli yozuvchi Maqsud Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasini 1944- yilda, ikkinchi jahon urushining qizg'in bir davrida yaratdi. Asar o'tmishda chet el bosqinchilariga qarshi xalqimiz olib borgan mardonavor kurashning yorqin sahifalarini sahna asari shaklida yoritish va uni xalqimizning fashizm bilan olib borgan kurashi o'rtasidagi mushtaraklikni ko'rsatish borasida muhim targ'ibiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etdi.

Ushbu tragediya 1945- yilning yanvarida Hamza nomidagi O'zbek davlat akademik drama teatri (Hozirgi O'zbek Milliy akademik drama teatri)da sahnalashtirildi va tez orada tomoshabinlar, jamoatchilik e'tiborini qozondi. Akademik yozuvchilarimiz Oybek va G'afur G'ulom: «Ko'pdan bu- yon uzun umrli, badiiy salmoqdor sahna asarlarini orzu qilar edik. «Jaloliddin» bu orzumizga javob berishga qodir», – deya e'tirof etganlar.

Tragediya mazmuni bilan tanishar ekanmiz, unda M.Shayxzodaning shoirlik, zukko olimlik mahorati to'liq namoyon bo'lganini ko'ramiz. Asar she'riy shaklda yozilgan. Bu usul esa spektakldagi voqealarni aniq-oydin, personajlar xarakterini ta'sirchan, jozibador tasvirlash imkonini bergan. Tragediya matni bir nafasda o'qiladi va u kishiga chuqur ta'sir qiladi, epizodlar va eng murakkab sahnalar ham o'quvchi ongiga borib yetadi. Asarning bosh qahramoni Jaloliddin Manguberdi obrazi, uning insoniy qiyofasi – halol-pokligi, dushmanga shafqatsizligi, mardona xakteri o'quvchida ham, tomoshabinda ham zo'r taassurot qoldiradi.

Asar o'zining falsafiy ruhi va badiiy tasvirdagi til jozibadorligi bilan kishi e'tiborini tortadi. Tragediyada asar qahramoni tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning o'zaro munosabati haqida to'xtaladigan bo'lsak, muallifning tarixiy shaxs va uning badiiy obrazi tasviri hayotiy ko'rinish olgan. Jaloliddin Manguberdi xatti-harakati, uning gap-so'zlari, muomala tarzi tarixiy muhit bilan uyg'un ravishda namoyon bo'ladi. Jaloliddinning otasi Muhammadshoh, amir Badriddin, Yaroqbek kabi Vatanga xiyonat yo'lga o'tgan kimsalarga nafratli murojaati, onasi va singlisi Sultonbegimlarga nisbatan mehribonona muomalasi aks etgan sahna epizodlari nihoyatda ta'sirchan, hayotiy chiqqan.

Tragediyada Jaloliddin Manguberdi qiyofasi ko'proq asardagi boshqa obrazlar orqali ochilgan. Jumladan, zolim

Chingizxon, o'z yurtiga xiyonatkor Shoh Muhammad, olchoq amir Badriddin bilan bo'lgan muloqotda uning mard, yurtiga vafodor, bosqinchi va xiyonatkor kishilarga nafrati haddan ziyoda inson sifatida namoyon bo'ladi, ayni paytda Temur Malik, Muhammad Nasaviy, Elbors cho'ponlar bilan so'zlashlari xalqparvar, elga g'amxo'r yurt rahbari, volidasi va singlisi Sultonbegim bilan qilgan muloqotida mehribon farzand va tug'ishgan inisi uchun qayg'uradigan kishi qiyofasida ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Tragediyada M.Shayxzodaning sahna asarini yaratish bobidagi mahorati tufayli Manguberdi yashagan ziddiyatli davr, kishilar hayoti aniq, jonli, jozibador, eng muhimi, ishonarli tasvirlangan. Mazkur asardagi har bir so'zga, manzaraga, sahna jihozlariga ishonasiz, uni yurakdan his etasiz, go'yo o'zingizni shu suronli voqealar ichida yurgandek sezasiz. Xullas, asarda buyuk sarkarda, elimizning qahramon o'g'loni – Jaloliddin Manguberdi obrazi o'zining butun salobati bilan gavdalantirilgan. Uning yana bir nurli qiyofasini taniqli haykaltarosh I.Jabborov tiklagan yodgorlikda va iste'dodli rassom T.Quryozov chizgan «Jaloliddin Manguberdi» portretida ko'ramiz.

Tragediyaning she'riy yo'sinda buyuk shoir tomonidan yaratilishi, uning jozibadorligi, o'qilishlilikini ta'minlagan. Undagi sahna qahramonlari Jaloliddin, Temur Malik tilidan jaranglagan monologlar yurtimiz, xalqimizni sharafflagan madhiyalar kabi yangraydi. Aziz o'quvchilar, Siz bunga asar matnini o'rganish jarayonida o'zingiz ishonch hosil qilasiz. Shunday ekan, «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasini Vatanimiz tarixining eng suronli davridan hikoya qiluvchi mukammal sahna asari sifatida har qancha o'qib o'rgansak arziydi.

Savol va topshiriqlar

---

1. Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? U necha marta siyosiy qatag'ondan jabr ko'rgan?

2. Maqsud Shayxzoda o'z asarlarini qachondan boshlab e'lon qila boshladi?

3. Shoirning 30- yillarda qaysi asarlari chop etildi?

4. Maqsud Shayxzodaning urush yillarida yaratgan tarixiy tragediyasi qanday nomlanadi va u nima haqida edi?

5. Adib yaratgan dostonlarni sanang.

6. Maqsud Shayxzodaning ilmiy va pedagogik faoliyati haqida gapirib bering.

7. «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasidagi voqealar qaysi tarixiy davrni o'z ichiga oladi?

8. Jaloliddin kim? Uning shaxsi, qaysi sulolaga mansubligi haqida qisqacha so'zlab bering.

9. «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasida Jaloliddinning vatanparvarligi, sarkardalik iste'dodi nimalarda ko'rinadi?

10. Dramadagi tarixiy shaxslar (Jaloliddin Manguberdi, Xorazmshoh, Temur Malik va h.k.) va badiiy to'qima obrazlarni (Elbors pahlavon, devona chol kabi) ajrating.

11. Jaloliddin va otasi Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi kelishmovchilikning sababi nimada edi?

12. O'z davrida Sharq davlatlari orasida eng qudratli, besh yuz mingdan ortiq qo'shini bo'lgan shoh qanday jinoyatga qo'l urgan?

13. Mo'g'ullarga qarshi kurashda Jaloliddinni qo'llab-quvvatlagan vatanparvar shaxslarning nomlarini ayting.

14. Tarixchi Muhammad Nasaviy Jaloliddin Manguberdi haqida qanday asar yaratgan? Manguberdi haqidagi yana qanday tarixiy asarlarni bilasiz?

15. Tragediya matnidagi arxaik so'zlar va iboralar (No'yon, soqiy, zulfiqor, mustarix, ahkom, «Hubbil – vatan, minal imon», majusiy, valiahd kabi)ni lug'at yordamida ma'nosini topib, adabiyot daftaringizga ko'chirib oling.

TRAGEDIYA (FOJIA)

Tragediya adabiyotning dramatik tur janlaridan biri bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi yunoncha tragos – echki, ode – qo'shiq; tragediya – «echki qo'shig'i» ma'nosini anglatadi. Echki qayoqda-yu, fojiali sahna asari qayoqda, deb o'ylashingiz mumkin. Aslida, yuqoridagi so'zlarning zamirida haqiqatga yaqin ma'no bor: qadim yunonlarda hosil xudosi Dionis sharafiga xalq bayramlari o'tkazilgan. Bu bayramlarda echkilar so'yilib dasturxonga tortilgan. Qiziqchilar esa echki terilarini yopinib, turli sahna tomoshalarini ko'rsatishgan. Bunday jaydari qiziqchilarni tragoslar deyishgan. Keyinchalik bu so'z oqibati fojia bilan tugaydigan sahna asarlariga nisbatan qo'llanila boshlagan.

Tragik asar, ya'ni tragediyaning boshqa sahna asarlari (komediya, drama, intermediya)dan farqi shundaki, u qahramonlar o'rtasidagi kuchli ziddiyatlar asosiga quriladi, qahramonlar taqdiri fojia bilan yakun topadi, ular o'rtasidagi ziddiyat shiddatli va keskin tus oladi. Bu asar qahramonlar xarakterining yorqinligi, ichki kolliziya (qarama-qarshilik, to'qnashuv) kuchliligi, personajlar o'rtasidagi konfliktning o'ta kuchli ekanligi bilan farqlanadi. Tragediya murossasiz kurash, g'oyatda keskin ziddiyat zaminiga quriladi. Bunday asar asnosida kishilar qismati shiddatli, suronli siyosiy voqealar, turli ijtimoiy, shaxsiy qarashlar kurashi fonida ko'rsatiladi.

Siz o'qib-o'rgangan «Jaloliddin Manguberdi» fojiasidagi voqealarni esga olsak, bunga ishonch hosil qilamiz. Asar buyuk sarkarda o'limi bilan tugasa-da, undagi optimistik ruh kishiga dalda beradi. Fojia so'ngida o'zini jarga tashlayotgan Jaloliddinning kelajakka ishonch, yaxshi kunlar umidi bilan yo'g'rilgan xitobi fikrimizning dalilidir.

Manguberdi joy olgan – yashar abadiy,
Men-ku, Manguberdiman, olam biladi.
Ko‘klardanmi, suvdanmi, yo yer tagidan,
Balki sahro bag‘ridan, tog‘ etagidan,
Bir kun paydo bo‘laman shu yurt, shu yerda,
Yurt shaydosi ko‘milmas g‘urbatda – go‘rda.
Ulug‘vor niyatlarga kor qilmas ajal,
Kim yurtdan yovni quvsa – mendurman o‘shal.

Yevropada tragediya uyg‘onish va undan keyingi davrlarda ham keng rivojlandi. Ispan dramaturglari Lope de Vega, Kalderon, ingliz yozuvchisi V. Shekspir, nemis dramaturglari Gyote, Shiller, rus shoiri A.S. Pushkin kabilar bu sohada samarali qalam tebratdilar. Ular yaratgan «Otello», «Gamlet», «Romeo va Julyetta», «Boris Godunov» kabi tragediyalar bugungi kunda jahon teatrlari sahnalarida qayta-qayta o‘ynalmoqda.

O‘zbek adabiyotida tragediyaning go‘zal namunalari sifatida Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Padarkush» (1911), Abdurauf Fitratning «Abulfayzxon» (1926), Maqsud Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» (1944), «Mirzo Ulug‘bek» (1961) kabi asarlar yaratildi. Ushbu asarlar o‘zbek sahna madaniyatining haqiqiy durdonalariga aylandi.

Savol va topshiriqlar

---

1. Tragediya so‘zining lug‘aviy ma‘nosi va bu terminning kelib chiqish tarixini aytib bering.
2. Tragediya dramaturgiyaning boshqa janrlaridan nimasi bilan farqlanadi?
3. «Jaloliddin Manguberdi» tragediyasi so‘ngidagi Manguberdi so‘zi bu janrga xos qaysi xususiyatni anglatadi?
4. Tragediya janrida qalam tebratgan qaysi o‘zbek yozuvchilarini bilasiz?

USMON NOSIR

(1912–1944)

«1912- yilning 13-noyabrida Namangan shahrining «Chuqur ko‘cha» dahasida qorachadan kelgan bir bola tug‘ildi. U tug‘ilganida hech kim sevinmadi ham, hech kim xafa ham bo‘lgani yo‘q.

To‘shakda yotgan bemor ota esa bola go‘dakligidayoq bu olamdan ko‘z yumdi...

Ammo otalik mehrini to‘rt yashar Usmon Masodiq o‘g‘li Nosirhoji xonadonidan topdi. Ikkinchi ota oilasini Qo‘qon shahriga ko‘chirib olib keldi. Bola shu dargohda ulg‘ayib, ko‘p bolalar kabi internatda o‘qib tarbiyalandi. O‘rta maktabda va Samarqanddagi O‘zbekiston dorilfununida o‘qib yurgan yillaridanoq u shoir Usmon Nosir bo‘lib tanildi.

Usmon Nosir!.. Bu nom yigirmanchi yillarning oxirlaridayoq o‘quvchiga tanila boshladi. O‘ttizinchi yillarda esa, u asarlarini kitobxonlar intiqlik bilan kutadigan shoirga aylandi. Endi uni «tabiatan shoir», «tug‘ma shoir» deb ta‘rifladilar. Ana o‘shanda Usmon Nosir 20 yoshlarda edi. «Bo‘ladigan bola boshidan ma‘lum» deganlaridek, Usmon Nosir ham mashhur siymolarimiz kabi juda yoshligidan ko‘p ijobiy xislatlarga ega bo‘lgan edi.

U nihoyatda ziyrak, idrokli, keng mushohadali, o‘ta qiziquvchan, uquvli, bilimga chanqoq, mehnatkash edi. Shuning uchun ham Usmon Nosir ijodda yoshligidanoq iste‘dodli, «tug‘ma shoir» sifatida tanildi. Bu tanilish yosh shoirning shoirona tabiatidan tashqari, uning ijodga jon-dili bilan berilishi, ijod sirini bilishga urinishi, bu yo‘lda o‘rganishi va izlanishi samarasi edi. «Geyne bilan o‘rtoq

tutindim, Lermontovdan ko‘mak o‘tindim» degan yosh shoir rus va jahon poeziyasining maftunkor fazilatlarini ijodiy talqin qilish bilan birga, Sharq adabiyoti va og‘zaki ijodining boyliklarini ham egallashga intildi...

Usmon Nosir 18 yoshidan to 24 yoshigacha bo‘lgan davrda ijod qildi. Shu qisqa 6–7 yil ichida u beshta she‘rlar to‘plami («Quyosh bilan suhbat», «Safarbar satrlar», «Traktorobod», «Yurak», «Mehrim») va ikki doston («Norbo‘ta», «Naxshon») hamda to‘rt drama («Atlas», «Zafar», «So‘nggi kun», «Dushman» asarlarini) yaratdi.

Badiiy tarjima sohasida ham shoir o‘ziga xos tarjimonlik madaniyatini va poetik didini namoyish qilgan edi. N.A.Dobrolyubovning «Haqiqiy kun qachon keladi?» degan mashhur asarini, V.I.Kirshonning «Ulug‘ kun» dramasini, A.S.Pushkinning «Bog‘chasaroy fontani», M.Yu.Lermontovning «Iblis» nomli dostonlarini, Hayne, Gyote, Bayron ijodidan ko‘pgina namunalarni o‘zbek kitobxonlari Usmon Nosir tarjimasida o‘qidi. Bu poetik tarjimalar, o‘zbek adabiyotining tarjima asarlar sahifasida shoh namunalari bo‘lib qoldi.

Usmon Nosir lirik shoir edi. Bu yangroq lirika o‘zbek she‘riyatidagi lirik oqimga hamohang bo‘ldi, bu oqimga yangi sharshara bo‘lib qo‘shildi va bu unga yana-da joziba baxsh etdi.

Shoir ijodidagi bu xususiyatlar she‘riyatda lirikaning yangi turini, badiiy soddalikning eng yaxshi namunasini namoyish qildi. Usmon she‘rlarida jimjimadorlik, g‘alizlik, zo‘rma-zo‘rakilik ko‘rinmas, fikr-tuyg‘u sodda, lekin lirik harorat bilan, jozibadorlik bilan, original tashbihlar bilan bayon qilinar edi:

She‘rim! Yana o‘zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda.
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

(«Yana she‘rimga»)

Bu she'riy parchada yana bir narsa, ya'ni shoir ijodining yetakchi mazmuni – she'riyat va hayot oshiqligi namoyon bo'ladi.

...Shoir ijodiy faoliyatida biz ikki pog'ona borligini ko'ramiz. Uning 1927- yildan 1932- yilgacha bo'lgan ijodida publitsistika, voqealarga publitsistik munosabat, publitsistik pafos va ritorika ko'proq ko'zga tashlandi. Shuning uchun uning she'rlari shior va chaqiriq bo'lib yangradi. Bu xususiyat Usmon ijodining zamon talabiga hozirjavobligini ko'rsatadi...

Shoirning mana shu dastlabki davr ijodida tematik aktuallik va rang-baranglik ustun bo'lsa-da, bu yillar badiiy mahorat va ijodiy mustaqillik yo'lida izlanish davri edi...

Usmon Nosir o'z ijodini, o'z she'rini:

Sen yuragimning chashma suvisan,
Sen ko'zlarimning gavhar nurlari.
Sening bahongni kim so'rasa, de:
«Bahom – umring bahosiga teng», –

(«She'rim»)

deb baholagan yildan boshlab uning ijodining yangi davri, yangi oqimi, yangi to'liqini, yangi toshqini boshlandi. Bu toshqin shoir ijodining kamolot bosqichi edi. Bu bosqichda u yetakchi shoirlar kabi falsafiy fikrlashni, teran mushohadani, voqeani poetik tasavvur qilishni o'rganib, bu xususiyatni o'z she'rlariga badiiy sodda ifodalarda singdirdi. Uning lirikasida siyosat va ijtimoiy turmush hayotiylik, originallik, chuqur hissiyot, poetik tuyg'u, intim kechinmalar bilan sug'orildi, yurak sadosi bo'lib yangradi va mehr o'ti bo'lib olovlandi. Shuning uchun ham shoir shu yillardagi she'riy majmualariga «Yurak» va «Mehrim» deb nom qo'ydi...

Usmon Nosir yosh ijodkorlarga murabbiylik qildi. O'rta maktabda o'qib yurgan chog'larida Qo'qondagi havaskor

qalamkashlar, o'z davrining yosh shoirlari Amin Umariy, Nasrulla Davron, Ibrohim Nazir va shu satrlarning muallifi – kamina kabi shoirlar uning ko'magidan bahramand bo'ldi... Keyinchalik Usmon Nosir barcha katta-kichik shoirlar yuragiga kirib bordi va ularga o'rnak bo'lib qoldi.

...Usmon Nosirning adabiyotda paydo bo'lishi hammaning e'tiborini tortgan edi. Uning ijod maydoniga kirib kelishi mislsiz kuchi bilan hammani o'ziga jalb qilgan notanish bir pahlavonning maydonga kirib kelishiga o'xshar edi. Ha, u ijod maydoniga yosh va kichkina jussasi bilan keldi-yu, juda katta yuk ko'tardi.

«Usmon she'riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo'ronday! U shunday to'polon va to'lqin bilan keldiki, uncha-muncha she'riy uslub va ijodni to's-to's qilib yubordi. Uni o'zimizda «O'zbekning Lermontovi», Moskva gazetalarida «Sharqda Pushkin paydo bo'ldi», deb yozishdi», – deydi shoir Turob To'la.

...Usmon Nosir 1944-yil 23-martda 32 yoshida Uzoq Sharqda vafot etdi. Lekin shoir o'zi aytganidek, uni Vatan, xalqimiz, adabiyot unutmadi!

Bargdek uzilib ketsam
Unutmas meni bog'im.
Ishimni hurmat qilur,
Gullardan haykal qurur.
She'rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham
Unutmas meni bog'im, –

(«Bog'im»)

degan edi Usmon».

O'tkir Rashid,
filologiya fanlari nomzodi, 1984-yil

YURAK

Yurak, sensan mening sozim,
Tilimni nayga jo'r etding.
Ko'zinga oyni berkitding,
Yurak, sensan ishqibozim.

Senga tor keldi bu ko'krak,
Sevinching toshdi qirg'oqdan.
Tilim charchar, ajab, gohi
Seni tarjima qilmoqdan.

Sen ey, sen – o'ynoqi dilbar,
Zafardan izla yoringni.
To'lib qayna, toshib o'yna,
Tirikman, kuyla boringni.

Itoat et!
Agar sendan
Vatan rozi emas bo'lsa,
Yoril, chaqmoqqa aylan sen,
Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

1933, Samarqand

Usmon Nosirning «Yurak» she'ri shoirning insoniy xarakterini va ijodiy taqdirini o'zida mujassam etgan she'rlar sirasiga kiradi. Ijodkor tarjimayi holidan o'ringan shoir Turob To'laning unga bergan ta'rifi yod-ingizdami? «Yurak» she'ridan xuddi shu bo'runday shiddatni, to'polonni, to'liqinni his qilmaymizmi? Shoir Yurak obrazini o'zining ilhomi, ijodiy intilishlari, his-tuyg'ulari, orzu-o'ylarining mujassam timsoli deb biladi. Ya'ni uning Yurakka murojaati, aslida, o'z shaxsiga, ijodiga murojaatidek yangraydi. Qalbida ilhom bulog'i jo'sh urgan shoirgina:

Senga tor keldi bu ko'krak,
Sevinching toshdi qirg'oqdan.
Tilim charchar, ajab, gohi
Seni tarjima qilmoqdan, –

deyishi mumkin.

Qarang, Yurakning xuddi qaldirg'och jivir-jiviridek, bulbul chah-chahidek kuyini, zavq-u shijoatini shoirning tili bor-yo'g'i tarjima qilishga zo'rg'a ulguradi. Chunki ichingizda ozmi-ko'pmi she'r, hikoyalar yozishga ishtiyoqmand o'quvchilar bo'lsa guvohlik berishlari mumkin, ilhom degan to'lqin hech bir ogohlantirishsiz, egasini qalam-qog'oz olishga-da ulgurtirmay, toshib keladi. Usmon Nosir bir she'rida aytganiday: «Ilhomning vaqti yo'q, selday keladi...»

Shoir fikricha, Yurakka faqat bir o'rinda buyruq bermoq, uni itoatga ko'niktirmoq, balki majburlamoq ham qiynamoq mumkin: agar undan «Vatan rozi emas bo'lsa...»

Usmon Nosir ham ko'ziga oyni berkitib, u bilan ishqibozlik qilishiga-da yo'l qo'yib bergani Yurakdan, avvalo, Vatan rozi bo'lishini talab qiladi. Aks holda: «Yoril, chaqmoqqa aylan sen, Yoril! Mayli, tamom o'lsam!...» — deya yurtga nafi tegmaydigan ijoddan o'limni afzal biladi.

Savol va topshiriqlar

---

1. Usmon Nosir hayoti va ijodi haqida bilgan ma'lumotlaringizni adabiyotshunos olim O'tkir Rashid esdaliklari bilan boyitib, tengdoshlaringizga hikoya qilib bering.

2. Shoir necha yil ijod qilishga ulgurdi? Shu yillar ichida qanday asarlar yozdi?

3. «Yurak» she'ri bilan shoirning shaxsi, ijodiy uslubi o'rtasida qanday bog'liqlik bor, deb hisoblaysiz?

4. Shoir Yurakka murojaat etib, «Sen ey, sen – o'ynoqi dilbar, Zafardan izla yoringni», – deydi. Shu misralarga jo bo'lgan ma'noni, lirik qahramon istagini sharhlashga harakat qiling-chi.

NIL VA RIM

(Tarix kitobidan)

I

Lampam yonur... Yaralangan qanotday og'ir
O'y bosadi. Yuragimda go'yo sel yog'ir.
Qiynalaman. Tirishaman. Hushim parishon
O'tmish, hozir va kelajak ko'rinur har on.
Tirishaman, butun kuchim ko'zimga kelar,
Chirog'imga parvonadek urinar yillar –
To'rt atrofim to'lib ketar kuygan qanotga...
Xayolimda: katta sahro, men minib otga –
Shamoldan tez, bulutlardan yengil chopaman;
Kuyib tushgan har qanotdan bir jon topaman.
Termilaman o'lik ko'zga (nega qo'rqayin?).
Barchasidan o'yib olib ko'zining oyin –
Termilaman: qichqiradi yillar, odamlar,
Eshitilar menga ular bosgan qadamlar...

II

Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh —
Ko'tarilar. Nil oqadir – qullar to'kkan yosh.
Faryodlarga chidolmaydi yer bilan osmon,
Ro qayerda? Azirisa? Qiynaydi Tifon¹!
Kimga yig'lab, kimdan madad kutsin bemor qul?
Erki qulfdir, hayoti qulf, bor Xudolar qulf!
Kosasida suv yo'q, quruq xaltasi: non yo'q!
Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo'q.
Ko'zida ko'z yo'q, belida bel yo'q, hayhot!
Fir'avn² uni chumoliday ezadi: voy dod!..
Fir'avnning hukmi qattiq, fir'avn – xo'jayin,
Xudolarga u manzurdir, hayoti tayin.
Neki qilsa, o'zi bilur, o'zi hukmron,
Misr bo'ylab Nil oqadur – «qullar to'kkan qon!»

¹ Ro, Azirisa, Tifon – qadimgi misrliklar tushunchasidagi xudolar nomi.

² Fir'avn – qadimgi Misr davlatini boshqargan hukmdor.

III

To Minisdan Ramzesgacha, Ramzesdan nari
«Malika qiz» – Kleopatra¹ hukmron davri.
Undan tortib... yana uzoq, yana ko'p yillar
Xarsang bilan yotqizilgan necha ming yo'llar.
Ko'zyoshidan, dil toshidan qurilgan haykal
Mag'rur turar, mag'rur boqar; hech biron mahal
Na odamdan, na zamondan qo'rqmas asti u.
G'azabini yutib o'lgan qullar dasti bu!
Qullar... (Menman u qullarning o'lmas avlodi,
Mana menman, u qullarning hech so'nmas yodi,
Mana menman, falaklarga lov-lov o't qo'yib,
O'talarimning boshidan poydevor uyib,
Ozodligim obidasin qurgan insonman!
O'sha jonman, o'sha qonman va o'sha shonman!)

IV

Otim uchar (xayolimda) oldinga doim,
Avval bahor osmonidek yig'lar gado Rim...
O'lim yaxshi, odam agar shunday xor bo'lsa!
Bir parcha non nima o'zi! Shunga zor bo'lsa!
Nahot, chaqmoq yondirmaydi butun ochunni²?
Kul gardiday umr – tog'day kulfat uchunmi?
Javob bergin menga, zakki qadimgi Homer³,
Ko'zyoshi-yu qonga rostdan tashnami bu – yer?
Qo'y, yaxshi chol! Ko'nglim to'ldi, gaplashamiz so'ng,
Bu nimasi? Eshitanami, og'ir, hazin mung?
Hamon yig'lar yalang'och Rim, hamon dil ezar,
Hamon tilla qadahda qon ichar Sezar⁴!

V

Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon,
Katta sirkka sig'ishmasdan qaynar olomon:

¹ Minis, Ramzes, Kleopatra – quldorlik davri Misr hukmdorlari.

² Ochun – dunyo, olam.

³ Homer – qadimgi yunon shoiri, ko'zi tug'ma ojiz bo'lgan.

⁴ Sezar – Rim imperiyasini boshqargan hukmdor.

«Odam bilan hayvon o‘yin ko‘rsatar emish...»
(Bunday qiliq bizning uchun qandayin erish!..)
Tishlarini irjaytirib bo‘kirgan yo‘lbars
To‘rt tarafga tashlanadi, talpinib lars-lars.
Och ko‘zlari qonga to‘lgan, sakrab o‘ynaydi...
O, bechora, qoch! U seni tirik qo‘ymaydi!
Ana! Ana, tirnog‘ini nishlab kelar u,
Changal soldi! Xalq o‘rnidan birdan turdi duv...
Chapak chaldi. «Ey, ahmoq Rim, sevinma qonga!
Bundan boshqa xo‘rlik bormi, axir, insonga?» –
Dedi, parcha-parcha bo‘lgan gladiator.
Rim – o‘yindan o‘lim kutgan jinni teatr!

VI

Issiq izlar... hamon u isyondan is bordek,
Bulutlarning orasinda yurar Spartak¹.
Osmon – qalqon, kamon yoyi – chaqmoq, yonar o‘t,
Zulm uchun yig‘i, fig‘on va erksizlik sud².
Javob bersin. Aflotunmi³, Vergiliymi⁴, yo –
Boshqa biri, qani kim? Kim mard? Kim guvoh?
Ki, tun qancha qora bo‘lsa, oy shuncha yorug‘!
Spartakning lashkarlari hali ham borur.
Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi,
Mana menman, u qullarning hech so‘nmas yodi.
Mana menman, falaklarga lov-lov o‘t qo‘yib,
Otarimning boshidan poydevor uyib,
Kelajagim obidasin qurgan insonman!
O‘sha jonman, o‘sha qonman va o‘sha shonman!!!

1935

(She‘r juz‘iy qisqartirilishlar bilan berildi).

¹ Spartak – Rim quldorlik tuzumiga qarshi ko‘tarilgan qo‘zg‘olonning rahbari, o‘zi ham qul bo‘lgan.

² Sud – ma‘no, mohiyat.

³ Aflotun (Platon) – qadimgi yunon faylasufi.

⁴ Vergiliy – qadimgi yunon lirik shoiri.

Avvalgi sinflarda «Jahon tarixi» darslaridan quldorlik davriga oid voqealarni o'rgangan edingiz. Yodingizda bo'lsa, hozirgi Italiya davlatining poytaxti Rim shahrida bo'lgan ulkan imperiya jahonning ko'plab mamlakatlari bosib olib, ularning xalqini qul qilgan edi. Misrda bo'lsa, fir'avnlarni o'zlarini yerdagi Xudo hisoblab, o'z xalqi va atrofdagi xalqlarga uy hayvonlaridek munosabatda bo'lishni odat qilgandilar. Bu quldorlik davlatlarida inson umrining sariq chaqalik qadri bo'lmay, o'n minglab, yuz minglab kishilar umri imperiyalarning o'zaro besamar urushlari oloviga tashlanardi. Bu urushlarda asir tushgan odamlar qul bozorlarida sotilar, ularning keyingi taqdiri bilan hech kimning ishi – tashvishi bo'lmasdi. Qul egasi uni xohlaganicha ishlatar, xo'rlar, ko'ngilochdi olishuvlarga solar, yoqmay qolsa, o'ldirib yuborish ham uning ixtiyorida bo'lar edi.

Harqalay, ko'pchiligingiz G'arb kinoijodkorlari tomonidan yaratilgan «Spartak», «Kleopatra» (bir necha variantlari bor), «Gladiator» singari filmlarni tomosha qilgansiz. Ko'rgansizki, bir tomonda oltin va durlarga ko'milib yotgan hukmronlar, ularning bu durlarga o'ch bo'lgan o'nlab ayollari. Boshqa tomonda bo'lsa, janglarda olgan jarohatlari qurtlab ketgan, ochlikdan va xorlikdan labi gezarib, «Non!» deya, «Non!» deya surinib kechayotgan (G'afur G'ulom), gardaniga temir zanjir quyilgan o'n minglab qullar...

Tarix hikoyalarini qalbdan his qilib o'qigan va o'z zamonasida ham qullikning, inson xo'rligining turli ko'rinishlarini kuzatayotgan 23 yoshli shoir tasavvurida goh qullar ko'zyoshidan to'lgan Nil, goh «o'yindan o'lim kutgan jinni teatr» – Rim gavdalanaveradi:

Chirog'imga parvonadek urinar yillar –
To'rt atrofim to'lib ketar kuygan qanotga...

Bu tarix kitobida zarvaraqlar bir yoqda tursin, oq varaqlar

ham yo‘q. Milt etgan yorug‘likka tashna bu yillar parvona-dek o‘zini chiroqqa uradi, baribir qismati yo‘qlik – kul...

Asarning II qismidagi tasvirlarga e‘tibor beraylik. Uning birinchi misrasida «Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh – ko‘tarilar», deyiladi. Boshqa bir misrada esa «Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo‘q», – degan o‘xshatish ishlatiladi.

Agar tabiatga – yozda quyoshning chiqishi va botishiga razm solsak, aslida, buning aksiga guvoh bo‘lamiz. Quyosh ko‘tarilayotganda anchagina rangsiz, botayotganida esa qip-qizil rangga bo‘yaladi. («Monolog» she‘rida shoir, darhaqiqat, «Ufqdan botar quyoshni Shart kesilgan boshga o‘xshatdim», – deydi!)

Endi savol tug‘iladi: nima, Usmon Nosir «Nil va Rim»da mantiqsizlikka, noaniqlikka yo‘l qo‘yganmi?

Mutlaqo! Hamma gap shundaki, shoir o‘zi la‘natlayotgan davrda hayot, tiriklik mantig‘i, insoniy turmush tarzining oyog‘i osmondan keltirilganini mana shu «g‘alati o‘xshatish»lar orqali ham bo‘rttirib ifodalaydi.

Fir‘avnlarning qabri bo‘lmish Misr ehromlari, bu mamlakatdagi ulkan tosh haykallari, mana necha asrlarki, «na odamdan, na zamondan qo‘rqadi». Ular shu qadar mustahkam, shu qadar chidamli. Holbuki, shoir nazarida, bularning bari «G‘azabini yutib o‘lgan qullar dasti»dir. Xo‘rlik, nochorlik, alamli hayot og‘riqlariga qarshi mahkam tugilgan inson mushti ular!

Usmon Nosirning sevimli ustoz, safdoshi Cho‘lpon insonga murojaat etib: «Bo‘yin egma, kishan kiyma, ki, sen ham hur tug‘ulg‘onsen!» – degan edi. Darhaqiqat, inson bolasi yaralibdiki, qullikka, erksizlikka, mutelikka qarshi kurashib keladi. Tabiatan erk farzandi bo‘lgan shoir uchun o‘zidan minglab yillar ilgari o‘tgan insonlar qismati ham begona emas. U erksizlikning har bir qurbonini o‘z tug‘ishganiday ko‘radi, zolimlardan ularning xunini so‘raydi.

Asarda naqarotdek ikki bor qaytarilgan, «Mana menman, u isyonning o'lmaz avlodi...» – deya boshlanuvchi fidoyi hayqiriq, go'yo Usmon Nosirning o'zini kutayotgan og'ir erksizlik, surgun zulmatlariga oldindan ko'tarilgan isyondek yangraydi!

Savol va topshiriqlar

---

1. «Nil va Rim»dek yirik she'riy asarni yaratmoq uchun ijodkordan iste'doddan tashqari yana nimalar talab qilingan?

2. Qullar mehnati, kuchi, hayoti evaziga Misr ehromlari, Rim obidalari bunyod etilgan. Bu ikki hodisa o'rtasida ziddiyat yo'qmi? Agar bo'lsa, Siz uni qanday izohlagan bo'lardingiz? Bu savollarga o'qituvchingiz yordamida, sinfdoshlaringiz bilan birga javob topishga harakat qiling.

3. «O'lim yaxshi, odam agar shunday xor bo'lsa!

Bir parcha non nima o'zi! Shunga zor bo'lsa!» – misralarida ko'proq qanday qadr to'g'risida gap ketyapti?

4. «Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon» misrasida ko'kdagi holat nimaga o'xshatilyapti? Bu o'xshatishning ramziy ma'nosi ham bormi?

5. O'zbekiston xalq shoiri A.Oripovning «Olomonga» she'ri-ni topib o'qing. Bu she'rdagi olomon bilan «Nil va Rim»da yo'lbars changalida parchalangan gladiatorning o'limiga chapak chalayotgan «xalq» o'rtasida bog'liqlik bormi? Bu masalani ham o'qituvchingiz yordamida muhokama qiling.

6. «Tun qancha qora bo'lsa, oy shuncha yorug'!» misrasiga jo qilingan ramziy ma'noni izohlashga urining.

YANA SHE'RIMGA

She'rim! Yana o'zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda.
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

Yuragimning dardi – naqshisan,
Qilolmayman seni hech kanda!

O't bo'lurmi ishqiy yo'q tanda?
Dardimsanki, she'rim yaxshisan.

Sen orada ko'prik bo'lding-da,
Geyne bilan o'rtoq tutindim,
Lermontovdan ko'mak o'tindim.

Butun umrim sening bo'yningda,
Saharda qon tupursam, mayli.
Men – Majnunman, she'rim, sen – Layli!

1935

Usmon Nosir singari chin ijodkorlar uchun she'r yozish, san'at yaratish birovga aql o'rgatish ham, tirikchilik o'tkazish vositasi ham emas. Baliq uchun suv, qush uchun osmon qanchalar zarur va tabiiy bo'lsa, shoir uchun she'r bitish – ko'nglini ochish shunchalar zarur ruhiy ehtiyojdir. Ayniqsa, Usmon Nosir uchun – hali uylanib ham ulgurmagan, chin suhbatdosh orttirmagan iste'dodli qalbegasi uchun she'ridan – yagona suyuqlisidan boshqa darddosh topilmaydi. Shoirning esa kitoblardan o'qib bilgani, achchiq hayotdan orttirgan dardlari ozmuncha bo'lmagan. Birgina «Saharda qon tupursam, mayli...» misrasida yashirin dardning o'ziyoq endigina 23 bahorni ko'rgan shoirni qancha o'ylatgan. Gap shundaki, Usmon Nosir bolalik va o'smirlilikning og'ir yillari o'sha paytda ko'p tarqalgan sil kasaliga muhtalo bo'lgandi. Hayot va go'zallikka tashna yosh insonni bu dard qanday holga solishi mumkinligini o'zingiz tasavvur qilib ko'ring.

Lekin yaxlit olib qaraganda, mazkur she'rni tushkun (pessimistik) asar deb bo'lmaydi. Unda shoir hayotga kelib topgani she'r atalmish mo'jizani hech narsaga almashmasligini yaqqol sezdiradi. Shoir uchun bog'dagi gulning chiroyi ne? Axir she'rning – insoniy ko'ngilning jonli va o'tli izhori oldida gullar tarovati ne kuchga ega?

Shoir she'rga nisbatan hatto «hayot shaxsisan» degan ta'rifni beradi. Bu nima degani? Bu degani: she'r na-faqat o'zining nafis go'zalligi, balki o'tkir fikrlari, ulug' g'oyalari, omma ong-u shuuriga o'tkazadigan kuchli ta'siri bilan ham tirik, yashovchandir. Ayniqsa, Usmon Nosir yashagan davr she'riyati mazmun-mohiyatida gul va bul-bullar, oshiq va ma'shuqalar ta'rifi emas, ijtimoiy, mafku-raviy, hatto siyosiy masala-muammolar muhokamasi ustunlik qilar edi.

Shoir she'rga nisbatan «dardimsan» ham deydi. Bu so'z faqat she'rlarda aks topgan lirik qahramon dard-lariga ishora bo'lmay, ijod mas'uliyatini chuqur his qilgan shoirning asarlari taqdiridan kuyinishini ham anglatadi.

Usmon Nosirning shoir bo'lib shakllanishiga ustozlari Cho'lpondan tashqari rus va G'arb adabiyotining ilg'or namoyandalarining asarlari ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Garchi bu she'rida ulardan faqat ikki nafari – Geyne va Lermontov tilga olinsa-da, shoir o'qib o'rgangan ustoz-lar juda ko'p bo'lgan.

Bilamizki, Layli va Majnun ikki vujudagi bir ruh, bir olamdur. Ularni bir-biridan ayri, alohida tasavvur etib bo'lmaydi. Usmon Nosir ham o'z she'rlari bilan ijod-korlardan ajralib turardi. Shu tufayli ham shoir ismi tilga olinganda – she'r; she'r va she'riyat deyilganda, eng avval, Usmon Nosirning o'ktam siymosi ko'z oldimizda gavdalanaveradi.

Savol va topshiriqlar

---

1. Shoir she'rga nisbatan «Yuragimning dardi – naqshisan» deydi. Shu misraga jo bo'lgan ma'noni izohlashga harakat qiling.

2. Geyne bilan «o'rtoq tutinish», Lermontovdan «ko'mak o'tinish»ni qanday tushunasiz?

3. She'rga nisbatan uning muallifi «Butun umrim sening bo'yingda» demoqda. Sizingcha, nimalar nazarda tutilyapti?

4. «Yana she'rimga» asariga o'xshash she'rlar boshqa shoir-larda ham bormi? O'ylab ko'ring.

SAID AHMAD

(1920-2007)

O'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Said Ahmad (to'liq ism-sharifi Saidahmad Husanxo'jayev) 1920- yilda Toshkentning Samarqand darvoza mahallasida dunyoga keldi. U o'rta maktabni tugatgach, avval Toshkent Rassomlik bilim yurtida, so'ng Toshkent Pedagogika institutida o'qidi va uni 1943- yilda tugatdi. Yoshligidan adabiyotga havasmand bo'lgan adib adabiyot darslarida,

maktabdagi to'garaklarga faol qatnashardi. Adib dastlab «Mushtum» jurnaliga adabiy xodim bo'lib ishga kirdi. Tabiatan hazil-mutoyibaga moyil Said Ahmad uchun bu jurnal muhiti yaxshigina ijodiy maktab bo'ldi. Shuningdek, yozuvchining qator jurnal va ijtimoiy-siyosiy gazetalari tahririyatlaridagi faoliyati uning yetuk ijodkor bo'lib yetishishiga, elga tanilishiga sabab bo'ldi.

Said Ahmad juda sermahsul ijodkor. Adib ko'p yozsada, xo'b yozadi. Uning «Tortiq» nomli dastlabki hikoyalar to'plami 1940- yilda chop etilgan. Shundan so'ng adibning «Er yurak», «Farg'ona hikoyalari», «Cho'l burguti», «Muhabbat» kabi ellikka yaqin katta-kichik kitoblari alohida to'plam va ko'p jildliklar shaklida nashr etilgan. Bu asarlarning barchasi zo'r qiziqish va hayajon bilan o'qiladi. Sababi, adabiyotshunoslarimiz to'g'ri ta'kidlaganlaridek, Said Ahmad Oybekning psixologik tasvir mahoratini, G'afur G'ulom yumori, Abdulla Qahhorning ixcham va teran fikrlash fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan adib. Darhaqiqat, bu uch bobokalon qalam ustasining ijodiy taj-

ribasi sevimli yozuvchimiz uchun ulkan mahorat maktabi bo'ldi.

Said Ahmad – o'tkir kulgi ustasi. Bu xususiyat uning barcha janrlardagi asarlariga ko'chgan deyish mumkin. Jumladan, adibning «Kelinlar qo'zg'oloni» (1976) komediyasi dovrug'i olamga ketgan sahna asari hisoblanadi. Asar o'zining samimiy tili, sharqona lutf va kulgiga boyligi, tarbiyaviy ruhi bilan ko'plab xorijiy mamlakatlar tomoshabinlarining ham ko'nglini rom etdi. Adib ssenariysi asosida yaratilgan qator kinofilmlar haqida ham shu gapni aytish mumkin.

Mustaqillik yillarida adib yana-da katta g'ayrat bilan qalam tebratdi. U shu yillarda ko'plab publitsistik maqolalar, badialar yozdi, shuningdek, quvnoq yumoristik, jo'shqin lirik hikoyalar, ta'sirchan xotiralar yaratdi. Yozuvchining «Xandon pista», «Bir o'pichning bahosi» kabi hajviy to'plamlari, «Yo'qotganlarim va topganlarim», «Qorako'z majnun», «Kiprikdagi tong» kitoblari, 3 jild-dan iborat «Tanlangan asarlar»i xuddi shu istiqbol yillarida yaratildi.

Said Ahmad yirik nasriy asarlari bilan ham kitobxonlarga yaxshi tanish. Uning 1988- yilda yaratilgan «Jimjitlik» romani xalqimizning sho'ro hukumati davridagi zohiran tinch, turg'unlik, aniqrog'i, «jimjitlik» yillarida kechirgan kunlaridan hikoya qiladi. Asarda «qizil imperiya»ning rang-barang nayranglari tufayli hayoti fojiali kechgan kishilar taqdiri bo'yab-bejalmasdan, haqqoniy ko'rsatilgan.

«Ufq» romani nafaqat Said Ahmad ijodida, balki adabiyotimizda ulkan voqea bo'lgan uch qismli asar bo'lib, roman-trilogiya hisoblanadi. Asarda xalqimizning Ikkinchi jahon urushigacha, urush davri, urushdan so'nggi yillardagi qismati qalamga olingan. Romanning birinchi kitobi «Qirq besh kun», ikkinchi kitobi «Hijron kunlarida», so'nggi, uchinchi kitobi esa, «Ufq bo'sag'asida» deb ataladi. Trilogiyada o'sha yillari xalq boshiga tushgan

mashaqqatli kunlar, musibatlar, ularni katta bardosh bilan yengib oʻtgan kishilar adib tomonidan zoʻr mehr va ilhom bilan tasvirlangan.

Said Ahmadning shaxsiy hayoti ancha murakkab boʻlgan. U 1947- yilda «xalq dushmani» sifatida ayblanib, nohaq qamoqqa olingan, bir necha yil qatagʻon jabrini tortgan. 1953- yildan soʻnggina oqlangan. Biroq bu azoblar sevimli yozuvchimiz ruhini, qaddini buka olmadi. Adibning barakali va mazmunli ijodiy faoliyati davlatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. Adib «Oʻzbekiston xalq yozuvchisi» unvoniga, Davlat mukofotiga sazovor boʻlgan, «Buyuk xizmatlari uchun», «Doʻstlik» ordenlari bilan mukofotlangan. Said Ahmadga Vatanimizning yuksak mukofoti – «Oʻzbekiston Qahramoni» unvoni berilgan.

QOCHOQ

(«Ufq» trilogiyasidan parcha)

...Baxtiyor odam hammani oʻziga oʻxshatadi. Ikromjon hozir shunday kayfiyatda edi. Yor-birodarlari oldida yuzi yorugʻ boʻldi. Vatan uchun qilgan xizmatlari oliy mukofot bilan taqdirlandi.

U bu mukofotni oʻz qishlogʻida, birga mehnat qilgan, birga ter toʻkkan joʻralari oldida koʻkragiga taqdi. Hozir uning koʻziga boshqalar ham xuddi shunday baxtiyor, shunday shod tuyulardi. Hali majlisda qandaydir yaramas bir bola toʻgʻrisida gap boʻldi. U yaramas bola armiyadan qochgan. Qishlogʻini, ota-onasini xijolatga qoʻygan. Negadir Ikromjon bunga uncha parvo qilmadi. Bu gaplarning unga mutlaqo aloqasi yoʻq. U taqdirlangan, zoye ketmagan mehnatlarining gashti bilan mast edi.

Klubdan chiqqan kishilar toʻda-toʻda boʻlib simyogʻoch tagida gaplashib turishibdi. Xotin-xalaj allaqachon tarqab ketgan. Togʻa harbiy komissarlikdan kelgan leytenant bi-

lan pachag'i chiqqan qora «Emka» mashinasi oldida nimanidir shivir-shivir gaplashib turibdi.

Ikromjon ularning gapiga xalal bermaslik uchun yonlaridan tez o'tib ketdi. U hozir samovarga kirib bitta choy ichmoqchi. Klub ichi dim bo'lib ketganidan terlab, chanaqagan edi. Sholcha yozilmagan yaydoq so'rida choy ichib o'tirganlar oldidan o'tib ichkariga kirayotgan edi, g'alati bir gap eshitib to'xtadi. Deraza tarafga qarab o'tirgan yigit nimadir deyapti. Ikromjon tarafga qarab o'tirgan keksaroq kishi unga yuz-ko'zi bilan qandaydir ishora qildi. Yigit uning ishorasiga tushunmadi, gapini davom ettiraverdi:

– ...Dunyoning ishlari qiziq ekan-da, lekiniga Tog'a malades, aytmadi. Aytganda Ikrom po'st tashlavorardi. Bitta-yu bitta bolasi qochoq bo'lib o'tirsa-ya. Voy, mening bolam shunaqa qilsa, shartta kallasini uzib tashlardim...

Yigit gapini to'xtatmaganidan diqqati oshib ketgan hamsuhbati jahl bilan:

– Ey, qo'ysang-chi, qanaqa befahm odamsan, – deb o'rnidan turib ketdi.

Shundagina yigit o'girilib orqasiga qaradi-da, Ikromjonni ko'rib qizarib ketdi, juda katta gunoh qilib qo'rganini bilib boshini egib o'tiraverdi.

Ikromjon garang bo'lib qolgan edi. Yelkasida og'ir yuk bordek, mashaqqat bilan uning oldiga keldi.

– Nima deding? Ayt, aytaver!

Yigit gap topolmay uning yuziga qarab angrayganча turaverdi.

– Senga aytyapman, – dedi Ikromjon baqirib. – Ayt, nima deding, ayt!

Ikromjon uning yoqasidan bo'g'ib oldi. Birpasda ularning atrofini odam o'radi. Bu mojarо ustiga yetib kelgan Tog'a yigitning tirsagidan tortib Ikromjonning qo'lidan bo'shatdi-da, uni koyidi.

Ikromjon javdirab Tog'aga qaradi:

– Rostmi, Rayim... bu qanaqa gap?

Tog‘a unga juda ham bosiq javob qildi:

– Rost gap, do‘stim, rost gap.

Birpasda Ikromjonning qaddi bukildi-qoldi. Tog‘a atrofni o‘raganlarga jahl bilan qaradi. Uning bu qarashidan nima demoqchiligini anglagan kishilar sekin-sekin tarqab ketishdi. Birgina Ummatali Ikromjonning yelkasidan omonat ushlab turardi.

Tog‘a Ummataliga qaradi.

– Siz borib kampirni suyuntiring, Ummatali.

Ummatali ikkilanib turdi-da, og‘ir-og‘ir qadam bosib nari ketdi.

– Bo‘ldi, oshnam, – dedi Tog‘a titroq tovushda. – Shunaqa bo‘lishini bilganimdan aytmagan edim-da. Qandoq qilasan, chidaysan, chidaysan-da, og‘ayni!.. – Tog‘a shundan boshqa gap topolmadi.

Ikromjon boshini sarak-sarak qildi, jahl bilan ko‘kragiga mushtladi. Mushti qattiq bir nimaga tegib og‘ridi. Engashib ko‘kragidagi ordenni ko‘rdi. U orden olganini unutib qo‘ygan edi. Jonholatda ordenini ko‘ksidan yulib oldi:

– Ol, olib qo‘y, Tog‘a. Taqishga haqqim yo‘q.

– Jinni bo‘lma!

– Ha, shunday. Bosh ko‘tarib qishloqda yurishga ham haqqim yo‘q. Odamlarning yuziga qanday qarayman? Nima degan odam bo‘ldim endi? I-ix! Qani endi, u yaramas shu topda oldimda bo‘lsa, tilka-tilka qilsam. Bo‘g‘ib o‘ldirsam.

– Yur, yur, Ikrom, bas endi, ketaylik.

Tog‘a uning tirsagidan ushlab yo‘l boshladi. Ikromjon bir silkinib undan tirsagini bo‘shatdi.

– Qo‘yaver, o‘zim ketaman.

– Birga ketaylik, unaqa qilma, oshna.

– Yo‘q, o‘zim ketaman.

Ikromjon dadil yurib qorong‘i ko‘chaga kirib ketdi. U eshigiga yetganda to‘xtadi. «Xotinimga nima deyman?» –

degan o'y boshidan yalt etib o'tdi-yu, u yoq-bu yog'ini tuzatdi. Qaddini rostlab ostonadan hatladi.

Ayvonda Jannat xola bilan Nizomjon gaplashib o'tirishardi. Jannat xola sandal ustida turgan suratni qo'liga olib Nizomjonga ko'rsatar, o'g'lining bolalikdagi sho'xliklarini kulib, yig'lab gapirar edi.

Ikromjon ayvon labiga o'tirib yog'och oyog'ini yecha boshladi. U o'tirganda qizil qutichani yoniga qo'ygan edi. Nizomjon buning nimaligini bilardi. Hamqishlog'i Asrora orden olganda ko'rgandi. Jannat xola erini charchagan bilib, sekin so'radi:

– Maylisinglar uzoq cho'zildi chog'i. Charchabsiz. Mehmon bola ham, Xudoga shukur, tuzalib qoldi. Aytdimku, mening dorim darrov tuzatadi deb. Unga Tursunboygining suratini ko'rsatayotgan edim.

Ikromjon undan ko'zini yashirdi.

– Bolaginam, shundoq erka edi, shundoq erka edi, to maktabga borguncha ham dadasining yelkasidan tushmadi. Opichib guzarga olib chiqardilar, opichib magazinga olib kirardilar.

Ikromjon g'ayritabiiy intilish bilan bir oyoqlab o'midan turib ketdi.

– Bas qil! Ovozingni o'chir!

Jannat xola qo'rqib ketdi. U o'ttiz yil birga yashab eridan birinchi marta bu xil gap eshitishi edi.

– Bunaqa o'g'lim yo'q! Befarzand odamman!

– Voy, nega unaqa deysiz? Tavba deng! Sizga nima bo'ldi? Sizga nima bo'ldi?

Jannat xola nima bo'lganini bilolmay, devorga suyan-ganicha dag'-dag' titrab turardi.

Ikromjon bir oyoqlab uzoq turolmadi. Gandiraklab ayvon oldiga terib qo'yilgan g'ishtga yonboshi bilan yiqildi. Nizomjon saphib turib uning oldiga keldi-da, azod ko'tarib ko'rpachaga yotqizdi. U behush edi.

Jannat xola nima gapligini bilmay devorga suyanib, rangi qum-qum oqarib turardi...

IX

Jannat xola endi cho'ldan bir qadam ham boshqa yoqqa jila olmasdi. Uning yuragi shu cho'lda. To'qayga pinhoniyo qatnab yurishiga, chodirdan ustara yo'qolishiga sabab bor edi.

Tursunboy shu to'qayda. Uning qamishlar orasida yashirinib yurishini Jannat xoladan boshqa hech kim bilmasdi.

Kecha Jannat xola o'g'lining oldiga borganda soqoli o'sib ketganini, sochlari quloqlaridan osilib vahshiy qiyofasiga kirib qolganini ko'rgan edi. Shuning uchun ham u crining ustarasini oborib bergandi.

Ikromjon qishloqqa ketdi. Endi tushlik paytida ham o'g'liga ovqat olib borsa bo'ladi.

Hamma shudgorga chiqib ketgan. Chodirlar oldida hech kim yo'q. Jannat xola shoshib un chalib quymoq soldi-da, boltani qo'liga olib, to'qayga qarab ketdi.

Tursunboy qamish kapa oldida tizzasini quchoqlab darvesh qiyofasida o'tirardi. U turgan joyga odam qadami yetmagan edi.

U ko'pdan beri birov bilan gaplashmagan, dunyoda nimalar bo'layotganidan bexabar edi. Sovun tegmagan betlari kir, ham ko'rpa, ham to'shak o'rnini bosgan to'ning yenglari titilib, etaklari balchiqqa belanganidan dog' bosib ketgandi. Uning bir vaqtlar qizlarni shaydo qilgan qopqora ko'zlari endi ma'yus, atrofga ma'nosiz boqardi.

Kecha sahar paytida osmoni falakdan turna o'tdi. Tursunboy o'shanda ham uyg'oq edi. Turna ovozi unga juda ko'p narsalarni eslatib ketgan edi.

Turna qanotida bu cho'llarga bahor olib keldi-yu, ammo Tursunboyning qalbida uyilib, muz bitib yotgan qorni eritilmadi. Unga bahor kelmadi.

U har kuni to'qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko'rib o'tiradi. Ularning bari tanish odamlar. Faqat bittasi begona. Bu yigit kim bo'ldi ekan?

Ikki kun bo'ldi, Tursunboy Zebini shu yigit bilan ko'rdi. Qum yoqasida u bilan ancha gaplashib o'tirdi.

Tursunboy Zebining ovozini ham eshitdi. Eshitdi-yu, o'zi ovoz chiqazolmadi. Agar yolg'iz uchratolsa edi, albat-ta, ovqat keltirishni yalinib so'rardi. Yo'q, yolg'iz uchra-tolmayapti. U kimdandir moxovlar yashaydigan orol ha-qida eshitgandi. Moxovlar oroliga hech kim kiritilmaydi, hech kim u yerdan chiqarilmaydi. Nahotki, Tursunboy ham o'sha moxovlardek tanho yashasa?

Uning qamish chaylasi oldidan o'rdaklar uchadi, yaqin-ginasidan to'ng'izlar o'tadi. U bu joyda xuddi o'shalardek yashirinish yashashga, odamlar ko'ziga ko'rinmay yashash-ga majbur.

U qachongacha shu xil yashashini bilmasdi. Bu to'g'rida o'zidan so'ramasdi ham. Mabodo shunaqa xayol boshiga kelsa o'zidan-o'zi qo'rqib ketardi. U nimanidir ku-tardi. Nimani kutayotganini o'zi bilmasdi.

U ko'pincha ertani emas, taqdirini emas, onasining olib keladigan ovqatini kutardi. Shundan boshqa hayotdan ilinji qolmagandi.

Jannat xola chayla oldiga kelganda Tursunboy qimir-lamay o'tirardi. U shoshib ona qo'lidan tugunchani oldi-yu, hech qayoqqa qaramasdan, hech narsa demasdan o'zini ovqatga urdi.

U bir umr ovqat ko'rmagandek pishillab, shaloplatib quymoqni yeb bo'ldi. Yog' bo'lib ketgan qo'llarini yaladi. Unga qarab turgan onaning yurak-bag'ri ezilib, ko'zlaridan mo'lt-mo'lt yosh dumalardi.

Tursunboy qo'llarini to'nining etagiga artib onasiga qaradi.

– Shattaligimni dadam biladimi? Unga aytma. Naq tutib beradi.

– Dadang bir oyoqdan ajrab kelgan.

– Bilaman, bilaman, – dedi Tursunboy yana labini yalab.

– Togʻaning oʻgʻlidan qoraxat kelgan, xotiniga bildirmayapti.

Tursunboy boshini egib qimirlamay oʻtirib qoldi. U raisning oʻgʻli bilan oʻrtoq edi. Ikkovi birga oʻqishgan, birga katta boʻlishgan edi.

– Azizxon Qahramon boʻldi.

Tursunboy qoʻl siltab teskari qaradi. Birdan boshini egdi-yu, uzoq sukutda qoldi.

– Shunaqa, bolam. Seni ham shunaqa qahramon boʻladi, deb oʻylagan edik.

Tursunboy indamadi. Boyagi oʻtirishida oʻtiraverdi. Keyin bosh koʻtarib maʼyus dedi:

– Bir piyola achchiqqina koʻk choy boʻlarmidi-ya!

– Qandoq qilib olib kelaman, bolam. Birov bilib qoladi. Sen shoʻring qurgʻurga qumgʻon olib kelay desam, oʻt yoqolmaysan.

Tutunidan bilib qolishadi.

Tursunboy oʻrnidan turib kerishdi. U kerishganda toʻnining oldi ochilib yalangʻoch koʻkraklari koʻrinib ketdi.

Yaktaging ham kir boʻlib ketibdi.

Birdan achimsiq ter hidi kelib ona dimogʻiga urildi. U burnini jiyirib yuzini teskari oʻgirdi.

– Koʻylak olib kelmapsan-da.

– Qandoq olib kelaman. Dadang bilib qolsa nima boʻladi? Shu kunda oʻzimning ham ancha mazam yoʻq. Bezgak tutyapti. Dadangga bildirmayapman. Bilib qolsa, qishloqqa tushirib yuboradi. Men ketib qolsam, holing nima kechadi? Kechalari tanam zirqirab ogʻrisa ham tishimni tishimga qoʻyib chidayapman. Peshonam qursin, buncha shoʻr boʻlmasa.

Bola onaning dardiga parvo qilmadi. Hamon labini yalab, boshqa oʻylar bilan ovora edi.

– Shunaqa, bolam, kasalman. Ishqilib, toleyingga oʻlib qolmay-da.

– Anovi bola kim?

– Dadang boshlab kelgan. Yaxshi ishlayapti. Tizzalarimda darmon qolmadi.

– Ertaga ovqatni ko‘proq olib kel!

– Xo‘p, bolam, xo‘p. Ishqilib, kasalimni dadang bilib qolmasin-da, darrov qishloqqa jo‘natvoradi.

– Etik topib kelmasang, oyoqlarimni qamish tilib tashladi.

– Etikni qaydan olaman? Dadang bir poy etik kiyadi. Bir oyog‘i yo‘q uning. Bugun ustarasini qidirib meni juda qiynavordi. Umrimda qilmagan ishim. Qaychi opkelgan edim. Sochingni olib qo‘yaymi?

– Kerak emas. Etik topib kel!

Ona-bola uzoq gaplasholmadilar. Jannat xola, bolasini qabrga qo‘yib kelayotgandek, yuragida og‘ir dard bilan orqasiga qaytdi.

Tursunboy yana yolg‘iz qoldi. Yana qamishlarning sovuq shitirlashi, yana baqalarning kishi me‘dasiga tegadigan bir xil qurullashi.

Tepada ko‘m-ko‘k osmon, atrofda qovjiragan sap-sariq qamish...

Tursunboy onasi ketgan yo‘ldan asta yurib yalanglikka yaqin keldi. Atrofga asta razm solib, sekin qamishlar orasidan bosh chiqardi.

Notanish bola hamon ketmon uryapti. Yalang‘och badani terlab ketganidan yangi yuvilgan samovardek yaltiraydi. Marza chetida ikki qo‘lini beliga qo‘yib Zebi turibdi. Bola unga qaramaydi. Zebi xaxolab kuladi.

Uning kulgisi Tursunboyning qulog‘iga o‘qdek botdi.

Zebining boshidagi ro‘molini shamol uchiryapti, bo‘yinlariga o‘rab tashlayapti. Tursunboy uning shu bo‘yinlariga bilagini tashlagan. Kulgi toshib chiqayotgan lablaridan o‘pgan.

Qani endi, shu kunlar qaytib kelsa! Kelarmikin?

Shu topda ularning orasi ikki yuz metrcha ham kelmay-

di. Chaqirsa eshitadi. Yugursa yetadi. Ammo chaqirishning ham, yugurib yetishning ham iloji yo'q. Ularning orasi millionlarcha kilometr, unga na yurib yetib bo'ladi, na uchib. Balki, bir umr yetib bo'lmas.

Zebi qumg'ondan sopol piyolaga choy quyib yigitga olib bordi. Yigit bir dam ketmonini yerga tashlab qo'lidan piyolani oldi. Zebiga qarab-qarab simira boshladi.

Tursunboy tamshandi. Sho'r ko'lmak ichaverib Tursunboy choy ta'mini unutayozgan edi. Shu topda unga Zebidan ko'ra qo'lidagi qumg'on a'lo tuyulib ketdi.

To'qayning aylana joyidan Jannat xola bir quchoq ildiz orqalab chiqdi. U betobligidan ildizlarni arang ko'tarib kelardi. Orqasidagi yukdan munkayib, burni yerga tegaytegay derdi. Notanish yigit shudgordan yugurib chiqib orqasidan yukni oldi. Kampir qotib ketgan belini silab, yerga o'tirib qoldi. Tursunboy bu manzarani ko'rib turardi. Shu topda uning ko'ziga bu notanish bola nihoyatda badbashara, nihoyatda yovuz bo'lib ko'rindi.

Go'yo onasining mehrini shu bola undan tortib olib qo'yayotgandek, uni onasidan begona qilayotgandek tuyuldi.

Notanish bola ildiz boylamini yelkasida azod ko'tarib chodir tarafga qarab pildirab ketdi. Shudgorda Jannat xola bilan Zebixon qoldi.

Tursunboy bir intilish bilan qamish orasidan chiqdi-yu, yuragi dov bermay orqasiga tisarildi.

Uning ko'ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o'ch yonardi. Zebixon Jannat xolani suyab marzaga olib chiqdi. Kapa oldidagi qamish g'aramiga o'tqazdi. Qumg'ondan choy quyib tutdi. Kampir quruqshab qolgan lablarini piyolaga tutdi-yu, negadir ichmay to'qay tomonga qaradi.

U qo'lidagi choyni ham bolasiga ilinardi. Tursunboy tupugini yutdi. U o'z onasini yaxshi biladi. Agar u shu topda uning yonida bo'lganda, albatta, qo'lidan olib shu choyni ichardi. Ona bir qultum suvga zor bo'lib turgan bo'lsa ham

baribir olib ichardi. Chunki onasi o'zi yemay, unga yedirgan, o'zi ichmay, unga ichirgan.

Yigit o'tinni tashlab qaytib keldi. Jannat xolaga nimadir dedi. Kampir boshini sarak-sarak qilib o'rnidan turdi. Munkayganicha chodir tarafga qarab ketdi.

Zebi bilan notanish bola orqasidan qarab qolishdi. Zebi qamish ustida yotgan fufaykani olib yigitning yelkasiga tashlab qo'ydi.

Tursunboy titrab ketdi. Qo'llari mushtga aylandi. Tishlari g'ichirladi.

Tol shoxiga ilingan temirni kimdir tosh bilan urdi. Uning zalvarli ovozi cho'l bo'ylab yangrab ketdi.

Oshpaz odamlarni tushlikka chaqirayotgan edi.

Zebi bilan notanish yigit o'sha yoqqa qarab keta boshlashdi. Yo'lda Zebi yigitning bilagiga osilib oldi.

Bu manzarani Tursunboy g'azab bilan kuzatib qoldi.

U ochlikni ham, tanholikni ham unutdi. Telbadek dovdirab balchiq kechib, bo'ri uyasidek sovuq chaylasiga ketardi.

Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi. Shu tanholikda ham ko'nglining bir chekkasida qachonlardir u bilan topishish ilinji yashardi. Endi u shu ilinjidan ham mahrum bo'lganiga ishonardi. Zebixon uning oxirgi ilinji edi. Uning jarangli kulgilari hamon quloqlari ostida yangrab turardi. Uning san'at asaridek ko'rkam qomati ko'z oldida turardi. Birinchi bor o'pgandagi labida umrbod qolgan allaqanday totli maza hamon uni tamshantirardi.

Endi-chi? Endi bu gaplar bir xayol, bir ro'yo bo'lib qoldi.

Tursunboyni hayotda ushlab turadigan hech narsa qolmadi.

Tursunboy hissiz ham yashay olardi. Yigitlik qasamidan kecha olgan, ona vujudini kemirayotgan dardni pisand qilmagan, sharmandalikda yashashga rozi bo'la olgan yigitda yana qanday his bo'lishi mumkin?

Shularning bariga koʻngan odam sevgisiz ham yashashi mumkin.

Tursunboy ana shunday boʻlib qolgandi.

X

Jannat xola yarimjon boʻlib yotib qolgan. U goh xud, goh bexud. Ikromjon bir oyoqlab shudgor kezadi.

Jannat xola shu ahvolda ham sudralib ishlayotganlar oldiga keladi. Gʻimirsib ularga choy tashiydi. Eri qancha koyisa ham parvo qilmaydi. Ikki kungina yotadi-da, yana qumgʻon koʻtarib shudgorga keladi, yo boʻlmasa toʻqayga kirib oʻtinbop ildiz teradi.

– Oʻtinning sira zarurligi yoʻq. Poʻk ildizdan oʻtin chiqmas, bu oʻtindan olov chiqmas. Nima qilasiz ildiz yigʻib?

Toʻlanboyning gapi unga kor qilmaydi. Baribir ildiz yigʻib kelaveradi.

Jannat xola butunlay yotib qolishdan qoʻrqardi. Yotib qolsam, Tursunboyning holi nima kechadi, deb tashvishlanadi.

U bir haftadan beri oʻgʻlini koʻrgani yoʻq. Tursunboy bilan bundan yetti kun oldin uchrashganda:

– Bolam, odamlardan ajralib chiqolmayapman. Ovqatingni zovur orqasiga qoʻyib ketaman, – deb tayinlagan edi.

Shundan beri ikki marta ovqat oborib qoʻydi. Har bor-ganda boʻshagan tovoqni olib kelardi.

Bugun hamma barobar shudgorga chiqqan. Har yer-har yerdan boʻgʻib pol olishyapti. Uch kun ichida pol tortib boʻlishsa kanaldan ariq ochib kelishadi. Hammaning dala-da boʻlishi Jannat xolaning ayni muddaosi edi. U kechadan beri oʻrnidan turolmay yotgan boʻlishiga qaramay, vaqtni gʻanimat topib, chodir orqasiga oʻtib qozon osdi. Goʻshtsiz boʻlsa ham palov damladi-da, erining kelib qolishidan qoʻrqib dam yedirmay suzib oldi. Qumgʻonda qaynab turgan suvni grelkaga quyib bir kaft koʻk choy soldi-da, munkillab orqa yoʻl bilan toʻqayga ketdi. Beliga boylab

olgan grelka paxtali nimchadan o'tib biqinini kuydirardi. Ammo u munkayganicha alamda tishini tishiga qo'yib chidab borardi.

– Peshonam qursin, ne kunlarga qoldim.

U to'qay ichiga kirib, tashqaridan qaragan kishining nazari tushmaydigan bo'lgandan keyingina grelkani belidan oldi. Terlagan ekan, bahor shabadasi tanini yayratib yubordi. Ko'ylak yoqalarini yechib rohatlandi.

Jannat xola ko'p o'yladi. Bolasining, erining, o'zining taqdiri to'g'risida juda ko'p o'yladi, o'yining oxiri shu bo'ldi: «Bu xilda yashab bo'lmaydi, endi bas! Tursunboyni insofga keltirish kerak. Egilgan boshni qilich kesmaydi. Urushga borsin. O'zini oqlasin. Yagona yo'l shu! Agar Tursunboy ko'nmasa, uni o'zim tutib beraman. Shunday qilaman!»

Onaning qarori qat'iy edi.

U Tursunboyning chaylasiga yaqin borganda birdan yuragi hovriqib ketdi. Bolasi doimo chayla oldida tizzasini quchoqlab o'tirardi.

Nega ko'rinmaydi? Kampir shoshib chayla ichiga bosh suqdi. Tursunboy qamish ustida ko'zlarini yumib yotibdi. Ona qo'rqib ketdi. O'zini uning ustiga tashladi. Tursunboy ko'zini ochdi, unga alamli qaradi.

– Senga nima bo'ldi, bolaginam?

Tursunboyda allaqanday sher kuchi paydo bo'ldi-yu, sapchib o'rnidan turib ketdi. Keyin darmonsizlanib yana yonboshiga yiqildi.

– Nima bo'ldi? Tobing yo'qmi?

Tursunboy arang javob berdi:

– Bir haftadan beri tuz totganim yo'q.

– Axir ikki marta ovqat keltirib qo'ygandim-ku.

– Bo'sh tovoqdan boshqa narsa ko'rganim yo'q.

Jannat xola har gal tovoqni olgani borganda tovoq tuproqqa qorishib yotganini ko'rardi. Biroq, u o'g'lining fe'lini bilganidan, o'zi shunaqa, u yerdagi cho'pni bu

yerga olib qo‘ymasdi, deb qo‘ya qolardi. Bolaning aybi qachon onasiga bilinibdi, deysiz! Qancha xavf-xatarda pishirgan ovqati bolasiga buyurmayotgan ekan, uni itlar talashib yeyishayotgan ekan.

Jannat xola ro‘molga o‘ralgan tovoqni shoshib o‘g‘lining oldiga qo‘ydi. Tursunboy kir bo‘lib ketgan panjalarini baravar tovoqqa tiqib g‘ijimlab og‘ziga solardi. Ikki-uch oshamdayoq tovoq bo‘shadi. Ona grelkadan sopol piyolaga choy quyib bolasiga tutdi. Tursunboy ola turib qo‘li qaltirab piyolani tushirib yubordi. Ko‘zlari olayib ona tizasiga boshini tashladi.

Badanidan achimsiq ter hidi kelib turgan bolani ona bag‘riga bosib, boshlaridan siladi.

Tursunboyning isitmasi baland edi.

– Bezgak tutyapti seni, bolam. Yur, yur, ketaylik. Seni olib ketgani keldim.

Tursunboy javob o‘rniga ingradi.

Shu topda Jannat xolaning ko‘ziga dunyo qop-qorong‘i bo‘lib ketdi. O‘z dardini unutdi. Boshidagi ro‘molini yechib ko‘lmakdan ho‘llab kelib, o‘g‘lining peshonasiga bosdi. Bolasi ko‘zini ochmay ingradi.

Jannat xola ori q barmoqlari bilan o‘g‘lining yuzlaridan silab, ko‘zlarini bir nuqtaga tikkanicha ovoz chiqazmay yig‘lardi.

Orzular shamolga uchdi. Homilalikdan to shu kungacha qilgan umidlari tamom bo‘ldi. Bolasining yo‘lga kirgan kundagi quvonch, tili chiqib, birinchi marta aya, degandagi olam saltanatiga teng shodliklar, dadasi opichlab guzarga olib chiqib ketayotganda eshik oldida orqasidan qarab qolgandagi hech narsaga teng ko‘rib bo‘lmaydigan baxt, birinchi bor maktabga kuzatganda oppoq ko‘ylak, g‘arch solib tikilgan etik kiyib chopqillab ketayotgandagi tongdek, hech qachon ko‘rmagan tong... Hammasi, hammasi ona ko‘z oldidan bir-bir o‘taverdi. Tursunboy alahsirardi.

– Yangi to‘nim qani, etigim... Zebi, Zebi! Zebi! Eshikni kim taqillatyapti, ochma! Olma pishib qopti-ku. Kelyapti, kelyapti!

– Velosipedimga tegmasin! Etigimni tort! Oshingni yemayman! Zebi qani?!

Jannat xolaning yurak-bag‘ri ezilib ketdi. Nima qilsin? Nima qilsa, bolasining dardiga em bo‘ladi? Chorasiz! Uning dardini yengillatishga hech qanday imkon yo‘q. Bolasi quvg‘in. Hamma eshik berk. Ochiq havo ham unga berk. Shu torgina to‘qaydan boshqa makoni yo‘q uning. Bu joy ham uni umrbod saqlayolmaydi.

Ona ikki qo‘lini osmonga ko‘tarib faryod chekdi:

– E Xudo, menda shuncha qasding bormidi!

Uning havoga ko‘tarilgan qo‘llari shaloplab ikki tizzasiga tushdi. U shu ko‘yi qancha o‘tirganini bilmaydi. Atrofni qorong‘ilik bosgan, qamishlar shamolda sovuq guvullaydi. Yonida yotgan bolasi o‘qtin-o‘qtin ayanchli ingraydi. Shu payt olisdan kimningdir, «Jan-nnaaaat», – deb qichqirgani eshitildi. Ona hushiga kelib quloq tutdi. O‘sha ovdz yana bir necha bor takrorlandi.

Jannat xola o‘rnidan turdi. Qorong‘ida bolasining basharasi ko‘rinmasdi. Yana o‘tirib timirskilanib peshonasini topdi. Hamon issiq.

Ona ikki o‘t orasida qoldi. Ketsa, bolasidan ko‘ngli tinchimaydi. Kim biladi, holi nima kechadi? Ketmasa, hozir uni qidirib kelib qolishadi. Unda nima bo‘ladi?

U bolasining peshonasidan qo‘lini olmay turaverdi. Uni chaqirayotgan ovoz borgan sari yaqinlashaverdi. Ona shoshib chayladan chiqdi.

Qamishlar orasidan bir necha joyda mash‘ala ko‘rindi. Har tarafdin «Jannat!», «Jannat!» degan tovushlar kelardi.

Uni adashgan yo bo‘lmasa biron falokatga yo‘liqqan gumon qilib hamma baravar oyoqqa turgan edi.

Jannat xola jonholatda shudgor olingan tarafga yugura boshladi. U qamish orasidan chiqishi bilanoq Nizomjon yo‘liqdi.

- Qayoqda yuribsiz, aya, tinchmisiz?

Jannat xola uning Nizomjonligini ovozidan tanidi. Nima deyishini bilmay g'oldiradi.

Nizomjon ovozining boricha to'qayga qarab qichqirdi:

- Kelaveringlar! Jannat ayam bu yoqdalar!

U bir necha marta atrofga shunday deb qichqirgandan keyin mash'alalar shu tarafga qarab kela boshladi. Birinchi bo'lib oqsoqlanib Ikromjon keldi. Birpasda uni mash'ala ko'targanlar o'rab olishdi.

- Qayoqda yuribsiz?

Jannat xola javob berolmadi. Uning ko'zlari bejo. Faqat qo'llarini muttasil silkitib to'qay tarafga qarab qichqirardi. Ona aqldan ozgan edi. Nizomjon uni suyab chodir oldiga olib kelguncha terga pishib ketdi. Jannat xola hamon to'qayga qarab qichqirar, uning qo'lidan chiqib o'sha yoqqa yugurmoqchi bo'lardi. Chodir ichiga kirishganda, u birdan jimib qoldi. Holdan toyib to'shakka o'zini tashladi-yu, qimirlamay shiftga tikilib yotaverdi.

Odamlar birin-ketin tarqab ketishdi. Ikromjon Jannat xolaning og'ziga choy tutdi. U boshini sarak-sarak qilib ichmadi. Darmonsiz qo'llari bilan ko'rpani boshiga tortib ko'zini yumdi.

U shu yotganicha ertalab ham ko'zini ochmadi.

U yagona farzandidan umid uzolmay, uning baxtini ko'rolmay armon bilan chodirda jon bergan edi.

Ertazonda Nizomjon Tog'aga xabar bergani Zirillamaga ot choptirib ketdi. Tushga qolmay Ikromjonning yor-birodarlari gruzovoyda tobut bilan yetib kelishdi. Cho'l ufqi qizarib turgan kech paytida marhumaning jasadi solingan tobutni yelkaga olishdi. Nizomjon unga o'g'il bo'lib, hassa tutib, tobut oldiga tushdi.

Uning o'z bolasi to'qayda, qamishlar orasidan marosimni kuzatib turardi. U kim vafot topganini bilmasdi. Dadasining tobut oldida bel bog'lab, yig'lab ketayotganini ko'rdi-yu, ko'zlari bejo bo'lib ketdi. Axir, u kuni bilan onasini kutayotgan edi. Unga ovqat olib kelmoqchi edi.

Nima bo'ldi? Nahotki o'lgan bo'lsa? Endi uning holi nima kechadi? Endi unga kim ovqat olib keladi?

Ona unga faqat kiydirish, yedirish uchun ona edi, xolos. Ona uning firoqida, dardida ado bo'ldi. Bolasi esa bu to'g'rida o'ylamasdi.

Ona, qazoyim yetib olamdan o'tsam, bolam o'z qo'li bilan qabrga qo'yadi, deb umid qilardi.

Bolasi qabrga yaqin kelmay, bo'riga o'xshab to'qaydan xunuk qarab turardi.

Ona, bolam orqamda qoladi, chirog'imni yoqadi, deb niyat qilardi.

Bolasi bunday o'ylarni boshiga keltirmasdi. U tug'ib katta qilgan onasining jasadini begonalar yelkada tabarruk qilib ko'tarib ketayotganlarini ko'ra turib ham bir qadam oldinga jilmasdi.

Quyosh qip-qizil cho'g' bo'lib botayotgan cho'l oqshomida hijronzada, alamzada, farzand dog'ida kuyib ado bo'lgan onani tuproqqa qo'yishdi.

Hammaning boshi quyi egilgan.

Ikromjonni Tog'a suyab turardi. Nizomjon qabr yonida cho'kkalab bosh egib o'tirganicha hamma qo'zg'alganda ham boshini ko'tarmadi.

Oftob o'chdi. Ufqda olovli bulutlar qoldi. Nizomjon boshini ko'targanda yaltirab turgan parcha bulutlar kuygan qog'oz cho'g'idek birpasda o'chdi. Cho'l jimjit bo'lib qoldi. U hasrat-nadomat bilan bitta-bitta bosib chodir tomonga yura boshladi.

Qishloqdan kelganlar gruzovoyga chiqib olishgan. Tog'a Nizomjonni kutib turgan edi, yoniga chaqirdi.

– Inim, chaylada yotma! Ko'rpa-to'shagingni ko'tarib amakingning chodiriga kel. Yolg'iz qolmasin, – deb tayinladi.

Nizomjon uning aytganini qildi. Chodirda fonar yoqmay Ikromjon tizzasini quchoqlaganicha qimirlamay o'tirardi. Nizomjon nima deyishini bilmay bordon ustiga

o‘rin sola boshladi. Ikromjon unga qayrilib qaramadi ham. Nizomjon qattiq charchaganidan yonboshlashi bilan uxlab qoldi. U ertalab tong qorong‘isida uyg‘ondi. Ikromjon hali ham o‘shanday qimirlamay o‘tirardi. Nizomjon nima deb ovutishni bilmasdi. Nima deydi? Bola bo‘lib birovni yupatmagan. U Ikromjonning yoniga tiz cho‘kib, yelkasiga qo‘lini tashladi. Ikromjon unga o‘girilib qaradi. Uning oq oralab qolgan soqollarida yosh tomchilari titrab turardi.

Nizomjon o‘zini tutolmadi. Ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

Chodir teshigidan yorishib ketgan osmonning bir parchasi ko‘rinib turardi.

XI

Ikromjon shovullab turgan kimsasiz to‘qay ichida ancha uzoqlab ketgan edi. Aksiga olib u na bo‘ri, na quyon, na o‘rdak uroldi. To u qo‘ltiqtayoqqa suyanib mo‘ljalga olguncha o‘rdak uchib ketar, quyon iniga yetib bo‘lardi. To‘qay yalangligida o‘zini oftobga solib yotgan bahaybat echkemar uning qorasini ko‘riboq dumi bilan qamishlarni shitirlatib chayqatib, birpasda g‘oyib bo‘ldi.

Ikromjon yura-yura charchadi. Miltiqni yerga qo‘yib chalqancha yotib oldi. Beg‘ubor ko‘m-ko‘k osmonga tikilganicha qimirlamay yotaverdi. Qattiq charchaganidan ko‘zi ilingan ekan, nimadir shitirlab uyg‘otib yubordi. Ikromjon biron hayvon bo‘lmasin, deb sapchib o‘rnidan turdi. U yoq-bu yoqqa alangladi.

Undan o‘n besh qadamlar narida, qamishlar orasida bir odam osmonda pildirab uchib ketayotgan o‘rdaklarga qarab turardi. Notanish kishi unga orqasini o‘girib turganidan basharasini Ikromjon ko‘rolmadi. Qo‘ltiqtayog‘iga osilib o‘rnidan turdi. Notanish kishidan ko‘zini uzmay engashib miltig‘ini olayotgan edi, u chap tomonga yura boshladi. Ikromjon beixtiyor unga ergasha boshladi.

Oyoq tagida quruq qamish shitirladi. Notanish o‘girilib orqasiga qaradi. Qaradi-yu, qo‘rquvdan ko‘zlari dum-dumaloq bo‘lib ketdi. Ikromjon uni tanimadi.

Sochlari o'sib yelkasiga tushgan, kiyimlarining juldri chiqqan, yuzlari chivin chaqqandan yara bo'lib ketgan bu odam Tursunboy edi. U ozib, qorayib, darmonsizlikdan arang sudralgandek yurardi.

Odam qiyofasi yillar o'tishi bilan, sharoit ta'siri bilan o'zgarib ketishi mumkin. Faqat odamning ko'zi o'zgarmaydi.

Ikromjon uning Tursunboyligini ko'zidan tanib qoldi. Qichqirib yubordi: – Tursun! Tursunboy qimirlamadi. Ikromjon tayoq bilan sakrab-sakrab oldiga kelayotgan edi, Tursunboy yana nari ketdi. Uning bu harakatlari xuddi allaqanday yovvoyi hayvonlarni eslatardi.

Chinakamiga u vahshiylashib qolgan edi. Yaqin olti oy birov bilan gaplashmay, odamsifat yotib-turmay, issiq tati-may shu ahvolga tushgan edi.

– Tursun, Tursunboy, bolam! – dedi jonholatda Ikromjon.

Tursunboy bu gal joyidan qimirlamay turib qoldi. Ikromjon bora solib uning bo'yniga osildi. Qo'ltiqtayog'i yerga tushdi. Bir oyoqlab turib uning yelkalarini silar, peshonalaridan o'pard.

Birdan dimog'iga qo'lansa hid urilib Tursunboyni bag'ridan qo'yib yubordi-da, yakka oyoqlab turib qoldi. Muvozanatini saqlayolmay orqasiga chalqancha ag'darilib tushdi. Bolasi uni turg'azib qo'ymadi. O'zi bir qo'lga tiralib yana o'rnidan turdi. O'g'lining yuziga qaradi.

Tursunboyning yuziga ko'pdan suv tegmagan. Butun vujudidan achimsiq ter hidi burqsib turardi.

Ikromjon bu nogahon uchrashuvdan tamomila esankirab qolgan edi. Nima qilishini, o'g'liga nima deyishini bilmasdi. U shu bir oyoqlab turganicha juda oz fursat ichida ko'p narsalarni o'yladi. Ko'p narsalarni xotiriga keltirdi.

Xotining to'qayga ildiz terishga borishi sababi shu bir necha minut ichida ayon bo'ldi.

Ikromjon butun borlig'ini, bugunini, ertasini bag'ishlagan yolg'iz farzandiga qarab birdan jirkandi. Qoshlari chimirilib, peshonalari tirishdi.

Uning oldida o'z bolasi emas, bir yirtqich turgandek bo'ldi.

– O'tir! – deb buyurdi Ikromjon.

Tursunboy itoatkorlik bilan yerga cho'kkaladi.

– To'qayga qachon kelding?

Tursunboyning tili gapga kelmadi. U go'yo gaplashish qobiliyatini yo'qotgandek javobga so'z axtarayotganga o'xshardi. Oxiri u qiynala-qiynala javob berdi:

– To'rt oy bo'ldi.

Tursunboy boshini egib yerdan cho'p olib tishlab o'tiraverdi.

– Onang o'ldi, – dedi Ikromjon.

– Bilaman. Ko'mishga olib ketayotganlarida ko'rib turgan edim.

Ikromjon o'zini yo'qotib qo'ydi. Qarshisida o'tirgan bolasini yagona oyog'i bilan tepib yubordi. Tursunboy orqasiga ag'darilib tushdi. U to o'rnidan turguncha Ikromjon emaklab borib boshiga, yuziga uraverdi. Bola otasiga musht ko'tarolmadi. Uning bunday qilishga darmoni yo'q. Ochlik o'z kuchini ko'rsatib, uni holdan toydirgan. Ikromjon hamon uning duch kelgan joyiga musht solardi. U mushtlardi-yu, allaqanday xunuk ovoz bilan baqirardi:

– Onang qandoq xotin edi! Qandoq xotin edi! Nomard! Ona qabrga qo'yilayotganda ko'rib turib yoniga borolmagan, oqpadar! O'z qo'li bilan tuproqqa qo'yishdan qochgan, yaramas! Onang qandoq xotin edi-ya! Sen juvonmargga qandoq mehr qo'ygan edi-ya! Sen uni o'ldirding! O'zing o'ldirib, yana o'zing uni tuproqqa qo'yganlarini tomosha qildingmi? Iflos! Ikromjon musht urib charchadi. So'kib ovozi bo'g'ildi. U Tursunboyning bo'g'zini qo'ldan bo'shatib basharasiga qarab tupurdi.

– Mana senga!

U bunga ham qanoat qilmay qo‘ltiqtayog‘ini olib uning yelkasiga ikki marta zarb bilan urdi. Tursunboy alamdanda ingradi. Orqasi bilan sudralib nari ketdi.

– Yot-begonalar tobutni yelkada olib ketayotganlarini ko‘rib chidab turdingmi? Yo‘lingga termilib ko‘r bo‘lgan onaga shumi mukofot? Butun umrini, jonini, rohatini bag‘ishlagan onaga shumi mukofot? Alifdek qomatini sen bukding, yuzlariga ajinlarni sen solding, ko‘zlaridan nurni sen o‘g‘irlading, shu yorug‘ dunyoni qorong‘i zindonda qilding! Sen juvonmargdan qandoq umidlari bor edi onangning. Sening o‘rningga it boqsak bo‘lmasmidi. Yelkamda ko‘tarib katta qilganman. Shu yelkalarimda katta qilganman. Og‘irimni yengil qilarsan, deb o‘ylagan edim. Mushkulimni oson qilarsan, deb o‘ylagan edim. Oq sut bergan onangni go‘rga qo‘yishga yaramading. Onaga vafo qilmagan bola, kimga vafo qiladi! Yurt ishiga yaramagan bola, qay ishga yaraydi!

Ikromjon unga qarab qahr-g‘azab bilan qichqirardi:

– Xoin! Qochoq! Nomard! Hezalak! Iflos! It! Tur o‘ringdan!

Tursunboy o‘rnidan turdi. Ikromjon yana qo‘ltiqtayog‘iga osilib qaddini rostlab oldi-da, unga buyurdi:

– Yur!

Tursunboy qimirlamadi. Ikromjonda qandaydir hech to‘xtatib bo‘lmas kuch paydo bo‘lgandi. Hozir u har qanday ishni qilishga qodir. Har qanday vahshiy kuch bilan olishishga tayyor edi.

Tursunboy bezovtalik bilan tutilib so‘radi:

– Qayoqqa?

– Qishloqqa. Yurt oldiga. Sen yaramasning jazoyingni yurt bersin.

– Dada, dadajon!

– Dada dema. Sendek bolam yo‘q. Seni allaqachon o‘ldiga chiqazib qo‘yganman. Ko‘zlaring o‘yilsin, o‘qraygan ko‘zlaringni quzgu‘unlar cho‘qisin! Yur, deyapman senga!

Tursunboy unga vahima bilan qarab turdi-da, birdan orqasiga burildi. Ikromjon uni ushlab qolmoqchi edi, siltab tashladi. Ikromjon yonboshi bilan yiqildi. U o‘midan turganda Tursunboy ancha nariga ketib qolgan edi. Ikromjon shoshib yelkasidan qo‘sh miltig‘ini oldi. Tirsagini qo‘ltiqtayoq charmiga tirab turib mo‘ljalga oldi. O‘q ovozi xuddi cho‘l ustida allaqanday vahimali hayvon o‘kirgandek bir necha daqiqa aks sado berib turdi. Tutun tarqaganda Ikromjon o‘g‘lining qamishlarni qayirib hamon chopib ketayotganini ko‘rdi. Xayriyat, tegmabdi, dedi. Yana miltiqni o‘qladi. Bu gal bolani mo‘ljalga olmadi. Jahl bilan duch kelgan tarafga qarab tepkini bosdi.

O‘q tovushidan cho‘chigan qushlar osmonni to‘ldirib bezovta qanot silkitishardi.

* * *

Ikromjon Tursunboyni uchratgan kundan beri tinchini yo‘qotgan edi. Bolasi ekan-da, ahvoli nima bo‘ldi, deb o‘yladi. Uning qilmishlarini eslab qahr-g‘azab ichida qovurilardi. U o‘sha kundan beri to‘qay kezib uni izlaydi. Topolmaydi. U endi Tursunboyni uchratsa, uning diliga insof solmoqchi, afv so‘ratmoqchi. Jangga yuborishlarini, qonli urushda dog‘ni yuvishni so‘rashga unatmoqchi.

U bu tong ham to‘qayga qarab ketdi. Bu gal u miltiq olmadi. Otalik jur‘ati bilan uni ko‘ndirishni niyat qilgan edi.

G‘ira-shira tong yorishib kelayotgan edi. Ikromjon qamishlar orasida uzoq kezdi. Ovoz chiqarib o‘g‘lini chaqirdi. Hech qaydan javob bo‘lmadi.

Birdan qamish kapaga ko‘zi tushib to‘xtadi. Sekin borib kapa ichiga mo‘raladi. Tursunboy to‘zib ketgan to‘nini boshiga qo‘yib qimirlamay yotardi. Ikromjon ajib bir haya-jon bilan tepasiga keldi. Engashib:

– Bolam, bolam, – deb chaqirdi.

Ammo Tursunboy javob bermadi. U ota diydoridan, ota mehridan, yor-birodarlar davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg‘in bo‘lib olamdan o‘tgan edi.

Ikromjon sovuq tanani bag'riga bosib, qotib qolgan yelkalaridan siladi. Peshonalaridan o'pdi. Uning ko'zyoshlari Tursunboyning muzdek sovuq yuzlarini yuvdi. Ikromjon kimsasiz to'qay orasida alamlarini, ichini kuydirgan dardlarini tanidan chiqarib yuborgudek bo'lib o'kirib o'kirib yig'lardi.

Tursunboyning bari qilmishlari endi joni bilan birga tanini tark qilgan edi. Endi u yolg'iz tana bo'lib ota bag'rida qolgan edi. Endi bu tana otaniki edi. U yoshlik paytlaridagidek beozor uxlayotganga o'xshardi. Yuzlari norasida yuzidek pok edi uning. Yigirma bir yil ardoqlab boqqan, shamolni ravo ko'rmay joniga o'rab o'stirgan bolasi xoinlikdan, qo'rqoqlikdan, ona oldidagi hech qachon yuvib bo'lmaydigan gunohlardan pok bo'lolmay, ota quchog'ida begonadek yotardi.

Ikromjon yig'ladi, yig'ladi, yig'idan ko'zyoshlari quridi. Bolasining boshiga xashak to'plab yostiq qildi-da, uni asta yerga yotqizdi.

Atrofda oftob yashnayapti. Yangi popuk chiqazgan qamishlar yel bilan o'ynashyapti. Osmoni zaminda qaychiga o'xshab turna karvoni qo'y haydagan cho'pondek qurelab o'tyapti! Osmon shu qadar so'ngsizmi? Uning ortida nimalar bor? Bu zangori yo'l qay tomonga olib boradi? Qiziq! Turnalar qayga uchayotganikin?

Ikromjon telbaga o'xshab to turnalar ufqqa singib ketguncha qarab turdi. Birdan seskanib yana yerda yotgan bolasiga qaradi. To'nini yechib ustiga yopdi-da, bir tizzalab cho'kka tushdi-yu, qo'ltiqtayog'i bilan yer o'ya boshladi.

U o'g'liga, yagona o'g'liga go'r qazirdi.

Bolasi uyda umrini yashab o'lsa bo'lasmidi? Yurt izzat bilan uni so'nggi yo'lga kuzatardi. Odamlar davra qurib ko'zyosh to'kib qabrga qo'yardi. Endi u to'qaydan chiqolmay, sharmandalik, yuzi qoralik bilan jon berdi. Uning go'ri ham boshqalarnikiga o'xshamasdi. Go'ri ketmon bilan emas, qo'ltiqtayoq bilan qazilardi.

Ikromjon ham alam, ham nafrat bilan go‘r qazirdi. Bahor sellari mag‘zi-mag‘ziga singgan yer qo‘ltiqtayoq uchiga bir kaftdan ilinib chiqardi. Ikromjon qora terga tushib ketdi. U qabrni tizza bo‘yi qaziganda hali oftob o‘chmagandi. U qaddini rostlab yana osmonga qaradi. Osmon toza. Unda na qush uchar, na bulut suzardi. Yoniga qaradi. Uning choponi tagida Tursunboy yotardi. Ikromjon bir dam unga hasratli boqib turdi-da, yana yer o‘yishga tushib ketdi.

Oftob so‘ndi, ufqda qip-qizil shafaq yondi. Qamishlar uchi o‘chayotgan sham so‘xtasiga o‘xshab qoldi. Ikromjon qabrdan chiqib terlab turgan tanidan yaktagini yechdi-da, Tursunboyni o‘radi. Allaqanday g‘ayritabiiy kuch bilan uni ikki qo‘llab ko‘tardi-da, bir tizzalab surilib qabr oldiga keltirdi.

Cho‘l ustini asta qorong‘ilik bosib kelayotgan yoz oqshomida ota o‘z bolasini shonsiz, sharafsiz, marosimsiz qabrga qo‘ydi. Loy aralash tuproq tortdi.

Oy singan qizil lagandek bo‘lib bo‘zarib chiqdi. U sekin-sekin havolanib terak bo‘yi ko‘tarildi-da, qimir-lamay osilib qoldi. Birin-ketin yulduzlar ko‘zi ravshanlana boshladi. Osmoni zaminda arava orqasidan ko‘tarilgan to‘zondek bo‘lib somonchi yo‘li ko‘rindi.

Ikromjon qabr tepasidan ketolmadi. Har gal o‘rnidan turib ketmoqchi bo‘lardi-da, yana faryod urib o‘zini qabr ustiga otardi.

Oy yoritib turgan to‘qay yalangligida Ikromjon qabrni quchoqlab yotarkan, kimdir uning yelkasidan ko‘tardi.

– Dada, dada, turing, ketamiz.

Nizomjon ko‘pdan beri uning ahvolini kuzatib turardi. Faryodiga chidayolmay, oxiri zo‘rlab bo‘lsa ham olib ketishga ahd qilgan edi.

– Yuring, yuring, ketamiz. Endi bas. Ketaylik.

Ikromjon bosh ko‘tarib unga qaradi. Hech narsa demay sudralib borib qo‘ltiqtayog‘ini oldi-da, chayqala-chayqala oldinga tushib ketaverdi.

To to‘qaydan chiqishguncha ham ular bir-birlariga churq etib og‘iz ochishmadi.

Nizomjon nima deya olardi?

Ikromjon nima deya olardi?

Ikromjonning bag‘rini kuydirayotgan alam bu poyonsiz to‘qaylarga, oy nuri ojiz yoritib turgan so‘ngsiz cho‘llarga sig‘masdi...

«UFQ» ROMANI HAQIDA

Ushbu romanda xalqimiz hayotining kichik, biroq mazmun-mohiyati jihatdan juda dolzarb davri aks ettirilgan. Chunki xalqimiz urush arafasidagi, Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda mislsiz fidoyilik, qahramonliklar ko‘rsatdi. Uzunligi 270 km bo‘lgan Katta Farg‘ona kanalining qo‘l kuchi bilan 45 kunda qazib bitkazilishi misli ko‘rilmagan jasorat, har qanday jahon rekordini ortda qoldirar edi. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, kanal qazishda 160 ming kishi qatnashgan, kanal trassasida 17,8 million metr kub tuproq chiqarilgan, shundan faqatgina 1,7 million metr kub tuproq mexanizmlar yordamida qazilgan. Urush yillarida xalqimizning front va front ortidagi og‘ir mehnati, urushdan keyingi tiklanish davridagi chekkan zahmatlarining har bir kuni jasorat edi.

Bu ulkan ishlarning ortida qo‘li qadoq jonli odamlar, ularning murakkabliklar to‘la suronli taqdiri, orzu-armonlari bor edi. Said Ahmad xuddi shu fidoyi insonlar hayotini, kechinmalarini qalamga olgan, ular haqida bir emas uchta jozibali, lirik bo‘yoqlarga boy, hayajonli kitob bitgan. Ularni jamlab, «Ufq» deb nomlagan. Darhaqiqat, roman uch katta davrni o‘z ichiga olgani uchun uni roman-trilogiya deb ataymiz. «Qochoq» deb shartli nomlangan parcha romanning «Hijron kunlarida» deb ataluvchi ikkinchi kitobidan olingan. E‘tibor bergan bo‘lsangiz, ushbu parcha juda og‘ir o‘qiladi, aniqrog‘i,

uni o'qish emas, his qilish og'ir. Urush qahramoni Ikromjon Usmonov frontdan bir oyog'idan ajrab, qaytib keladi, ortidan unga berib ulgurilmagan ordeni ham tantanali topshiriladi. Bundan ruhlangan Ikromjon va uning rafiqasi Jannat xola barcha bilan barobar mehnat qiladilar. Biroq ular hayotida falokat yuz beradi – ularning yer-u ko'kka ishonmay o'stirgan yolg'iz o'g'illari Tursunboy urushga ketayotib qochadi, ularning yuzini yerga qaratadi. Eng yomoni, Tursunboy qochib kelib, ular o'zlashtirayotgan to'qayzor ichkarisiga joylashib olgan. Bu sirni onasi Jannat xolagina biladi. U ikki o't orasida. Bir tomondan, o'g'lining Vatanga xiyonati ich-ichini o'rtasa, ikkinchi tomondan, yolg'iz farzandiga joni achiydi. Qochoq o'g'lini boqish, uni kishilar ko'zidan yashirish bilan ovora bo'lib, tinkasi qurigan mushtipar ona kasallanib qolib vafot etadi. Ikromjon o'g'lining isnodiga chiday olmay yurganda, to'qayda Tursunboyini uchratadi. Ota va bola o'rtasida jiddiy to'qnashuv bo'lib o'tadi. Ikromjon o'g'lini el-yurt oldida uzr so'ratmoqchi, diliga insof solmoqchi bo'ladi. Biroq nobakor o'g'il ko'nmaydi, ota qo'lidan qochib ketadi. Qochoq o'g'il Tursunboy «...ota diydoridan, ona mehridan, yor-birodarlari davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg'in bo'lib, olamdan o'tadi».

Asarda Tursunboy qilmishi qoralanadi, hatto otasi ham xiyonatkor o'g'ilni mahv etishga tayyor. Avvalo, ota-onadan ham ayb o'tgan: ular yolg'iz o'g'illarini erka, tantiq qilib o'stirganlar. Bugun erka farzand ularni el orasida sharmisor qilyapti. Biroq bu ayblovlar zamirida urushni qoralash, bu qirg'inbarotni o'ylab chiqarganlarni la'natlash yotibdi. Urush ota-onalarni farzand dog'ida kuydirdi, bolalarni yetim qildi, mamlakatni xarobaga aylantirdi. Barcha baxtsizliklarning sababi – ana shu urush.

Aziz o'quvchi, so'z garchi Tursunboy taqdiri haqida ketayotgan bo'lsa-da, asarda u yolg'iz personaj hisoblan-

maydi. Siz buni yaxshi bilasiz, chunki «Ufq» trilogiyasini to‘liq o‘qigansiz (qaysingiz o‘qimagan bo‘lsangiz, maslahatimiz, roman bilan, albatta, tanishib chiqing). Yozuvchi «Ufq» romanida xalqimizning urush ortidagi mehnati, mashaqqatli hayotini Ikromjon, Jannat xola, To‘lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A‘zamjon kabi qator qahramonlar taqdiri orqali yorqin tasvirlaydi.

Ustoz adib Abdulla Qahhor yozuvchining ushbu asardagi mahoratini shunday ta‘riflaydi: «Bu kitobni («Ufq» romanini) kitobxon boshdan-oyoq shavq bilan, hech qayerda turtinmasdan, diqqati susaymasdan, ishtahasi bo‘g‘ilmasdan o‘qib chiqadi... Kitobda qimirlagan har bir jonning qayg‘usi, quvonchi, qilish-qilmishi, muhabbati, g‘azabi, og‘zidan chiqadigan har bir so‘zi rost...»

Darhaqiqat, ushbu asar «... odamga quvvat beradigan umid, uning boshini «toshdan» qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir». Ushbu roman uchun bundan-da yuksak baho bo‘lmasa kerak.

Savol va topshiriqlar

---

1. Said Ahmad hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz?
2. Adib ustozlari Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhorlardan qanday xislatlarni o‘zlashtirgan?
3. Said Ahmad yozuvchilikdan tashqari yana qanday san‘at turini egallagan?
4. Said Ahmad turg‘unlik yillaridan hikoya qiluvchi qanday asar yaratgan?
5. Said Ahmad ssenariysi asosida yaratilgan qanday badiiy filmlarni bilasiz?
6. «Ufq» romanining yaratilish tarixi haqida nimalar deya olasiz?
7. Roman-trilogiyaning «Qirq besh kun» deb nomlangan birinchi qismi qanday umumxalq qurilishi haqida hikoya qiladi?
8. Tursunboyning qismati haqida fikringizni bildiring?

9. Tursunboyni ko‘proq nima qiziqtiradi? Asardan olingan parchadan bu savolga javob toping.

10. Ikromjon o‘g‘li Tursunboyni to‘qayzorda uchratganda, ular o‘rtasida shunday savol-javob bo‘lib o‘tadi:

– To‘qayga qachon kelding?..

– To‘rt oy bo‘ldi.

Tursunboy boshini egib yerdan cho‘p olib tishlab o‘tiraverdi.

– Onang o‘ldi, – dedi Ikromjon.

– Bilaman. Ko‘mishga olib ketayotganlarida ko‘rib turgan edim.

Ikromjonning shu javobdan keyingi holatini parchadan topib, mazmunini sharhlab bering.

11. Ikromjonning ruhiy iztiroblarida, musibatlarida ko‘nglini ko‘targan, dardiga malham bo‘lgan mehribon kishilar – To‘lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A‘zamjon haqida so‘zlab bering. Ikromjon va Nizomjon munosabatlari haqida gap ketganda ularga nisbatan quyidagi qaysi maqolni qo‘llasa bo‘ladi (masalan, «Mahallang – ota-onang», «Tug‘ishgandan tutingan afzal» kabi)?

12. Ikromjonning o‘g‘li xatti-harakatlariga munosabati ikki xil: bir tomondan unga farzandi sifatida joni achisa, ikkinchi tomondan uni «Xoin! Qochoq! Nomard!» deya la‘natlaydi. Buni siz qanday tushunasiz?

13. «Ufq» romanidan olingan parchadan tabiat tasvirining asar qahramonlari ruhiyatiga mos keladigan o‘rinlarni toping va adabiyot daftaringizga ko‘chirib oling.

14. Said Ahmadning «Ufq» romanini «...odamga quvvat beradigan umid, uning boshini «toshdan» qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir», – deb ta‘riflagan adib kim edi?

15. Ikromjon, Jannat xola, Nizomjon xarakterlaridagi milliylik nimalarda ko‘rinadi?

ROMAN SHAKLLARI

Roman (*frans. roman*) – nasriy asar janri. Uning dastlabki lugʻaviy maʼnosi roman tillarida (oʻrta asrlarda roman tillarida yozilgan har qanday asarni anglatadi) yaratilgan adabiy asardir. Keyinchalik bu atama oʻzining lugʻaviy maʼnosidan uzoqlashib, keng qamrovli nasriy asar nomini anglatib boshlagan. Roman – inson hayotini jamiyat bilan bogʻlab, keng tasvirlovchi yirik epik janr hisoblanadi. U boshqa nasriy janrlar – qissa, hikoyalardan oʻzida koʻplab personajlarning taqdirini aks ettirishi, katta miqyosdagi voqea-hodisalarni tasvirlashi bilan farq qiladi.

Roman mavzu va shakl jihatdan xilma-xil. Jumladan, tarixiy roman – A. Qodiriy, «Oʻtkan kunlar»; O.Yoqubov, «Ulugʻbek xazinasi»; harbiy roman – Oybek, «Quyosh qoraymas»; Shuhrat, «Shinelli yillar»; zamonaviy roman – P.Qodirov, «Olmos kamar»; O.Yoqubov, «Diyonat»; sarguzasht va fantastik roman – X.Toʻxtaboyev, «Sariq devni minib»; ijtimoiy-falsafiy roman – A.Muxtor, «Davr mening taqdirimda» kabi.) Ushbu janrni toʻliq idrok qilishda uning shakllarini bilish ham juda muhimdir. Chunki shunday romanlar bitiladiki, romannavis koʻngliga tukkan, yoritishi kerak boʻlgan voqealar bir kitobga sigʻmaydi. Muallif uni ikki, uch, toʻrt va hatto undan ortiq kitob holida yaratishi mumkin. Shunga koʻra roman oʻzining hajmi va shakliga koʻra dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi koʻrinishlarida boʻlishi mumkin. Demak, romanning voqealar koʻlami uning necha kitobdan iborat boʻlishini belgilaydi. Quyi sinfda roman va uning turlari bilan tanishgansiz. Bilimlaringizni mustahkamlash maqsadida ayrimlarini eslatib oʻtamiz.

Umumiy mazmuni, gʻoyasi, asosiy qahramonlari, voqealar tizimining oʻzaro aloqadorligi, bogʻliqligi bilan bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etuvchi ikki kitob-

dan iborat ikki mustaqil roman – roman-dilogiya deb ataladi va nisbatan katta voqea-hodisalarni qamrab oladi. Bunda asardagi bosh qahramonlar taqdiri tasviri har ikkala kitobda ham davom etadi. Masalan, P. Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Avlodlar dovoni», H.G‘ulomning «Mash‘al», M.Ismoilning «Farg‘ona tong otguncha», X.To‘xtaboyevning «Sariq devni minib», «Sariq devning o‘limi» romanlarini o‘zbek adabiyotida yaratilgan roman-dilogiyalarning namunalari desa bo‘ladi.

Roman-trilogiya haqida ham roman-dilogiyaga nisbatan qo‘llangan ta‘rif mos keladi. Shunday ekan, trilogiya – uch kitobdan iborat roman bo‘lib, ijtimoiy hayotning katta bir davrini o‘z ichiga oladi. Bunday asar undagi qahramonlar hayotini, davrning juda katta qismini voqealar fonida ko‘rsatishga qodir bo‘ladi. Masalan, Siz kuni kecha o‘rgangan Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi uch kitobdan iborat romandir. Romanning birinchi kitobi «Qirq besh kun» deb atalib, unda xalqimizning urushgacha bo‘lgan hayoti, uning mehnat jasorati (Katta Farg‘ona kanali qurilishi) qalamga olingan. «Hijron kunlarida» deb ataladigan ikkinchi kitob esa, birinchi kitob qahramonlarining urushda va front ortidagi qahramonliklari haqida hikoya qiladi. Asarning uchinchi kitobi – «Ufq bo‘sag‘asida» esa, ularning urushdan so‘nggi taqdiri tasvirlangan. Ko‘ryapsizki, ushbu roman-trilogiyada juda katta davr qamrab olingan va bu uch mustaqil kitob qahramonlarning g‘oyat murakkab, baxtli va mashaqqatli taqdirini batafsil yoritilgan.

Jahon adabiyotida L.N.Tolstoy, S.T.Aksakov, Xalqaro Nobel mukofoti laureatlari: ingliz yozuvchisi Jon Golsuorsining «Forsaytlar haqida qo‘shiq», arab yozuvchisi Najib Mahfuzning «Xan al-Xalili», Vasiliy Yanning «Chingizxon», «Botu», «So‘nggi dengizgacha», o‘zbek adibi S.Ahmadning «Ufq» kabi trilogiyalarini uch kitobdan iborat roman-trilogiyalarning mukammal namunasi desa bo‘ladi.

Roman-tetralogiyalar to'rt kitobdan iborat roman shakli bo'lib, jahon romanchilik tajribasida uchraydi. (Masalan, rus adibi V.Katayevning «Qora dengiz to'lqinlari» tetralogiyasi.)

To'rtidan ortiq kitobdan iborat roman shakllarini romanlar turkumi deb atash rasm bo'lgan. Romanchilik tajribasida bunday asarlar turkumiga fransuz adiblari Romen Rollanning o'n jildlik «Jan Kristof», Roje Marten dyu Garning sakkiz jildlik «Tibo oilasi» romanlarini misol qilib keltirish mumkin. Ahamiyatlisi shundaki, har ikkala adib ham ushbu asarlari uchun Xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo'lganlar.

Romanchilik deganda, epopeya degan tushuncha ham ko'p ishlatiladi. Uning roman shakllari (dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi)ga faqat bilvosita aloqasi bor, ya'ni unda asarning necha kitobdan iborat bo'lishi emas, balki qanchalik ko'p va katta voqea-hodisalarning qamrab olinishi muhim. Masalan, asar qahramonlarining bir necha avlodi taqdiri yoritilgan buyuk fransuz adibi Balzakning «Insoniyat komediyasi», S.Ayniyning «Qullar» kabi roman-epopeyalari shular jumlasidandir.

Savol va topshiriqlar

---

1. Romanlarning mavzu va shakllari deganda nimani tushunasiz?
2. Roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiyalarni ta'riflang. Ular orasida qanday o'xshashlik va farq qiluvchi jihatlari mavjud?
3. Romanlar turkumi nima? Bu atama qanday shakldagi asarlarga aytiladi?
4. Qanday asarni roman-epopeya deb aytamiz?

ASQAD MUXTOR

(1920–1997)

XX asr o'zbek she'riyati, nasri, tarjimachilik san'ati rivojida Asqad Muxtorning alohida xizmatlari bor. Adib 1920- yilning 23- dekabrda Farg'ona shahrida tug'ilgan. Jahon adabiyotining eng sara namunalari puxta o'rgangan, badiiy ijodga juda jiddiy faoliyat turi sifatida qaragan bu adib o'zidan boy va ibratli adabiy meros qoldirdi.

O'tgan asrning 50 - yillarida boshlab Asqad Muxtor o'z ijodiy imkoniyatlarini prozaik janrlarda ham sinab ko'rishga kirishdi. Dastlabki kichik hikoyalardan so'ng, birin-ketin yozuvchining «Daryolar tutashgan joyda», «Qoraqalpoq qissasi», «Buxoroning jinko'chalari», «Bo'ronlarda bordek halovat», «Jar yoqasidagi chaqmoq», «Kumush tola» singari qissalari, «Opa-singillar», «Tug'ilish», «Davr mening taqdirimda», «Chinor», «Amu» nomli yirik romanlari yaratilib chop etildi. Bu asarlarning har biri o'zbek o'quvchisi tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi.

Bundan tashqari, Asqad Muxtorning bolalarga bag'ishlangan «Hayotga chaqiriq», «Dunyo bolalari» nomli hikoyalar to'plamlari ham nashr qilingan.

«CHINOR» ROMANI HAQIDA

Asqad Muxtor romanlari ichida, ayniqsa, «Chinor» asari muallifga katta shuhrat keltirgan. Bu asar o'ziga qadar yaratilgan o'zbek romanlaridan bir necha jihatlari bilan ajralib turadi.

Avvalo, romanning kompozitsion tuzilishi – asar voqea-hodisalarining o'zaro shaklan joylashuvi boshqa

asarlardan keskin farq qiladi. Unda go‘yo bir-biri bilan bog‘lanmaydigan qator hikoyalar, rivoyatlar, hatto qissalar aralash tartibda kelaveradi. Ularda tasvirlangan voqea-hodisalar ham zamon, vaqt nuqtayi nazaridan izchil tizimga bo‘ysunmaydi. Masalan, roman yaratilgan davr (o‘tgan asrning 60- yillari) hodisalari hikoya qilib borilib, birdaniga asarning boshida yuz bergan fojialar tafsilotiga o‘rin beriladi.

Aytishimiz kerakki, bu «g‘alatilik» faqat tashqi tomondan – yuzaki qaragandagina shundaydir. Aslida, romanga jalb etilgan barcha katta-kichik insoniy taqdirlar asar markazida turuvchi obraz – 93 yoshli Ochil bobo taqdiriga borib bog‘lanadi.

Romanning boshida butun yurtga tarqab ketgan uzoq-yaqin qarindoshlaridan xabar olgani otlangan Ochil boboga qo‘shilishib muallif (demak, o‘quvchi ham!) olis safarga chiqadi. Mana shu o‘ta qiziqarli va ibratli safar asnosida bobo peshonalaridagi ajinlar singari bir-biriga ulanib ketgan insoniy taqdirlar haqidagi goh shirin, goh achchiq hikoyalarga oshno tutinasiz. Bu taqdirlar bir-birlari bilan Ochil bobo orqali bog‘lanib, yagona shajarani – azim Chinorni vujudga keltiradi.

Romandan o‘rin olgan hikoya va qissalar, ko‘p asarlarda bo‘lgani singari, albatta, yaxshilik bilan, ezgulikning yovuzlik ustidan qozonadigan g‘alabasi bilan tugayvermaydi. Asarda o‘nlab insonlar taqdiri borki, shafqatsiz va chigal hayot bo‘roni ularni xuddi cho‘ldagi bir uyum xashak singari sarson-sargardon qiladi.

Adib qahramonlar taqdiriga behuda aralashish, ularni «to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish»dan o‘zini tiyadi. Ortiqcha hayajon, chuchmal emotsionallik Asqad Muxtor uslubi-ga mutlaqo yot ekani «Chinor» romanida yaqqol o‘zini ko‘rsatgandi. Bu jihatdan, yozuvchi yoshligidan o‘qib-o‘rgangani rus va G‘arb adabiyoti tamoyillarini milliy adabiyotimiz maydonida ham dadil qo‘llaganiga guvoh bo‘lamiz. Hozirgi paytda o‘zbek adabiyotshunosligida

ko'p tilga olinayotgan «shafqatsiz realizm» ko'rinishlarini Asqad Muxtor o'tgan asrning 60- yillaridayoq romanchiligimizga olib kirgan.

Endi, Ochil bobo – Chinor shajarasida unib qolgan ana shunday «mo'rt bir barg» – Akbarali ismli konchi yigit taqdiridan hikoya qiluvchi mungli qissani birgalikda o'qiylik-da, keyin suhbatimizni davom ettiraylik.

CHINOR

(Romandan parcha)

...Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko'proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sal narida ikki qavatli jo'ngina mehmonxonaning viveskasi ko'rinib turardi.

Navbatchi, xushmuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo'lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo'shni qayerdan olishni ham ko'rsatib qo'ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavatli derazadan uzoqdagi tog' daryosi Shodasoyning bir me'yorda shovullashi eshitilib turibdi.

– Mana, – dedi o'z ko'nglini o'zi ko'tarib Ochil buva, – shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo'lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. – U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordana qurdi. Shunday bir o'tirib soqolini tutamlab chapga buramasa nafas rostlaganday bo'lmas edi. – Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo'ldi, – dedi u yana, – shahar juda ham o'zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo'l yuvgach, qiyig'ini stolga yozib, non sindirdi, xurjinni yoniga tortib kovlashtira boshladi. Ochil buva nafas rostlagach, tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

«Kubovaya» deb yozilgan xonani ochsa, hammomdagidek issiq hovur gup etib yuziga urdi, burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni ach-

chiqqina qilib damlab, orqasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo'lib piyola tutib turibdi.

– Choy quyib bera qolay, – dedi.

– Suv ham bo'ladi, dori ichmoqchi edim, – dedi haligi odam.

Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug' ichida ko'rib ham bo'lmasdi.

– Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odam-miz, – to'latib quyib berdi, choyning xushbo'y hidi dimoqqa urildi.

– Rahmat, – dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko'tarib yo'lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog'iga tanishdek tuyilib, to'xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o'zi chiqib, limlim to'la piyolasiga tikilgancha yonidan o'tib ketdi. O'tib ketdi-yu, nariroqqa borib u ham to'xtadi. Lekin orqasiga qayrilib qaramadi, cholning to'xtab turganini sezgan edi.

– Menga qarang, bolam, – dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o'girildi. Ochil buva shundoqqina ro'parasiga borib to'xtadi.

Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

– Sen... – dedi Ochil buva sekin, undan ko'z uzmagan holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyandozga qo'ydi. Yana tikilib qolishdi.

Yo'lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritar edi.

– Buva! – deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo'lidan tushib sindi. Ular quchoqlashib ketishdi.

Bu – Akbarali edi. Ochil buva uni zo'rg'a tanidi. Vaqt ko'p o'tganidan emas, yetti yilda odam bunchalik o'zgarmaydi. O'ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi, xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralagan soch-soqoli o'siq, ko'zlarida nur yo'q. U gapirolmay qoldi, ko'z tagidagi ko'k xaltachalari titrab, yig'lab yubordi.

– Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengi bilan yuzini to‘sib, bosh silkidi: «Yo‘q».

– Qamoqdan chiqdingmi? – dedi Ochil buva tikka qarab.

Akbarali bosh qimirlatdi: «Yo‘q».

– Nega bu yerda yuribsan? Mehmonxonada...

Akbarali chuqur botgan ko‘zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi: «Hali hech narsadan xabaringiz yo‘q ekan...»

– Hammasini aytib beraman. Sizga aytib beraman, buva...

– Uzoq gapmi?

– Uzoq gap.

– Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.

Akbarali tushunmadi: «Nega qidiradi? Azimjon kim?»

– Azimjon-chi, senga ammavachcha bo‘ladi. Chet eldan... Seni ko‘rgani keldi.

Akbarali tushunmadi. Uning chalkash, zaif o‘ylari boshqa yoqda ekani yuz-ko‘zidan bilinib turardi.

– Buva, sizga aytib beraman... faqat sizga. – U Ochil buvani o‘z xonasiga yetakladi. Xona g‘ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo‘lansa hid anqir edi. Ochil buva derazani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisda non-choy ko‘tarib kirdi. Tanishgan bo‘ldilar, Akbarali unga tikilib turdi-yu, indamadi, kimligini bilolmadi chog‘i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun hozir uni ko‘rib birdan gap topolmadi.

– Gapir, – dedi Ochil buva. Uning charchog‘i ham, uyquasi ham qochgan, ko‘ngli bir shumlikni sezganday, kekxa, horg‘in yuzini betoqatlik ko‘lankasi qoplagan edi.

QISSA

...Shodasoyda qayoqdan ham paydo bo‘ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo‘rqadi. Uyquda alahsirab aytib qo‘yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqillatdi. «Och, Bektemirman. Dadangning o'rtog'iman», – dedi.

Akbarali unaqa odamni bilmasdi. «Dadangning o'rtog'iman», – deganidan keyin turib eshikni ochdi. Hali-hali ko'z o'ngida turibdi: bir ko'zi ko'r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent qalpog'ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o'z bolasiday bag'riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi kelardi.

– Akbaralimidi oting?

– Ha.

U xaltasini burchakka qo'yib, yomg'irligini yechdi. Ustida pidjagi ham yo'q, ko'ylakchan edi. Akbarali shuncha tikilsa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko'p qiyinchiliklar ko'rib kelgan bo'lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi tetik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo'l tekkizib kaftini kaftiga ishkar edi.

– Choy qo'yib yubor. Oying yo'qmi?

Mehmonga choy qo'yish esiga kelmabdi. Shoshih qoldi Akbarali. Choyga urindi.

– Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

– E-ha... – dedi Bektemir cho'zib. Stol yoniga o'tirib, o'z uyidagidek yengini shimardi. – Shundoq degin, – dedi yana o'ychan.

U Akbaraliday baland bo'yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalagan, ko'r ko'zi yumuq, ichiga cho'kkan, qora, cho'tir odam edi. – Biz dadang bilan urushga birga jo'nagan edik... Bir eshelonda, – dedi boshqa so'z topolmaganday. – Kapsanlikman, hov tog'dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali, dadamga juda yaqin odam-mikan, deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

– Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, – dedi.

– Bilaman. Eshitgan edim.

– Hozir qayoqdan kelyapsiz?

– Buning tarixi uzoq... – dedi mehmon. U choy ho‘p-ladi-yu, hech narsa yemadi. Boshidan ko‘p savdolar o‘tganligi ko‘rinib turardi.

Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942- yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o‘q-dorisiz o‘n yetti yarador bilan birga dushmanga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o‘zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanishlarini yo‘qotdi. Ularni bir joyda uzoq tutishmas, dam allaqanday yerosti korxonasiga, dam tunnel qurilishiga, dam tosh karyeriga qo‘yishar, kechalari bilan notanish yo‘llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko‘rmadi, bir necha tillarni o‘rgandi, necha-necha o‘limlardan qoldi, necha xil kasalliklarga yo‘liqdi. Endi uning bir ko‘rmagani o‘lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o‘limni kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutilib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik soldatlar kelib qutqazdi. Shundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u, lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elma-el sudralib yurib rizqini terdi, ikki sog‘lom qo‘lidani bo‘lak tayanchi yo‘q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o‘xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo‘q, vatangadolikning azobi go‘r azobi bilan teng ekan. O‘n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo‘lsa ham yurtiga qaytdi. Qaytib kelsa, «Yaxshi qilibsiz, boring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling», – deyishibdi.

Bektemir peshonasiga tars etib urdi, o‘rnidan turib ketdi.

– Kelganimdan beri bironta tanishga ko‘ringanim yo‘q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko‘rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovqatdan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko‘r-madi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Ni-madir qilishim kerak, bilasanmi!..

– Bola-chaqa omon ekanmi?

– Ha, xotinim, qizim... Lekin hali uyga borganim yo‘q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimni bilishmaydi. Qaysi yuz bi-lan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang‘och ko‘ksiga, yuragiga, cho‘ntaklariga shapatilab, jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo‘ydim: kecha-yu kunduz ishga sho‘ng‘ib ketay. Toki odamlar meni ko‘rmasin, faqat mehnatimni ko‘rishsin. `Mehnat! Mehnat! Mehnat! Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotinim bilan qizimning oyog‘iga bosh qo‘ysam, balki gunohimdan o‘tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

O‘shanda ertasiga u dadasining o‘rtog‘iga konni ko‘r-satadigan bo‘ldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Yo‘l bo‘yidagi qayrag‘ochlarning shapaloqdek-shapaloq-dek qizg‘ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko‘lmak suvlar jimirlaydi. Tog‘ shabadasi Shodasoyning sovuq shovqinini daralarga taratmoqda, uzoqda qorli cho‘qqilar quyoshga o‘chakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay yonbag‘irlarda saf tortgan archalar qorayib ko‘rinadi. So‘qmoqyo‘l qadam sayin yuqoriga o‘rlab boradi, past-da eski Shodasoy qishlog‘i sarg‘ish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tutashib ketgan kon shaharchasi-ning tunuka tomlari. Konchilar smenadan chiqqandan

keyin uyga qaytadigan yo'lni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordig'i ham chiqib ketsa kerak.

Yo'lda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir o'z smenasiga ketayotgandek, ko'ngli yayraydi. Agar u konga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yo'ldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta o'z odamlari ichida, o'zi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini ko'chirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar o'ylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emasmidi? Akbarali buning nimaligini tushunmaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo'l-yo'lakay bir tanishini boshlab, o'zining odatdagi smenasiga ketyapti. Konchilar kiyadigan petlitsali qora pidjagini bilagiga tashlab, tor so'qmoqdan mehmonga yo'l berish uchun chetdagi shag'al uyumlarini shaqir-shuqur bosib odimlamoqda. Bektemir uning oftobda ter tomchilari yiltillagan yuziga qarab qo'ydi.

Akbarali otasiga uncha o'xshamas, novcha, ingichka, kangaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalaridan keyin oqko'ngil Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o'rniga mehribon bir odam orttirgandek bo'ldi Akbarali.

Uylanmabsan-da, chakki qilibsana... – dedi Bektemir aka.

Akbarali yerga qarab kulib qo'ydi.

Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo'yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo'lsa do'ndiqqina bo'lishi kerak, olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, senga beraman, Xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo'ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g'izillaydi. Tashlandiq jinlardan paydo bo'lgan tepaliklar dam qizg'ish, dam qo'ng'ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepilgan keng asfalt yo'lga chiqishdi.

– Meni kirgizisharmikan? – deb so‘radi Bektemir.

Ruda ortilgan MAZlar o‘tib borardi, Akbarali eshitmadi.

– Hujjatim yo‘q, kirgizisharmikan?

– Men bor-ku! – deb qichqirdi Akbarali kulib. Eshitmadi deb o‘ylab, ko‘kragiga urib ko‘rsatdi: – Men, men! Mana bo‘lmasa, kiyib oling, buni ko‘rsa to‘xtatib o‘tirmaydi, – deya pidjagini irg‘itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

– Yarashdi, yarashdi! – deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt MAZlar o‘tib bo‘lgan edi, kon og‘zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog‘lardan bir zum aksi sado kelib turdi.

– Endi sening o‘zingni kirgizmasa-chi? – deb kuldi Bektemir aka yigitning yana ham ingichka tortgan ko‘ylakchan gavdasiga qarab.

– Meni tanishadi, – deb qo‘l siltadi Akbarali. – Propusk olsak ham bo‘ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o‘tarmikan. – Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi formal pidjakka qarab-qarab quvonardi.

– Erta-indin o‘zimga ham tegadi, Xudo xohlasa.

Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo‘lakda qo‘llariga bittadan karbid fonari olib, boshlariga kaska kiyishdi-da, konga kirib ketishdi.

Tog‘ qa‘rining zax sovug‘i birdan ko‘krakka urdi. Piyoda yuradigan taxta yo‘lak zax devor bo‘ylab borar, temiryo‘l izlari uchrashgan chorralardagina tunnel biroz kengayib, yorug‘ maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi yo‘g‘on-yo‘g‘on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo‘yar, Yevropada ishlagan konlarini gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko‘rkalamushdek yer qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so‘zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan chakka tomib badanlarni junjiktiradi, ruda ortilgan vagonetka eshelonlari o‘tganda, quloqlari-

ga barmoqlarini tiqib, devorga yopishgancha to‘xtab turishadi. Necha-necha «tor ko‘cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi, zaboylarda odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo‘lishdi.

– Ha... – dedi Bektemir aka, – avval yordamchi bo‘lib biron kasbga zehn solib yurishga to‘g‘ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

– Nima bo‘lsa ham konchi bo‘ldingiz endi, Bektemir aka, – dedi Akbarali.

Tog‘ qa‘ri jimjit bo‘lib qoldi. Taxta yo‘lak tagida shildirab suv oqar, chirog‘ini silkib oldinda ketayotgan Bektemir aka o‘ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o‘xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko‘zlari qamashib, bir zum hech narsa ko‘rmay qolishdi. So‘ngra zulmat taralganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temiryo‘ldan sakrab o‘tib, oldinga yugurdi. Nariroqqa borganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

– Bu yoqda! – dedi Bektemir yana oldinga yugurib.

Ho‘l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo‘l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o‘pirilib, yo‘g‘on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balkalardan payvandlab ishlangan og‘ir shift bir chetidagina ilinib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerida chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shtreklarni dam charaqlagan shu‘laga, dam zim-ziyo qorong‘ilikka g‘arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shiftning vahimali lopillashidanmi yo ko‘zlari hech narsani ko‘rmay qolganidanmi, o‘zini yo‘qotib baqira boshladi:

– Ehtiyot bo‘ling, qoching, Bektemir aka!

Elektr hamon chirsillab ko‘z ochirmas edi, ular bir-bir-larining qayerda turganlarini ovozlaridan, nafas olishlari-dangina payqashar edi.

– Transformator! – deb qichqirdi Bektemir. – Hozir bal-kalar bosib tushsa, transformator portlaydi! Bu – yong‘in degan gap, zaboylarda odam bor! Bu yoqqa yur!

– Qoching! Nima qilmoqchisiz?

– Transformatorni o‘chirish kerak, portlaydi!

– Qoching, bosib qoladi hozir!

– O‘chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektemir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

– Dastaga bu yondan yaqinlashib bo‘lmaydi, ko‘zga uryapti.

– Qayoqdasan, ko‘tar buni! – U devor tagida turgan qandaydir eski yashikka yopishdi.

– Qoching, deyapman, Bektemir aka! Ana tushyapti! – deb baqirdi Akbarali. Bektemir bo‘lsa bo‘yin tomirlari o‘ynoqlab yashikni siljitar edi, yashik og‘ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

– Ko‘tarishvor! Bir zunda yacheykadan oshib tushib o‘chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan shu‘lada Akbarali uning qonsiz yuzi-ni, og‘irlik zo‘ridan soqqaday bo‘lib ketgan yolg‘iz ko‘zini so‘nggi marta ko‘rib qoldi.

– Qayoqdasan?!

– Qoching, Bektemir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o‘ziga ham allaqayoqlardan eshi-tilgandek bo‘ldi. Qayoqqa ketayotganini o‘zi ham bil-masdan, qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir bir-dan darmonsizlandi, tomog‘i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo‘lida qon yuqini ko‘rib yana va-himasi oshdi. Uzoqda tuynukdagidek bo‘lib kun yorug‘i ko‘ringanda hammayoqda chiroq o‘chdi. Yo‘llar, shtreklar zim-ziyo bo‘lib qoldi. Shu payt orqada bir nima gursil-

lab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog'idan chalgandek, Akbarali qorong'ida zax devorga yuzi bilan suyalib qoldi. Biroq shtreklardan nimadir guvul-lab uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog' qa'ridagi aksi sadosi eshitildi qulog'iga. U tuproq devorga suykalib, tirmashib oldinga siljidi, nafasi bo'g'ilib, uzoq-dagi kun yorug'i uni o'ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektemirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurmadi. Transformatorni o'chirdi-yu, o'zi chiqib olishga ulgurmadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo'rqmadi, u qo'rqdi. Bir zungina qo'rqdi. Bir zum... Bir zum. O'sha hal qildi. Qaytmoqchi ham bo'lgan edi, qaytmadi. Yashik... og'ir, sementli yashik... Qayt-madi. Qo'rqdi. Bir zungina qo'rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

– Qochish kerak!!!

– Bolam, Akbarali! Menga qara, o'rgilay, ag'darilib yot, bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o'rnidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko'rdi – qo'lida qon yuqi yo'q edi. Ro'parasida, rangi quv o'chgan onasi turibdi.

– Uxlaganga ham o'xshamaysan, bolam. Nimadan qo'rqding, yomon tush ko'rdingmi?

Akbaralining ko'z o'ngida hamon Bektemir turardi. Lekin Bektemir yo'q. Bektemir temirlar ostida majaqlanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o'xshagan bu o'ylarini uloqtirib tashlamoqchi bo'lgandek ko'zini yumib, boshini silkidi. Boshi toshdek og'ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulganman deb o'yladi. Lekin odam o'zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko'ksi ham bo'm-bo'sh...

O'rtoqlari kelganda yana o'zini chetga oladigan bo'ldi. Xola razm solsa, orada eng kamgap, kamsuqumi shu. Keyinroq oshnalari chaqirib kelsa ham, «Chiqmayman», – deb javob beradigan bo'ldi. O'shandan beri sheriklari ham

kelmay qo'yishdi. Akbarali ularga qulfi dilini ocholmadi, el bo'lolmadi.

Dardingni aytolmaganingdan keyin el bo'lolmaysan-da.

Shunday vaqtlar ham bo'lar ekanki, do'stlaringdan, odamlardan najot so'rolmaysan, o'zingni o'zing himoya qilolmaysan, o'z orzularing yuziga o'zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o'zing qirqasan.

U yana o'sha-o'sha, gardanidan bosgan ko'rinmas yukdan bukchayib, dardini birovga aytolmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida ta'm sezmay kunlarni, oylarni yolg'iz, yer suzib o'tkazdi.

...Sharofat xola yotib qolgandan keyin Hadyaning ham, Abdusamادلarning ham daragi bo'lmay ketdi. Akbarali hammasini o'zidan cho'chitib, bezdirib qo'yganga o'xshaydi. U uyning qorong'i bir burchagida uzoq yolg'iz o'tiradigan bo'ldi. Ba'zan o'z-o'zi bilan gaplashadi: «Bir zum... faqat bir zum... O'sha lahzada bir zumgina o'zimni boshqacha tutganimda edi... Odam o'zini o'zi o'ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyi-shadi...». Yana allanimalar deydi. Keyin qo'rqib o'rnidan turib ketadi.

Borib qayoqlardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoqdan bu yoqqa ag'darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e'tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o'zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun botguncha aylanib yurib, posyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so'ramasdanoq, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo'lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O'ziga qaramasa ham, o'g'lining hushtak chalib, papiros tutatib kelganiga ba'zan xursand bo'lib bosh ko'taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan kun og'irlashardi. Ayniqsa,

o'g'lining undan yashiriqcha icha boshlaganini payqagach, u so'nggi ilinjini ham yo'qotgandek bo'ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mast holda onasining yoniga o'tirib.– Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotinga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O'shani... U yoqda... odam o'ldirganimni... Sabab bo'lganimni. Sharofat xolaning ko'zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong'i jarlikka sho'ng'ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapirolmas edi, xolos. «Iloyo, ketib qolmasam bas. Yana qittak quvvat bor!» – deb o'ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam?

– Ichgin, unutasan, dedi.

Akbarali omonat o'tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo'li bilan uni ushlab qolmoqchi bo'lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. «Endi u dunyoligimni o'ylashim kerak», – deb qo'ydi ichida. Shuning uchun: «Kimni, nega, qanday qilib?» – deb so'rab o'tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotinga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoylek oldiga borib gunohingni o'tinishing kerak. Faqat o'shalar gunohingdan kecha oladi. O'zingni ko'rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan u la'nati bo'yinturug'ing gardaningda qolaveradi. Qaytaylik, jon bolam, ko'zim ochig'ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg'alib, qoq polga mukka tushdi-da, bo'kirib yig'lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, soqoli o'sgan, qovog'i salqi, mast holda onasiga qatliq-sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi. Bir kuni u o'g'lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:

– Rozi bo'l, bo'tam... Shodasoylega olib borib, otabuvalarimiz yoniga qo'y, men ham rozi ketay, jon bolam... T'irigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan tarqab, zaif badanini titroq bosdi, rangi oqarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o'ziga kelib:

– Oyi!– deb o'zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko'z yumgan edi...

– Men o'ldirdim sizni, oyijon, men o'ldirdim, men, men, men!.. – derdi Akbarali ikki qo'li bilan salqi yuzlarini changallab.

...Akbarali ona qabridan bosh ko'tarib, o'rnidan turganida atrof nimqorong'i edi. Oyoq ostida xazon shitir-lab jimlikni buzdi, qo'nalg'ada qushlar cho'chib pitir-lashdi. Akbarali teraklarni, qabr do'ngliklarini oralab panjaralarga, sag'ana toshlarga urilib, so'qmoq yo'lni izlar, allaqanday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nima-gadir ilinib yengi yirtildi, qovqirab o't bosgan do'ngliklar, xarsangtoshlar qorong'ida vahimali soyaday kishi yuragiga g'uluv solardi. Akbarali nihoyat so'qmoqni topdi, uzoqdan panjarali darvoza ko'rindi. Biroq muyulishda bir odam qorasini ko'rib, sochining tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong'ida pisib turgandek ko'rindi. Tanini sovuq ter bosgan bo'lsa ham, Akbaralini qandaydir g'ayritabiiy kuch o'sha tomonga sur-gadi. «Qo'rqaveramanmi, endi mening qo'rqadigan joyim yo'q!» – deb pichirladi-yu, o'zi istamasa ham oyog'i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko'rinmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqarinqirab ufq ko'rindi. Shu payt besh qadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo'ldi. Endi u yoni bilan turardi. Akbarali unga qarab to'xtadi-yu orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U baqirib yubordimi, o'zi bilmaydi, lekin og'zi ochilib, bexosdan tamom gung bo'lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek qotdi, tebrandi, qo'li bilan ko'zlarini berkitdi, yana ochdi: ro'parasida... o'zi... ha, o'zi, Akbarali turardi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir ma-hal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o'ziga keldi.

Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinqirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabrison yangrab ketdi, soyning nari-gi qirg'og'idagi jordan: «...as!» «...an!» – degan aks sado keldi. Akbarali o'z tovushidan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. «Nega qichqiryapman? – deb o'yladi.– Bu jin-nilik alomati emasmikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'ziga o'zi ko'rinarmikan? O'zim...»

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan ori q yuz... Lekin qop-qora. Soya!

...U haqiqatan ham, hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu kalitni berib, yana uyquga ketdi.

Akbarali kalitda nomeri ko'rsatilgan xonani ochib kirdi-da, yechinmasdanoq karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tashqaridan Shodasoyni muzdek shovullashi quloqqa chalindi. Bu – ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda alla-qayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab junjikib o'rnidan turdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi ham hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasi yo'q edi. Karavotda o'tirgancha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'rnidan turdi, odam tovushi eshitilishi bilan kechagi charchog'i yana qaytib kelgan-

dek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shashib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona anketasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali anketa qog'ozni qo'liga oldi. Ikkita. Ikkita tashlab ketibdi. Nega ikkita? Har ehtimolga qarshi deb bo'lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o'ylayapti o'zi? Shundan boshqa o'yi yo'qmi? Yo'q-da, miyasiga tuzuk-quruq o'y kelmay qoldi. Miyasi karaxt. Nima gap o'zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o'tiribdi? Anketa... mana, anketa to'lg'azish kerak.

U beixtiyor g'ijimlab qo'ygan anketani stolga yozib, kafti bilan tekisladi-da, qo'liga qalam oldi. Qog'ozga tikildi. «Akbarobod posyolka mehmonxonasi» deb yozilgan edi anketaning tepasida. Akbarali o'qidi, negadir iljayib qo'ydi, keyin hijjalab o'qigandek, yana uzoq tikilib turdi. Ko'zini pirpiratdi. G'ijim qog'ozni kafti bilan yana tekislab, yana o'qidi, ikkinchi anketani ham olib, solishtirib o'qidi. Ko'zini chetga olib birpas o'tirgach, yana tikildi. Qog'oz lovullab yonib ketgandek, seskanib o'rnidan turdi. Eshikka otilmoqchi bo'ldi-yu, ostonada to'xtab, yana stoldagi qog'ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko'zini uqalab, yana o'qidi. Endi buning ro'yo emasligiga astoydil ishondi shekilli, yuzi qog'ozdek oqarib, o'rniga o'tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og'zini ochib ancha o'tirgandan keyin, qog'ozga bir nima bo'lmadimikan, degandek qiya ko'z tashladi. Qog'oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: «Akbarobod posyolka mehmonxonasi». Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo'libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro'paradagi toshoynaga ko'zi tushib, o'rnidan sapchib turdi. Ko'zguna yaqinlashdi, birdan terga tushib,

tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini soqol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko'zlari baqraygancha tikilib turardi.

– Bu boshqa... Boshqa, boshqa! – deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go'ristonda ko'rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko'proq o'xshardi...

U hozir boshi tars yorilib ketadigandek, otilib yo'lakka chiqdi. Semiz xotin qahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o'tirardi. Cho'chib o'rnidan turdi.

– Menga qarang... Menga qarang... – dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo'li bilan g'alati harakatlar qildi-yu, xotinning qattiq qo'rqqanini ko'rib, gapirolmay, shoshgancha ko'chaga otildi.

Shu ketgancha yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo'lkalar salqin, ozoda, tov-silib (*tovlanib*) qolgan kuzak gullar sof havoda xushbo'y hid taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo'q, unga havo yetishmayapti, etagiga o't ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketyapti, o'zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo'ldi. U orqasiga qayrilib qarashga jur'at qilmay, to'xtab devorga suyandi. O'pkasi og'ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor edi. Unda konchilar hayotining so'nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: «Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo'ldilar: mahalliy futbol komandasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...»

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go'riston darvozasida oldida paydo bo'ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajralolmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-surina kechagi qora ko'ringan

muyulishga yetib bordi. U oyoqda zo'rg'a turar, ko'zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg'amas edi.

Chala sarg'aygan qayrag'och soyasida, qabr ustida chog'roqqina bronza haykal. Kecha shomda ko'lankaday qorayib, katta, haybatli bo'lib ko'ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko'rdi. So'ngra qayrag'ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o'zining yaqinginadagi yoshlik davriga juda o'xshash, chiroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko'zi tushdi.

Odam o'ziga o'zi tikilib tursa, g'alati bo'larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o'zida bo'lmasa ham, lekin negadir haykalni o'z qo'li bilan ushlab ko'rgisi keldi. Sarg'aygan o'tni bosib, o'zining bronza qiyofasidan ko'z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo'lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tegizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do'ngligiga qoqindi. Go'r... Akbaralining go'ri. Ancha cho'kib ham qolibdi...

«Men tirikman, men tirikman...» – derdi ko'nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko'tarib.

O'zi esa haykalni paypaslarkan, pichirlardi:

– Akbarali... Akbarali G'oziyev...

Toshga o'yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shunday deyilgan edi:

AKBARALI G'OZIYEV

(1931—1960)

*Konchi do'stlarini halokatdan qutqarish
yo'lida qahramonlarcha halok bo'ldi*

Akbarali endi hech narsaga hayron bo'lmaydigan bo'lib qolgan. Hayron bo'lish, o'ylash qobiliyatini yo'qotgan, bir mo'jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro'parasida paydo bo'lsa ham hayratda qolmas edi chog'i.

U bir qo‘li bilan xarsangga suyangancha qotib qoldi, ko‘zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko‘z o‘ngida yana paydo bo‘ldi: «A-k-b-a... Akbarali G‘oziyev... halok bo‘ldi».

U yana ko‘zini yumdi. Miyasining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o‘y sarg‘aygan bargday zo‘rg‘a ilinib, qiltillab turar edi: «Ko‘zimga ko‘rinyapti, hozir ko‘z ochaman-u mening otim o‘rnida Bektemir akaning oti paydo bo‘ladi!»

Yo‘q, yana o‘zining oti paydo bo‘ldi. U harflarni paypaslab ko‘rdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo‘porib tashlashga ham urindi. Tilla rang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tars yorilib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoqlariga boqsa – qon, tirnog‘i qayrilib ketibdi.

Qon yuqini ko‘rib hushi yorishgandek bo‘ldi, bu qon allanimalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong‘i shtreklar. Dahshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qonli barmog‘iga yana qarab, talpindi, qochmoqchi bo‘ldi, keyin bo‘shashib to‘xtadi: «Axir bu Bektemir aka-ku! Bektemir aka halok bo‘ldi! Odamlarni deb... majaqlanib ketdi!»

U qovjiragan maysaga o‘tirib yig‘ladi. Uzoq yig‘ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o‘tdi. Hatto o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan tafsilotlar ham ko‘rinib ketdi ko‘ziga. Mana, konda chiroqlar o‘chib, barcha motorlar, konveyerlar to‘xtagandan keyin hamma shtreklardan qo‘l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O‘n, o‘ttiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg‘iz murdani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorong‘ida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo‘lmaydigan darajada majaqlanib ketgan... Keyin kostum... kastum cho‘ntagidan propusk, shaxsiy guvohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko'z oldiga keltirdi, u konchi formasini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: «Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!» «Ha, yaqinda o'zinga ham tegadi!..»

Guvohnoma: Akbarali G'oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Mitinglar. Akbaralining nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag'ishlab sborlar o'tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar posyolkasi «Akbarobod» deb ataladi. «Akbar», – desa onalarning ko'ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

Bu-chi, bu bo'lsa ayanchli bir qo'rqq, chirkin bir hasharotdek kovaklarda pisib yuribdi, o'zining la'nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o'ylab do'stlik, muhabbat, ona mehridek ezgu narsalarni poymol qilib kelib, mana, go'ristonda o'tiribdi, tiriklar u yoqda tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko'tarib tik qaragani haddi yo'q.

«Odamlarning soddaligi! Odamlarning soffligi... aziz armonlari. Yo'q, bular meni bu dunyoga sig'dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo'lmasmidi! – Akbarali qabr toshidan boshini ko'tardi. – Men yana o'zimni o'ylayapman. Nahotki, shundan boshqaga yaramasam?.. Yarar edim, o'sha bir zum – daqiqadan o'tib olsam, albatta, yarar edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik... uni endi butun hayotni berib ham tuzatib bo'lmaydi. – Akbarali o'zining haykaliga qaradi. – Xayr... Bektemir aka»...

– Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanimayapti... – deb yig'lab yubordi Akbarali qissasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi uniqqan, oriq, cho'kib ketgan ko'zlari nursiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonalgicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyning salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish lampochka zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshonasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan anketalar yotibdi. Azimjon bu jimlikda nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, anketaga bir nimalar chizdi. Rus harflarini mashq qilib, «Akbarobod... Akbarobod», deb takrorlab yozdi. Qiziq... U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachchasi Akbaralining shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli mangulik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam...

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

– Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam – doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi shekilli, Azimjon bunga uncha tushunmadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi, u o'lib, nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar – boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: «Odam deb o'lgan odam – doim tirik». Azimjon buni hatto anketa qog'ozining orqasiga mashq qilayotgan ruscha harflar bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva «Yotib dam olish kerak», – deb o'rnidan turganida u birdan ko'zlari mo'ltillab unga yolvorganday termilib qoldi: «Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?» – degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

– Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'rnidan turganda, salobatli gavdasi xonani to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'rnidan turishi Akbaraliga o'lganning ustiga tepgandek bo'ldi shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalariga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

– Adashib qolgan jo'jaxo'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, – dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uf tortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan «Yotamiz, dam olamiz», – deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

– Bobojon, nega indamadingiz, maslahat bermadingiz? – dedi Azimjon bobosining yoniga borib o'tirarkan.

– Men shu uzundan uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday ojiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, – dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o'tirganlaricha tong otguncha karavotda o'tirib chiqishdi.

– Dam olsin, o'ziga kelsin, – deb qo'yardi Ochil buva har zamonda. O'zi bo'lsa o'tirgan joyida tebranib, keksa asablarini bosishga urinar, peshonasini artib-artib o'y surar edi.

– Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, – deb shivirlaydi yonida Azimjon. – Siz... siz hamma nar-saga xo'jayinsiz. Nazarimda, qismat ham sizning qo'lingizda... Bizning shirkatimizning bosh direktori keksa odam. Nufuzli pirga qo'l bergan. «Pirimning olti ming muridi bor», – deb maqtanardi. U pimi ko'rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon «Buni nega gapiryapman?» – deb xijolat chekib o‘tirgan edi, bobosi kulib yubordi – ta’sir qilibdi:

– Pirni mashina bosib ketibdi, degin? – Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o‘rnilaridan turishdi. Derazalar tong shafag‘idan qizargan edi. Yuvinib-kiyinishguncha yo‘lakda qadam tovushlari ham eshitila boshladi, chelaklarini taraqlatib farroshlar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ketdi. Akbarali yo‘q edi. Xona o‘sha-o‘sha: tartibsiz, derazalar lang ochiq, joy g‘ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi «shuv» etdi-yu, indamay o‘tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo‘lakka mo‘raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo‘q edi. Besh minut o‘tirishdi, yigirma minut... Ochil buva toqati tugab o‘rnidan turmoqchi edi, stoldagi anketa qog‘oziga ko‘zi tushdi. «Adem dep o‘lgen adem dayemo tirik». Bu Azimjonning qo‘li. Kechagi yozgani. Xatolari bo‘lsa ham ancha o‘rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo‘li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi: «O‘zini deb yashagan – o‘lik». Oho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo‘pti!

Ochil buva jilmaygancha birpas yozuvga tikilib o‘tirgach, yuziga yolqin urgandek, birdan o‘rnidan turib ketdi. Yalt etib derazaga qarab, qog‘ozni cho‘ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O‘qdek o‘tib ketgan chol bilan yigitga yo‘lakdagilar anqayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o‘tib, o‘t bosgan chorbog‘ ustidan yo‘l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go‘ngtepadagi bir to‘da tovuq vahima bilan qaqalagancha tirqirab qochdi. To‘zg‘igan pat ichidan chiqib kuchukka yo‘liqishdi, xayriyat, bog‘log‘liq ekan, tomorqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi oqargan, to'g'riga tikilgan ko'zlarida odatdagi vazmin xotirjamlik yo'q edi. Yalanglik ko'm-ko'k maysa, oyoq bosilmagan; shabnam nuqraday yiltillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik bilan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqqan Shodasoy ko'rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovullashi yuzlarga urdi.

– Bobo! Beriroq turing! – deb qichqirib yubordi Azimjon.

Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orqaga chekindi. Soyning betinim shovullashidanmi, ko'p yugurganidanmi, yo noma'lum hayajondanmi – Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: «Bu yerda hamma ham shunday bo'ladi, qo'rqma», – dedi shekilli. Uning etigi qo'njigacha nam, yuzida ojizlik, musibat ko'lankasi kezar, soqoli sal titrar edi. U avval jar ostida ko'piklanib turgan soyga uzoq qarab turdi, keyin cho'kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni paypasladi, kaftini soqoliga surib o'rnidan turdi, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, voqeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so'zlarini esladi: «Tagida yalmog'iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo'latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani-quvlagan edi...»

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so'radi:

– Siz shunga aminmisiz, bobo?..

– Ha, – dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho'ntagidan g'ijimlangan qog'ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to'xtab, dam yurib uzoq o'qidi. Akbaralining kechagi qutsiz yuzi, ma'nosiz qarashlari ko'z oldiga keldi.

– Kechqurungi o'sha gapingiz... turtki bo'libdi-da, –

dedi u bobosiga, – Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham...

– Bu safar xato qilganim yo‘q. O‘zi... bandi mo‘rt edi. Uchdi ketdi.

– Berahmsiz...

– Hayot berahm. – Cholning qatlam-qatlam ajin bosgan ko‘z yonlari namlandi. – Qo‘rqoqqa, ayniqsa, berahm. Bola ahvolni o‘zicha tuzatmoqchi bo‘lgan. Lekin yana qo‘rqoqlik bilan. Yo‘q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo‘y!

«Chinor» romani haqida

Chinakam badiiy asarlarda hayot haqiqati bor bo‘yi bilan tasvirlanadi. Ulardagi murakkab ziddiyat osonlikcha hal bo‘lmaydi, biron falokatni keltirib chiqargan hodisa sababchisini topish yengil kechmaydi. Asar qahramonlari, xuddi hayotdagi singari, Sizning ayblovlaringizdan o‘zini himoya qiladi, o‘zining mantiqiy da‘volarini Sizga qarshi qo‘yadi...

«Chinor» romanidagi fojiali qismat egalaridan biri – Akbarali obrazi to‘g‘risida ham shunday deyish mumkin. Ko‘rganimizdek, Akbarali tuppa-tuzuk yigit. Onasini yaxshi ko‘radi, urushda o‘lgan otasining xotirasiga hurmatni yo‘qotmagan.

U «bersang – yeyman, ursang – o‘laman» deydi odamlar xilidan ham emas. Konda, og‘ir sharoitda halol mehnat qiladi, yaxshi ishlagani uchun hatto faxriy yorliqlar bilan ham taqdirlanadi.

Uning qalbi ham insoniy tuyg‘ularga to‘la. Darslikda berilgan parchanigina emas, romanning to‘liq matnini o‘qisangiz, Akbarali va u bilan birga ishlaydigan go‘zal bir qiz o‘rtasida qanchalar haroratli muhabbat kechganiga guvoh ham bo‘lasiz...

Bir qarashda, bunday yigitning hayotdan baxt talab qilishga, umrini tinch-xotirjamlikda o'tkazishga to'liq haqqi bor. Lekin...

Lekin yozuvchi inson bolasidan kutiladigan vazifa, uning dunyoga berishi lozim bo'lgan hissasi bu bilan cheklanmasligini qat'iy turib isbotlaydi. Dunyoda faqat yaxshi bo'lishning, odobli, itoatli, yumshoqtabiat bo'lishning o'zi yetmasligini uqtiradi. Zero, hayot shunchalar shafqatsiz, uning kutilmagan zarbalari, sinovlari shu qadar ko'pki, inson ularga doimiy tayyor turmog'i lozim.

«Hayotim bir tekis, avvaldan rejalashtirganimdek, ortiqcha g'avg'olarsiz o'tadi», – degan kimsa aksariyat holda adashadi. Agar hayot rejaga, bir chiziqqa doimo bo'ysunganida edi, insoniyat allaqachon o'ziga jannatlarni qurib olgan bo'lardi. Afsuski, o'zbek xalqi topib aytganidek, «Uyning gapi ko'chaga to'g'ri kelmaydi!»

Ancha paytga qadar Akbaralining hayoti bir tekis, ortiqcha tashvishlarsiz kechayotgan, u o'zi sevgan kasbini qilib, tirikchiligini o'tkazib yurgan edi. Agar yarim kechada uning uyiga otasining quroldosh do'sti Bektemir kirib kelmaganida, balki bu sokin hayot yana uzoq davom etgan ham bo'lardi...

Taqdir deganlari o'z aytganidan qolmadi – Akbaralini bir necha daqiqalik sinovga soldi va... shafqatsizlarcha sindirdi!

O'sha mash'um daqiqada Akbaralining ichida kamida ikki his bir-biri bilan ayovsiz olishdi. Ulardan biri: «Yur, Bektemirga yordam ber, agar ikki kishi bo'lsalaring, ulgurazizlar! Axir Bektemir otang bilan birga bunaqa xavflarning nechtasini yengib kelishgan. Ular cho'chimagan-ku!» – deb uni oldinga chorlasa, ikkinchisi: «Borma, xavfli, oldinda o'lim turibdi, yosh joning juvonmarg bo'lib ketadi! Yaxshisi – qoch! Joningni, hayotingni saqla!» – der edi.

Agar fursat salgina ko'proq bo'lganida, ozgina o'ylab keyin bir qarorga kelishga imkon berganida edi... Afsuski,

bu gal ham alloma G'afur G'ulom aytgan haqiqat isbotlandi:

Ba'zida bir nafas olgulik muddat
Ming yulduz so'nishi uchun yetgulik...

Ming yulduzni so'ndirishga qudrati yetadigan hal qiluvchi lahzalar Akbarali yulduzini ham so'ndirdi. Endi uning ko'rgan kuni – kun emas. Azob-uqubat, vijdon qiynog'i, qalb so'rog'i...

Bu qiynoq kundan kunga kuchaysa-kuchayadiki, aslo ozaymaydi. Uning kuchayishiga esa sabablar ko'p. Ular ichida bir sabab borki, uni aslo unutilib, yoddan chiqazib bo'lmaydi. Garchi romanda bu haqda alohida aytilmasada, Siz bilan biz bu sababni, bu holatni sezmasligimiz mumkin emas.

Bektemir bir emas, bir necha yillar davomida dahshatli urushni kechib kelgan. O'nlab, balki yuzlab marotaba ajalga ro'para kelib, uning changalidan qutulishga o'zida kuch topgan. Uni fashist degan – hayotning yovuz kushandasi ham mahv qila olmagan. Bektemir ne-ne o'limlarni dog'da qoldirib, «Endi yashayman, urushda ko'rgan azoblarimning hammasi evaziga ham endi yashayman!» – deb yurtiga qaytgan odam edi! Uning orzulari – oilasi, go'zal qizchasi suyunishi uchun ham ro'yobga chiqarmoqchi bo'lgan orzulari ko'p edi. U tun-u kun charchoqni bilmay ishlashga, ishlab urush ko'rgiliklarini unutilishga, endi hayotdan faqat va faqat baxt topishga talpingan va bunga to'la haqqi bor bir jon edi – inson edi! Shunday insonning umriga... Akbarali zomin bo'ldi!

Yo'q, u Bektemirni bo'g'ib, osib, urib o'ldirmadi. Hatto haqorat ham qilgani yo'q. Bor-yo'g'i... hech nima qilmadi, xolos...

Unga yigitlik umrida bir marotaba inson bolasi, HAYOT atalmish ne'mat najot qo'llarini cho'zgan edi. Bir marotaba undan o'zining ham INSON EKANLIGINI ISBOTLASHni so'ragan edi. Akbarali mana shu HAYOT-

ning qo‘llarini tutmadi, yordamga muhtoj insonning yoniga bormadi!..

Bu yog‘i – o‘zingizga ma‘lum – azob, azob, azob...

Yozuvchi Akbaralini qurshab olgan mana shu azobni bor bo‘y-basti bilan tasvirlaydi, qahramonga qo‘shib o‘quvchini ham shu azob orasidan olib o‘tadi. Akbarali o‘zini chalg‘itishga, o‘sha mash‘um lahzani unutishga har qancha urinmasin – foydasi yo‘q! Bektemirning yordam so‘rab qilgan chaqirig‘i quloqlari ostida jaranglayveradi, tushlariga kiraveradi.

«Chinor» romanidan joy olgan bu mungli qissa hali uzoq zamonlar ko‘plab avlodlarni o‘yga toldiradi, ularni ham birrov o‘z umriga, hayotiy a‘moliga jiddiy nazar tashlab, o‘zini taftish qilishga undayveradi. Bu avlodlar orasida Siz-u biz ham bormiz, albatta.

Savol va topshiriqlar

---

1. «Chinor» romanidagi Akbarali obrazi Sizda qanday taassurot qoldirdi? Unga achindingizmi?

2. Bektemirning orzulari qanday edi? Nima uchun u aynan Akbaralini qora tortib keldi?

3. Asardagi Akbaralining onasi – Sharofat xolaning eng katta orzusi nima edi? Nega u butun umr shu orzu bilan o‘tdi?

4. Asar parchasidan Akbaralining ruhiy qiynoqlari aks ettirilgan tasvirlarni toping.

5. O‘z qilmishidan qiynalayotgan Akbarali nega onasiga yoki do‘stlariga dardini ayta olmaydi? Bu ham qo‘rqoqlikmi yoki boshqa tuyg‘ular sababmi?

6. Hamma ham Akbaralidek ruhiy qiynoqlarga tushishi mumkinmi? Bu narsa nimadan dalolat beradi?

7. Ochil boboning Akbarali o‘limidan keyingi so‘zlarini qanday izohlagan bo‘lardingiz? Nega u Akbaralini «mo‘rt barg» deb nomladi?

8. Akbarali o‘z joniga qasd qilib to‘g‘ri yo‘l tutdimi? U boshqa nima qilishi mumkin edi?

OZOD SHARAFIDDINOV

(1929–2005)

Ozod Sharafiddinov 1929- yilning 1-martida Qo‘qon shahri yaqinidagi Oxunqaynar qishlog‘ida tavallud topdi. U Toshkent shahrida o‘rta maktabni tugallab, O‘rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti)ga o‘qishga kiradi va 1951- yilda uni muvaffaqiyatli yakunlaydi. Oradan uch yil o‘tar-o‘tmas, Moskvada nomzodlik dissertatsiyasini ham himoya qiladi.

O.Sharafiddinov mehnat faoliyatining asosiy qismi o‘zi o‘qigan universitetda kechdi. U 1955–1995- yillar oralig‘ida, qariyb qirq yil mana shu ilm dargohida yoshlarga bilim va tarbiya berdi, minglab shogirdlarga beminnat ustozlik qildi.

Uning «Tafakkur» jurnali bosh muharriri o‘rinbosari, 1997- yildan to umrining oxiriga qadar «Jahon adabiyoti» jurnali bosh muharriri vazifalarida ishlagan kezlari ham nihoyatda barakali, sermahsul ijodiy yillar bo‘ldi.

Yosh olimning 1962- yilda chop etilgan «Zamon. Qalb. Poeziya» nomli dastlabki kitobiyoq o‘zbek adabiyotshunosligiga juda o‘ktam bir ovoz kirib kelayotganidan darak bergandi. Shundan so‘ng e‘lon qilingan «Adabiy ctyudlar», «Yalovbardorlar», «Iste‘dod jilolari», «Birinchi mo‘jiza», «Talant – xalq mulki», «Adabiyot – hayot darsligi», «Hayot bilan hamnafas», «Go‘zallik izlab» singari o‘nlab kitoblarida O.Sharafiddinov o‘zbek adabiyoti durdonalarini mohir zargar singari sinchiklab tahlil etdi. Hali el nazariga tushmagan o‘nlab iste‘dodlarni kashf qildi.

Ozod Sharafiddinovning ko‘plab maqolalari adabiy jamoatchilik orasida birdan og‘izga tushar, turli katta-kichik davralarning munozara mavzusiga aylanardi. Ayniqsa, boshqalar nomini tilga olishga ham cho‘chigan Cho‘lpon, Fitrat singari ijodkorlar to‘g‘risida yozgan maqolalari, e‘lon qilgan kitoblari adabiyot ixlosmandlaridagina emas, umumomma orasida ham katta shov-shuvlarga sabab bo‘lgandi. (1968- yili O. Sharafiddinov muharrirlik qilgan «Tirik satrlar» nomli to‘plam hamma yerdan yig‘ishtirib olingandi.)

1991- yilda yurtimizning mustaqillikka erishgani Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodiga yangi nafas baxsh etdi. Olim «Istiqlol fidoyilari», «Sardaftar sahifalari», «Ma‘naviy kamolot yo‘llarida», «Dovondagi o‘ylar», «Ijodni anglash baxti» singari kitoblarida milliy mustaqillik yo‘lida kurashgan yirik tarixiy shaxslar – Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qahhor, Oybek, G‘afur G‘ulom, Maqsud Shayxzoda singari zabardast adiblar to‘g‘risida eng so‘nggi haqiqatlarni bitdi. Mazkur kitoblardan, shuningdek, Ozod Sharafiddinovning hayot va tiriklikning mazmun-mohiyati, inson umrini qanday o‘tkazishi lozimligi to‘g‘risidagi chuqur mushohadalarga boy falsafiy maqolalari, hozirgi globallashayotgan dunyoning og‘riqli muammolari borasidagi teran mulohazalari ham o‘rin olgan.

Ozod Sharafiddinov dunyo adabiyotining o‘nlab durdona asarlarini, yuzlab donishmandlarning ilmiy-falsafiy maqolalarini ona tilimizga mohirona tarjima qildi. Ellik yil sho‘ro hukumatiga, uning aldanchi partiyasiga sidqidildan xizmat qilib, evaziga ozgina insoniy mehr va e‘tibor ko‘rmay, «alam va iztiroblar ichida hayotdan ko‘z yumgan» mushtipar onasidan farqli o‘laroq, Ozod Sharafiddinov o‘z xalqining e‘tibori va e‘zozini qozondi. Unga «Mehnat shuhrati» (1997), «Buyuk xizmatlari uchun» (1999) ordenlari va «O‘zbekiston Qahramoni» (2002) degan eng oliy unvon berildi.

Afsuski, shafqatsiz o'lim Ozod Sharafiddinovni 2005- yil 4- oktabr kuni hayotdan olib ketdi. Chin ma'nodagi ziyoli, milliy ma'naviyatimizning yirik darg'alaridan bo'lgan Ozod domlaning farzandlariga aytgan so'nggi so'zlari ham avlodlarga bir vasiyatdek yangrab qoldi:

«Kitoblarimni asranglar, mening eng katta boyligim mana shu kitoblar edi...»

O'LSAM, AYRILMASMAN QUCHOQLARINGDAN

Vatan. Vatan tuyg'usi. Vatan muhabbati. Nimadir bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo ko'rmagan, turmushning past-balandlaridan bexabar, o'yin-u sho'xliklardan o'zga dardi yo'q bir o'smirning yuragiga jo bo'lib olib, butun umr uning xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tuyg'u inson farzandida tug'ma bo'larmikin? Yoki go'dak tamshana-tamshana onasini emganida, ona suti bilan birga bu tuyg'u uning ham tomirlariga yugurarmikin?

Umuman, «Vatan» deganning o'zi nadir?

Tug'ilib o'sgan uyingmi? Beshikda qulog'ingga kirgan mungli va ayni chog'da nurli allami? Buvingning ertaklarimi? Maktabmi? Ilk bor visol onlariga guvoh bo'lgan so'lim xiyobonlarmi? Albatta, bularning hammasi va yana allaqancha narsalar birlashib, «Vatan» degan narsaning so'nmas timsolini yaratsa kerak. Va yana o'ylaymanki, bolaning murg'ak qalbidagi ilk bor paydo bo'lgan Vatan timsoli har qancha yorqin bo'lmasin, hali o'zining shakli-shamoyilini to'la topib ulgurmagan bo'ladi. Vatan tuyg'usi insonning o'zi bilan birga o'sib ulg'ayadigan tuyg'u bo'lar ekan. Tajribangiz ortgani sari, hayot doshqozonida qaynab pisha borganingiz sari, Vatan degan narsani chuqurroq qadrlaydigan bo'lib qolasiz. Vatan haqidagi tasavvuringiz to'lishib, kengayib, boyib boradi...

Shuning uchun men «o'lsam, ayrilmasman quchoqlarindan» deya bot-bot takrorlaganimda bilamanki, men Vatanimga kerakman. Kimligimdan, yosh-u qariligimdan, kasb-u korimdan qat'i nazar. Bilamanki, mensiz Vatanimning nimasidir kemtik, noto'kis bo'lib qoladi. Ayni chog'da, shuni ham bilamanki, Vatanim menga ko'proq kerak. Vatan mensiz yashashi mumkin, lekin men Vatan-siz yashayolmayman! Rost-da! Men yetmishga kirib, umrimda nimaiki ro'shnolik ko'rgan bo'lsam, shu Vatanning bag'rida uning saxovati tufayli, «bir mehribon qo'l» bilan peshonamni silagani tufayli ko'rdim...

Men bunga ba'zan o'zimda yo'q xursand bo'laman, yaratganga beaded shukronalar qilaman, ba'zan esa, Vataning menga ko'rsatgan behisob inoyatlariga, el-u yurt ardog'iga munosib javob bera olayotganim yo'q, Vatan oldidagi farzandlik burchimni to'la o'tayolmayapman, deb o'kinib qo'yaman. Bu o'kinch meni ko'p narsalar to'g'risida o'ylashga undaydi.

Axir bu go'zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfası. Mendan avval o'tgan avlod-ajdodlarim, uni jamiki betakror jozibasi bilan, tuganmas xazinalari bilan menga meros qoldirgan. Xo'sh, nima qilmoq kerak?

Tekin meros ekan deb, uning boyliklarini bir chekkadan sovuraverishim kerakmi? Axir, yotib yesa tog' chidamas ekan.

Yo'q, orqa-oldimizga qaramay sovurish yo'lini tutadigan bo'lsak, bu go'zal o'lka uch-to'rtta avlodning umri o'tmasdanoq odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan dasht-u biyobonga aylanadi-yu, biz hammamiz kelajak avlodlarning qarg'ishiga uchraymiz. Baxtimizga, o'tgan avlod-ajdodlarimiz bizga Vatanni meros qilibgina qoldirgan emaslar, balki bu Vatanni chin yurakdan sevishtni, unga fidokorlik bilan xizmat qilishni, uning husniga husn, boyligiga boylik qo'shishni ham meros qoldirishgan. Vatanni sevmoq iymondandir, deb ta'lim berishgan ular...

Shu o'rinda, olis zamonlarda o'tgan ajdodimiz Shiroqning Vatan yo'lidagi buyuk fidokorligi yodinga tushadi. Biz bu odamning oddiy cho'pon bo'lganini bilamiz, xolos. Shuni aniq aytish mumkinki, u biror maktabda o'qib, xat-savod chiqarmagan bo'lsa kerak. Yana shunisi aniqki, u televizor ko'rmagan, radio eshitmagan, gazeta o'qimagan. Binobarin, Vatanni sevish, unga jon fido qilish kerakligi haqidagi xitoblar-u siyqasi chiqqan balandparvoz chaqiriqlarni eshitmagan. Lekin yurtiga bostirib kelgan yovni sahroga olib borib adashtirib kelishga qaror qilganida, sahrodan o'zining ham sog' qaytib kelmasligini yaxshi bilgan. Demak, ona-Vatanini yovdan saqlab qolish uchun ongli ravishda jonini qurbon qilishga otlangan.

Ha, Vatan muhabbati ana shunday pokiza, oliyjanob, beminnat bo'lmog'i, har qanday maqtanchoqlikdan, sun'iylikdan, pisandadan holi bo'lmog'i kerak.

Shu o'rinda, bir shoirning Vatan sevgisi haqidagi atigi to'rt misrada aytgan bir gapi esimga tushib ketdi: Vatan uchun kimlar, nimalar qilmagan? Birovlar, Vatan deb jon fido qilgan, birovlar Vatan deb gap sotgan...

Vatanni sevish va ayniqsa, bu sevgini amalda namoyon qilish unchalik oson ish emas. Bu odamdan juda katta jasoratni, bardoshni, chidamni talab qiladi. Qizig'i shundaki, Vatan o'z farzandlaridan har oyda, har haftada, har soat, har soniyada jon fido qilishni talab qilmaydi. Vatan yo'lida sodir bo'ladigan bunday fidokorlik eng yuksak, eng oliy fidokorlik bo'lib, u favqulodda hollarda ro'y beradi. Lekin Vatan sevgisi odamdan bir qarashda mahobatli ko'rinmaydigan, insonning oddiy faoliyatidan kam farq qiladigan, aslida esa, juda mashaqqatli mehnatdan iborat bo'lgan kundalik jasoratni talab qiladi...

Sezib turibman – shu o'rinda bir tabiiy savol tug'ilishi mumkin – maqolada Vatan sevgisi og'izda emas, amalda, ishda namoyon bo'lmog'i kerak, degan gap ko'p aytilyapti. Yaxshi, lekin dushman qo'shinini sahroga olib borib

adashtirib kelishga har kuni ham imkoniyat topilavermaydi-ku? Yoxud bugungi kunda jadidchilik faoliyati bilan shug'ullanish juda ham joiz bo'lmasa kerak. Xo'sh, bugungi oddiy odam nima qilmog'i, Vatanga muhabbatini qanday namoyon etmog'i kerak? Axir, tarixda qilingan ulug' jasoratlarni hamma ham har kuni qilavermaydi-ku?

Menimcha, Vatan yo'lida bir ishni qilishni istagan odam avvalo tarixga kirish haqidagi o'ylarni bir chekkaga yig'ishtirib qo'ymog'i kerak; chunki bir shoir aytganidek, avval ishni qoyil qilmoq kerak, shon-shuhrat esa keyin bo'lishib olinaveradi...

Faqat bir narsani aytmoq joizki, savob ishlar, shu jumladan, Vatan ravnaqi yo'lidagi ishlar hech qachon avvaldan tasdiqlangan ro'yxat bo'yicha, birovlarning ko'rsatmasi bilan qilinmaydi. Har kim o'z aql-zakovati bilan, o'z qalbining amriga ko'ra qudrati yetgan darajada, imkoni bor darajada Vatan, el-yurt yo'lidagi ishlarni qiladi...

Odam ota-onasini tanlay olmaganidek, Vatanni ham tanlay olmaydi. Albatta, Alloh odamga Vatanni muzliklardan ham, saholardan ham, changalzorlardan ham ato etishi mumkin. Lekin siz bilan bizga Alloh O'zbekiston deb atalgan, tuprog'ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shivirlaydigan, tog' desa tog'i bor, bog' desa bog'i bor, har tongda bulbullar madhini o'qib tamom qilolmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan ekan, buning uchun o'zimizni BAXTLI deb bilmog'imiz kerak. Vatan bizga ato etilgan ulug' ne'mat ekan, Vatanga muhabbat ham har birimizga berilgan ulug' ne'matdir. Chunki Vatanini sevgan odam, uning biron koriga yaragan odam hayotining chuqur ma'no kasb etayotganini, umri zoye o'tmayotganini his qiladi, uning insoniy g'ururiga g'urur qo'shiladi. Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd qaraydigan, hatto unga qo'l ko'tarishdan toymaydigan odamlar esa, har qanday qiyofaga ega bo'lmasin, basharasini har qan-

day niqob bilan panalamasin, ma'naviy qashshoq, imon-siz, Xudo bexabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib qilgan.

Aziz vatandosh! Siz bilan biz o'zbeklarmiz. O'zbekning o'z g'ururi bor. Bugun biz dunyo xalqlarining saflaridan munosib o'rin olishga harakat qilmoqdamiz. Lekin biz, g'ururimiz har qancha baland bo'lmasin, o'z qadrimizni har qancha baland qo'yamaylik, o'zimizni hech kimdan yuqori qo'ymoqchi, bironta xalqni kamsitib, pastga urmoqchi emasmiz. Biz yaxshi bilamizki, Alloh jahon ayvonida o'zining hamma bandalarini teng qilib, barobar qilib, do'st qilib yaratgan. Ha, shunday, biz hamma xalqlarga bi-rodarmiz, lekin hech kimning oldida tili qisiqlik joyimiz ham yo'q. Shuning uchun «qayga borsam, g'oz yurarmen boshda do'ppi gerdayib» (E.Vohidov, «O'zbekim»), deyish uchun to'la asosimiz bor. O'zbekning dovrug'ini eshitmagan, «O'zbekiston» degan jannatmonand yurtning ta'rifidan xabar topmagan bir jon qolmasin. Faqat «O'zbekman» deb gerdayganimizda, shu go'zal yurtning ravnaqiga qo'shgan jinday hissamiz uchun qaddimizni tik tutib bir gerdayib qo'yaylik.

(Maqola juz'iy qisqartirishlar bilan berildi.)

* * *

Ozod Sharafiddinov uchun Vatanga muhabbat, uning oldidagi farzandlik burchini ado etish mas'uliyati umri-ning bosh masalalaridan bo'lgandi. Maqolasida u kamtarlik bilan o'zining ona yurtimiz madaniyati, fani, ta'lim-tarbiya sohasi rivojiga qo'shgan ulkan hissasi to'g'risida biror og'iz gap aytmaydi. Holbuki, olim tarjimayi holida yozganimizdek, zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligining taraqqiy etishiga Ozod Sharafiddinovning katta xizmatlari singgan.

Endi «O‘lsam, ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasidagi ayrim o‘rinlarni birgalikda sharhlashga urinib ko‘raylik.

Olim o‘z ruhiyatidagi uzoq yillik o‘zgarishlardan xulosa yasab: «Vatan tuyg‘usi insonning o‘zi bilan birga o‘sib-ulg‘ayadigan tuyg‘u bo‘lar ekan», – deydi. Biror tuyg‘uning o‘sib-ulg‘ayishini tasavvur qilish uchun, avvalo, o‘sha tuyg‘u insonda bo‘lmog‘i, inson uni his qilmog‘i talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan har birimiz o‘zimizga bir savol berib ko‘raylik: «Menda Vatan tuyg‘usi bormi? Bu tuyg‘uni nimalar orqali his qilaman?»

Vatan tuyg‘usi insonning o‘zi bilan birga o‘sib-ulg‘ayishini unchalik katta bo‘lmagan hayotiy tajribalaringiz orqali, oddiygina solishtiruvlar yordamida sezishingiz mumkin. Yodingizda bo‘lsa, boshlang‘ich sinflarda maktab hovlisidagi daraxtlarga ko‘p ham ahamiyat bera-vermas, agar ularning shoxiga varragingiz ilinib qolsa yoki shoxdagi mevalarga qo‘lingiz yetmasa, hech narsani o‘ylab o‘tirmay, daraxt shoxini sindirish mumkindek tuyulardi. Hozir-chi, hozir ham shunday deb o‘ylaysizmi, hozir ham o‘sha hech narsani o‘ylamaydigan «bebosh bola»misiz?

Harqalay, bu daraxt ham xuddi Sizdek yashashga haqli, goh mevasi, goh soya-salqini bilan odamlarga xizmat qiladigan hayotning bir parchasi ekanini endi anglab qoldingiz, to‘g‘rimi? Endi yuragingizga shafqat degan, o‘z yashayotgan joyingizni obod qilish, qo‘lingizdan kelgancha boshqalarga yordam berish degan hislar begona emas.

Agar diqqat bilan o‘qigan bo‘lsangiz, maqolaning nafaqat bu joyi, balki butun maqsad va mazmuni ertangi kunga yo‘naltirilgani, kelajak tashvishi bilan yo‘g‘rilganini sezasiz. Muallif uzoq moziyda yuz bergan Shiroq qahramonligini eslaydimi yoki XX asr boshida faoliyat yuritgan jadidlarni tilga oladimi – barchasidan murod – Vattanning ertangi kuni qanday bo‘ladi? – degan savolni o‘ziga va zamondoshlariga berib ko‘rmoqlikdir. Olimning

bu o'ylari maqoladagi mana bu mulohazasi bilan chambar-chas bog'liq:

«Axir bu go'zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfasini. Mendan avval o'tgan avlod-ajdodlarim uni jamiki betakror jozibasini bilan, tuganmas xazinalari bilan menga meros qoldirgan. Xo'sh, nima qilmoq kerak? Tekin meros ekan deb uning boyliklarini bir chekkadan sovuraverishim kerakmi?»

Darhaqiqat, Vatan degan imorat ko'chmanchi qabilalar bahorda vaqtinchalikka qurib, qish boshida buzib yig'ishtirib ketadigan chodir emas. Bu muqaddas dargoh Siz bilan bizga qadar ham bo'lgan, Siz bilan biz o'tib ketganimizdan keyin ham abadiy qolajak! Hamma gap uni ertangi kunga qanday ahvolda qoldirmoqlikdadir. Vatan chinakam Vatan bo'lmog'i uchun uning ravnaqiga har bir avlod istisnosiz o'z hissasini qo'shishi, uning boyliklarini ko'paytirib, kelgusi nasllar uchun qoldirmog'i shart.

Odam bolasining shunday nozik tuyg'ulari, hislari bo'ladiki, ular har qadamda oshkor qilinib, elga dasturxon bo'lavermaydi. Insonning farosatligi, ibosi, imoni mana shu tuyg'ularni asrab-avaylashi, ularni tarbiyalashi, ichdan kuchaytirib borishi bilan o'lchanadi. Har qanday tuyg'u, agar huda-behuda munozara mavzusiga aylanaversa, hamмага oshkor qilinaversa, o'tmaslashib, siyqasi chiqib boraveradi. Ayniqsa, Vatanga muhabbat tuyg'usi mana shunday asrovga, e'tiborga munosib muqaddas tuyg'ular sirasiga kiradi. Vatan xuddi Ona singari yagona, odam ixtiyori bilan tanlanmaydigan, doimiy e'tiborga loyiq qadriyatdir. Onaga xiyonat qilish, uning yuzini yerga qaratish, uni haqoratlash qanchalar og'ir gunoh hisoblansa, Vatanga bemehrlik ham shunchalar og'ir ko'rgilikdir.

Afsuski, hali oramizda Vatan boyliklari, imkoniyatlaridan istagancha foydalanib, uni asrab-avaylashni bilmaydigan kimsalar uchrab turadi. Bundaylarga qolsa, kimdir ular uchun ishlashi, o'ylashi, muammolarni hal etishi, bar-

cha narsani ular iste'moli uchun tayyorlab berishi kerak. Faqat o'z maishatini, tor manfaatlarini o'ylab yashaydigan, mana shu bachkana, maishiy tashvishlaridan yuqori ko'tarila olmaydigan kishilar, aslida, qo'lida qurol tutgan dushmandan ko'ra xavfliroqdir. Chunki qurollangan, maqsad-muddaosi aniq dushmani ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab mumkin. Ularning qilmishiga yarasha qanday jazo tayinlanishi ham qonunlarda belgilangan. Boyagi kimsalarning dunyoqarashi, axloq-ruhiyati, kundalik zararkunandaligini esa, na bir qonun bilan, na nazorat bilan tartibga solib bo'ladi. Ular «men shunday o'ylayman, menga shu kerak, men qanday xohlasam, shunday yashash huquqiga egaman» deb, o'zbekcha qilib aytganda, «bersang – yeyman, ursang – o'laman», – deb yashashga ko'nikkanlar. Ayni shunday kimsalarning nafsi hech qonmaydi, ayni o'shalar ham davlatning, ham fuqarolarning boyligini hech narsadan parhez qilmay o'zlashtiradilar.

Ozod Sharafiddinov mana shunday kishilardan ogoh bo'lishga, ularning yuzidagi pardaga aldanmaslikka bar-chamizni da'vat etadi:

«Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd qaraydigan, hatto unga qo'l ko'tarishdan toymaydigan odamlar esa, har qanday qiyofaga ega bo'lmasin, basharasini har qanday niqob bilan panalmasin, ma'naviy qashshoq, imonsiz, xudobexabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib qilgan».

Shiddatli umri davomida juda ko'p yurtlarni ko'rgan, yer yuzining eng go'zal go'shalari, dunyo madaniyatining eng ilg'or markazlari to'g'risida jild-jild kitob o'qigan va barcha ko'rgan-bilganlarini sarhisob qilib, buyuk haqiqatni o'zi kashf etgan mutafakkir inson – Ozod Sharafiddinov avlodlarga mana bunday vasiyat qoldirdi:

«Siz bilan bizga Alloh O'zbekiston deb atalgan, tuprog'ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shivirlaydigan,

og' desa tog'i bor, bog' desa bog'i bor, har tongda bulbul-
lar madhini o'qib tamom qilolmaydigan bir yurtni Vatan
qilib bergan ekan, buning uchun o'zimizni BAXTLI deb
bilmog'imiz kerak».

Savol va topshiriqlar

---

1. O.Sharafiddinovning ulkan merosidan nega, aynan Vatan to'g'risidagi maqolasi tanlanganini Siz qanday izohlaysiz?

2. «O'lsam, ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasida Vattanni «og'izda sevish» bilan «amalda sevish» bir-biriga qarshi qo'yilgan. Shu masalada, Siz muallif fikrlariga yana qanday qo'shimchalar qila olasiz?

3. Muallif qahramon Shiroq hamda jadid bobolarimizning Vatan ozodligi, uning taraqqiyoti uchun qo'shgan hissasi to'g'risida yozgan. Siz bu borada yana kimlarni misol qilib keltirgan bo'lardingiz?

4. Maqoladagi «Jasoratlar, fidokorliklar faqat favqulodda odamlarning mahriga tushgan emas» degan fikrni izohlab, munosabatingizni bildiring.

ADABIYOT

8

